

TIDSSKRIFTET ANTROPOLOGI NR. 73

VELFÆRDSSTATEN 2

INDHOLD

Maja Hojer Bruun, Dorthe Brogaard Kristensen, Stine Krøijer, Julie Rahbæk Møller og Mikkel Rytter FORORD	3
Maja Hojer Bruun OM AT „FØLGE MARKEDET“ OG „KØBE SIG IND I FÆLLESSKABET“ Politiske og moralske økonomier i danske andelsboligforeninger	5
ENQUETE: Bodil Selmer: Tanker om arv i velfærdsstaten	29
Oline Pedersen SUNDHEDSPLEJE, BØRNEHAVE OG KONKURRENCESTAT?	35
ENQUETE: Mikkel Thorup: Studenten, der ville vide, hvor staten var henne	55
Laura Gilliam NØDVENDIGHEDENS PÆDAGOGIK Optimeringskrav møder det gode fællesskab i velfærdssamfundets skole	59
ENQUETE: Dorthe Brogaard Kristensen: Sundhedens univers	83
Bodil Hedegaard Ludvigsen NÅR ÆLDRE MENNESKER BLIVER GAMLE Betydningen af velfærdsstaten og medborgerskabet	89
Inger Anneberg og Niels Bubandt DYREVELFÆRDSSTATEN Grisens krop, velfærdens historie og selve livets politik i Danmark	111
Ove K. Pedersen EFTERORD	137
ANMELDELSER	
Cathrine Hasse: <i>An Anthropology of Learning. On Nested Frictions in Cultural Ecologies</i> Anmeldes af Maja Hojer Bruun	151
Douglas Holmes: <i>Economy of Words. Communicative Imperatives in Central Banks</i> Anmeldes af Steffen Dalsgaard	154

REDAKTIONEN HAR MODTAGET	157
FORFATTERLISTE	159
DANSKE RESUMEER	161
ENGLISH SUMMARIES	165
GAMLE OG KOMMENDE NUMRE	169

FORORD

MAJA HOJER BRUUN, DORTHE BROGAARD KRISTENSEN, STINE KRØIJER, JULIE RAHBÆK MØLLER OG MIKKEL RYTTER

Dette dobbelte temanummer af *Tidsskriftet Antropologi* nr. 72 og 73 er baseret på et forskningsseminar afholdt i maj 2014 af det såkaldte Norden-netværk med titlen „Ethnographies of Welfare State Transformations“. Norden-netværket består af danske antropologer fra forskellige akademiske institutioner, som har det til fælles, at de laver feltarbejde i Norden/Skandinavien og mødes for at fremme antropologisk teoridannelse og debat om denne etnografiske region. Oplægget til forskningsseminaret var at diskutere politolog og professor ved CBS Ove Kaj Pedersens meget omtalte samtidsdiagnostik om velfærdsstatens transformation i retning af „konkurrencestaten“ (Pedersen 2011, Hans Reitzels Forlag) i relation til aktuelle etnografiske studier af mødet mellem staten og dens borgere. Vi efterlyste endvidere diskussioner af, hvorvidt og hvordan ændringer af velfærdsstaten har og får konsekvenser for centrale begreber som lighed, enshed, fællesskab og egalitær individualisme, som har domineret den regionale etnografiske litteratur om Norden/Skandinavien. Flere oplæg fra seminaret har fundet vej til temanumrene, ligesom andre er kommet til.

Bogen og diskussionerne om konkurrencestaten har således en central placering som gennemgående diskussionspartner for mange af artiklerne i dette temanummer. Af samme grund runder vi temanummeret af med et efterord af netop Ove Kaj Pedersen, hvor han får mulighed for at kommentere på de måder, hans arbejde er anvendt og diskuteret i de konkrete antropologiske studier. Vi vil gerne benytte denne lejlighed til at takke Ove Kaj Pedersen for hans grundige læsning og inspirerende diskussion af indledningen og artiklerne. Efterordet indrammer på fornemste vis temanummerets diskussioner og lægger op til videre debat og samarbejde mellem antropologer, politologer og andre samfunds- og humanvidenskaber om velfærdsstaten og velfærdssamfundet.

Vi vil ligeledes gerne takke Halvard Vike, professor ved Institutt for socialfag ved Høgskolen i Sørøst-Norge, for at skrive et forord (se *Tidsskriftet Antropologi*

nr. 72 Velfærdsstaten 1), der placerer temanumrenes diskussioner af velfærds- og konkurrencestaten i en bredere komparativ skandinavisk kontekst.

Endelig indeholder det dobbelte temanummer ud over de ni egentlige forskningsartikler en række enquetter, hvor udvalgte forskere, der på forskellig vis har beskæftiget sig med velfærdsstaten, er blevet inviteret til at give kortere indspark til diskussionen om velfærdsstaten i dag og fremover.

Slutteligt vil vi gerne takke forskningsprogrammet „Contemporary Ethnography“ ved Aarhus Universitet for at have ydet økonomisk støtte til at afholde det oprindelige forskningsseminar i Norden-netværket og til alle deltagerne for livlige diskussioner samt til *Tidsskriftet Antropologi* for at give plads til temanumrene om „velfærdsstaten“.

God læselyst!

Temareaktionen

OM AT „FØLGE MARKEDET“ OG „KØBE SIG IND I FÆLLESSKABET“

Politiske og moralske økonomier i danske andelsboligforeninger

MAJA HOJER BRUUN

Det første, jeg som studerende lærte i økonomisk antropologi, var, at økonomi er meget mere end penge. Menneskers økonomiske liv omfatter både produktion, reproduktion og forbrug samt al den viden og de ting, som indgår i disse forskellige aktiviteter eller udvekslinger. Antropologer har skelnet mellem to forståelser af økonomi, siden Karl Polanyi i sit hovedværk *The Great Transformation* (1944) indførte sondringen mellem formalisme og substantivisme: Ifølge den formalistiske tilgang er økonomi et spørgsmål om rationelle handlinger og beslutningsprocesser, maksimering og optimering af knappe ressourcer, også kaldet økonomisering. Ifølge den substantivistiske tilgang derimod handler økonomi ikke kun om rationalitet, men om *alle* de måder, hvorpå menneskers materielle behov opfyldes i et samfund. Med en substantivistisk forståelse omfatter økonomi også madlavning og børnepasning, slægtskab og gavegivning, lønarbejde og hjemmearbejde og følger ikke én bestemt form for økonomisering eller logik. Økonomi i den substantivistiske forståelse er altid indlejret i sociale relationer, og opdelingen af det sociale liv i adskilte kategorier som politik, økonomi, religion og moral må forstås som et produkt af en bestemt moderne forståelse af økonomi, den neoklassiske, og indstiftelsen af en markedsøkonomisk orden i det 18. og 19. århundrede (Polanyi 1944, 1968).

Hvis økonomi er indlejret i sociale relationer, hvordan kan vi da forstå de neoliberale reformer og den stigende markedsstyring, som i de seneste årtier har præget det danske velfærdssamfund? Eller spurgt på en anden måde: Hvordan hænger forandringer i samfundets politiske økonomi sammen med folks økonomiske praksisser i hverdagslivet? I denne artikel anvender jeg E.P. Thompsons (1971) substantivistiske begreb „moralisk økonomi“ i en antropologisk analyse af, hvordan markedsliggørelsen af andelsboliger og liberaliseringen af boliglånemarkedet har påvirket folk, der bor i andelsboligforeninger. Som del af det analytiske arbejde foreslår jeg en videreudvikling af begrebet, hvor „moralske

økonomier“ anvendes i flertal, og hvor jeg gennem flere, samtidigt eksisterende moralske økonomier beskriver langsomme ændringer i folks økonomiske praksisser som forskydninger mellem forskellige moralske økonomier.

Artiklen er baseret på et feltarbejde, jeg lavede i forbindelse med mit ph.d.-projekt (Bruun 2012) i 2008-2009, samt opfølgende interviews i 2011 i en række andelsboligforeninger i københavnsområdet. Jeg deltog i bestyrelsesmøder, generalforsamlinger samt andre aktiviteter i otte andelsboligforeninger. Herigenem fik jeg indsigt i foreningernes økonomi, jeg gennemførte gentagne interview med andelshavere, tidligere andelshavere og lejere fra i alt 16 foreninger og havde samtaler med mange flere. Som del af feltarbejdet fulgte jeg også med i mediedækningen og debatterne om den politiske og økonomiske udvikling på andelsboligområdet og generelt på boligmarkedet.

I antropologien er der i dag stor opmærksomhed på at forstå, hvad der skete før, under og efter finanskrisen i 2008, og på at udvikle alternative forståelser af økonomi såsom „the human economy“ (Hart, Laville & Cattani 2010), herunder at genoptage Karl Polanyis substantivistiske tilgang til økonomi (fx Hann & Hart 2009). Moralske økonomier ligger til grund for sociale ordener, der omfatter arbejdsdelinger, udvekslingssystemer, fremtidsønsker og orienteringer, retfærdighedsforståelser og sanktionsmuligheder, kommunikations- og samværsformer. Jeg anvender begrebet i flertal til at betegne tre idealtypiske økonomiske systemer, som jeg har fremanalyseret af mit feltmateriale fra andelsboligforeningerne. I mit perspektiv er det interessante ved moralske økonomier ikke at beskrive dem som ordnede helheder eller værdisæt. Det, begrebet tilbyder i forhold til min etnografi, er en holistisk og substantivistisk tilgang til de spændinger og dilemmaer, som opstår, når menneskers økonomiske orienteringer udfordres, her helt konkret i form af nye låne- og finansieringsmuligheder.

Artiklen begynder med en nærmere diskussion af begrebet moralske økonomier, hvorefter jeg beskriver først den neoliberale boligpolitik i 00'erne og dernæst dens effekter i form af stigende priser og nye lånemuligheder i andelsboligforeningerne. I artiklens anden del opstiller jeg tre idealtyper af moralske økonomier; med emiske termer kalder jeg dem familiefællesskaber, solidariske fællesskaber og økonomiske fællesskaber.¹ Med de tre forskellige typer moralske økonomier vil jeg vise, at den neoliberale boligpolitik og de nye lånemuligheder blev optaget forskelligt og med forskellige effekter i forskellige andelsboligforeninger. På trods af forskellene vil jeg dog argumentere for, at de neoliberale politikker forskyder folks økonomiske tænkning og handlinger i retning af økonomiske fællesskaber.

Jeg kalder de tre typer moralske økonomier for tre slags fællesskaber, fordi begrebet fællesskab indfanger betydningen af moralske økonomier i hverdagslivet

ganske godt: Folk taler om organiseringen af arbejdet i deres andelsboligforening, samværsformer, problemer og ønsker for fremtiden ved at tale om fællesskab. Fællesskab er en normativ term, hvilket måske kan virke forstyrrende for analysen. Der er noget entydigt godt ved fællesskab i en dansk sammenhæng, hvor alle mulige foreninger og sociale institutioner påberåber sig at udgøre og have et fællesskab. Hvis vi i stedet anvender begrebet analytisk, ser vi, at fællesskab omfatter både de ting, vi er fælles om, og den måde, vi *er* eller *bør være* sammen på. Etymologisk kommer *fællesskab* fra oldnordisk og indeholder *fæ-*, det vil sige de får og det kvæg, man er fælles om, i denne artikels sammenhæng udvidet til en anden form for fælles ejendom, nemlig huse, og *-lagi-*, som henviser til en social orden, som vi kender fra *lav* og *lov*. Med suffikset *-skab* kommer fællesskab til at betyde hele beskaffenheden af eller socialiteten ved at holde *fæ/huse* i en social orden (Olwig 2002:237-38, n26). På den måde afspejler fællesskab de kvaliteter, som begrebet moralsk økonomi også har, når det gælder en substantivistisk tilgang til økonomi.

I en dansk sammenhæng kan fællesskab skaleres. Dermed mener jeg, at fællesskab i nogle sammenhænge omfatter *hele* samfundet, enten det nationale eller internationale samfund. I andre sammenhænge menes mindre helheder såsom arbejdspladser, skoler, foreninger og familier. Disse forskellige skaleringer af fællesskab spejler sig i hinanden (Bruun, Jakobsen & Krøijer 2011). Sidst, men ikke mindst er det en styrke ved begrebet fællesskab, at det som flydende betegner eller symbol, hvis betydning ændrer sig, kan åbne op for diskussionen om forandringer i de nordiske velfærdssamfund. Fællesskab er et af de begreber, som den etnografiske region Norden er „kortlagt med“ (Fardon 1990) af andre antropologer (fx Gullestad 1992; Anderson 2008), og som kan åbne op for en videre udforskning af den etnografiske region i stedet for at fastholde nogle bestemte, begrænsende forestillinger om den. Den regionale etnografis begreber som fællesskab skal ikke bruges til at definere regionen ud fra en helt bestemt statisk opfattelse af politisk kultur („Her har vi fællesskab“), men til at udforske kulturelle forandringer, som altid finder sted, men som er mere træge og nuancerede end at vedtage en ny boligpolitik eller lov.

Moralske økonomier

I sit klassiske essay „The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century“ (1971) bringer den engelske historiker E.P. Thompson spørgsmålet om almindelige menneskers moral og retfærdighedssans ind i beskrivelsen af økonomiske systemer. For antropologer er det en tankevækkende og interessant detalje, at Thompson i essayets indledning henviser til Malinowskis arbejde og

sarkastisk bemærker, at „vi ved alt om de sociale normers og reciprociteters sarte væv, som regulerer livet på Trobrianderne“, mens „den engelske kulminearbejder i det 18. århundrede [...] reagerer på simple økonomiske incitamenter“² (op.cit.78). Thompson ironiserer over, at engelske kulminearbejdere skulle forholde sig, som moderne økonomiske modeller foreskriver, nemlig reagere på økonomiske incitamenter, og mener tværtimod, at de ligesom indbyggerne på Trobrianderne er spundet ind i normer og gensidighed og fortjener den samme form for antropologisk opmærksomhed som dem.

Han kaster sig således ud i en detaljeret beskrivelse af handelen med korn på lokale markeder i England i det 18. århundrede. Denne handel blev reguleret af en række faste sociale praksisser og en uskreven social kontrakt, som tillod de lokale bønder at sælge deres korn og male deres mel under beskyttede forhold og til retfærdige priser. Thompson viser, at de fattiges eller folkemængdens moralske økonomi havde virkning, længe efter at den nye kapitalistiske politiske økonomi med markedsøkonomiske kornpriser blev indført. De fattiges moralske økonomi viste sig tydeligst dér, hvor de nye markedsøkonomiske priser og handelsformer blev opfattet som uretfærdige, og de fattige gjorde oprør. De fattiges moralske økonomi omfattede ikke kun de fattige selv, men blev også understøttet af købmænd, møllere, bagere og andre i et større moralsk-økonomisk system, som også afspejlede sig i retsordenen. De fattiges moralske økonomi hentede legitimitet i det, Thompson kalder den paternalistiske eller traditionalistiske model, altså den tids konservatisme som politisk økonomisk ideologi.

James Scott (1976) indførte begrebet moralsk økonomi i antropologien og brugte det til at beskrive den såkaldte „subsistensetik“, som bandt burmesiske og vietnamesiske bønder i 1930'erne sammen med jordbesidderne. Denne subsistensetik fremmede bestemte former for (skjult) modstand mod indførelsen af kapitalisme og vareliggørelse af jord og arbejdskraft. Moralsk økonomi er altså et begreb, som hjælper os med at forstå samfundsmæssig og økonomisk forandring *indefra* i givne samfund ved at fokusere på de uskrevne sociale kontrakter og opfattelser af retfærdighed og gensidighed, der ligger i forskellige økonomiske systemer. Thompson og Scott fokuserer på oprør og modstand, blandt andet fordi det er her, at de underliggende moralske økonomier bliver tydelige. Selv om de indre og ydre konflikter, som jeg har fulgt i danske andelsboligforeninger, ikke er voldelige og foregår i meget mindre skala, er det ved at fokusere på konflikter, at det er muligt at formulere forskellene mellem de moralske økonomier i mit etnografiske materiale.

Angående det moralske element af det sammensatte begreb moralsk økonomi er det vigtigt at pointere, at det på analytisk niveau ikke handler om at skelne mellem moralske og umoralske økonomier eller økonomiske praksisser. Antropologer som

Heintz (2009) og Sykes (2009), som i de seneste år har beskæftiget sig med moral og etik, foretrækker begrebet moralitet frem for moral for at undgå forbindelsen med moralfilosofi, hvor moralske problemer individualiseres og formaliseres. I deres optik inkluderer moralitet *alle* de historiske og politiske kontekster og modsætninger, som kommer frem, når folk reflekterer over, hvad der ville være det rigtige at gøre eller tænke om deres liv. Tilsvarende kan man sige, at værdier ikke bare er det, som folk forsøger at efterleve, men det, de selv mener, at de *bør* efterleve, og dermed den målestok, hvormed de måler deres egne handlinger (Graeber 2001). Graeber minder os desuden om, at værdier ikke bare omfatter alle de „gode ting“, som folk går efter, men også de negative omstændigheder og ulemper, der følger med vores handlinger og økonomiske praksisser. Et eksempel på Graebers første pointe er andelstanken, som ifølge de fleste af mine informanter bør være en grundlæggende værdi i andelsboligforeningerne, men som de ikke mener, bliver efterlevet de fleste steder, blandt andet fordi medlemmerne føler sig fristet eller presset til at sætte andelspriserne op. Et eksempel på Graebers anden pointe er, at mange medlemmer af andelsboligforeninger synes, at det er en „god ting“, når der er et tæt fællesskab mellem medlemmerne i deres andelsboligforening, men at det også kan give et demokratisk underskud, når beslutninger i foreningens bestyrelse eller generalforsamling træffes på baggrund af personlige forhold.

Selv tilsyneladende umoralske økonomier som tobaksindustrien (Griffith 2009) og tyveri (Newell 2006) involverer gensidighed og moralske forpligtelser. Også økonomiske ideologier kan skildres som moralske økonomier. Det gør E.P. Thompson på sin vis, når han skelner mellem „den traditionalistiske model“ og den „nye politiske økonomiske model“, som er ved at vokse frem i det engelske samfund i det 18. århundrede, og som „med fordel kan antages at være Adam Smiths model“ (Thompson 1971:89), altså det, vi i dag kalder klassisk økonomisk liberalisme. Begge modeller indeholder en moralsk orden, selv om den nye politiske økonomi foregiver at være ikke-moralsk i sin tilgang til økonomi (ibid.), jf. den formalistiske tilgang til økonomi. Den traditionalistiske model giver legitimitet til de fattiges oprør, og i Thompsons lange essay hører vi om mellemmandene, de nye kapitalistiske entreprenører, hvis markedsøkonomiske organisering af kornhandelen henter legitimitet i de nye love og den fremvoksende økonomiske liberalisme. Thompson *kunne* således godt have skrevet om moralske økonomier i flertal, sådan som jeg gør det i denne artikel, men han fokuserede som bekendt på de fattiges moralske økonomi.

Neoliberalisme er et mangeartet idékompleks, der bygger på bestemte antagelser om, hvad der motiverer mennesket, og hvad der karakteriserer markeder. En af de mest gentagede aforismer er af Margaret Thatcher, der i 1981 udtalte:

„Økonomisk teori er metoden, men formålet er at ændre sjælene“ (citeret fra Pedersen 2011:23). Antropologen Ilana Gershon (2011) har med sit studie af „neoliberal agency“ undersøgt, hvordan neoliberal ideologi tager sig ud i hverdagslivet, hvor mennesker i overensstemmelse med den neoliberale vision ejer sig selv som en virksomhed, som man løbende må styre, udvikle og investere i. Neoliberalismen kan således beskrives som en moralsk økonomi i sig selv, og disse aspekter er på mange måder velbeskrevet (fx Greenhouse 2010). Det er ikke det, som er mit ærinde med denne artikel. Jeg undersøger, hvordan neoliberale politikker sætter folk i nye situationer i deres hverdagsliv, og jeg bruger moralske økonomier til at forstå deres konflikter og handlinger i en bredere kontekst, hvorved en række forskydninger af folks økonomiske praksisser kan fremanalyses. De moralske økonomiers forbindelser til økonomiske ideologier lader jeg være implicite; de er ikke så enkle at redegøre for og ville kræve meget mere plads. I denne artikel møder vi altså neoliberalismen og dens visioner for samfundet gennem konkrete lovændringer og policies.

Neoliberale reformer på boligområdet

Boligpolitikken i den danske velfærdsstat handler overordnet om at give alle adgang til en bolig, helst af god kvalitet, samt tryghed i deres boligsituation (Vestergaard 2004). Boliger er et vigtigt velfærdsgode på linje med uddannelse, pensioner og sundhedsydelser, selv om boliger for de flestes vedkommende ikke bliver fordelt gennem staten, men ved hjælp af markedsprincipper, enten gennem køb eller leje (Nielsen 2011). Dansk boligpolitik har siden 1930'erne været universel, forstået på den måde, at den ikke retter sig specifikt mod de svage stillede i samfundet, men imod alle borgere, så alle i princippet skal være i stand til at bo i alle typer boliger, enten som ejere eller til leje. Boligpolitikken er markedsbaseret, men ikke baseret på et frit marked, for en lang række politiske forhold griber ind i boligmarkedet: huslejeregulering, fradrag af renteudgifter, offentlige investeringer i infrastruktur og byfornyelse, planloven og mange andre forhold.

I de seneste årtier er der dog sket en stigende markedsorientering af boligpolitikken på flere niveauer: I 1990'erne ændrede mange byer og kommuner social- og boligpolitik. Københavns Kommune skiftede fokus fra omfordeling og velfærd til vækst og udvikling, og et stort skridt var frasalget og privatiseringen af 20.000 kommunalt ejede lejligheder i 1998. I lighed med andre „kreative“, „globaliserede“ og „entreprenante“ byer satsede København på byfornyelsesprojekter, som førte til udskiftning af svage borgere med nye, økonomisk og socialt stærkere borgere fra middelklassen (Hansen, Andersen & Clark 2001).

I 2001 overtog Venstre og De Konservative regeringsmagten og vedtog en ny boligpolitik ved navn „Flere boliger. Vækst og fornyelse på boligmarkedet“ (Regeringen 2002). Her blev der lagt op til „en gradvis mere markedsorienteret politik, som i større omfang end i dag understøtter den økonomiske vækst i samfundet, og hvor statens rolle på boligområdet reduceres og målrettes de reelt svage på boligmarkedet“ (ibid.). At der med dette boligprogram var tale om neoliberal politik, blev understreget af, at regeringen nedlagde (By- og) Boligministeriet, som havde eksisteret siden 1947, og fordelte dets ressortområder på Finansministeriet, Socialministeriet og Økonomi- og Erhvervsministeriet. Neoliberal politik stiler mod økonomisk vækst gennem privatisering, deregulering og anvendelse af finanspolitik og er kendetegnet ved løftet om at reducere statens rolle og frigive markeds kræfterne. Kritikere har dog vist, at staten faktisk ikke afgiver sin magt, men regerer på nye måder, fx gennem finansialisering, retliggørelse og usikkerhed (Harvey 2005; Bourdieu 2003). Neoliberal politik virker ved, at staten giver folk en bestemt form for frihed, typisk friheden til at deltage i markeder. Eksistensen af politiske indgreb og politisk regulering nedtones, og staten intervenerer angiveligt kun i folks liv gennem (straffe)retssystemet, for ifølge neoliberal ideologi er det bedst at overlade reguleringen af økonomien og samfundsforholdene til markedet.³

Et af punkterne i det nye boligprogram var som „et vigtigt led i vækstprocessen“ at skabe en „effektiv finansiel sektor“ inden for boligfinansiering samt at „smidiggøre realkreditlånereglerne“, som dengang lød på 30-årige lån med faste afdrag (Regeringen 2002:20-21). I 2003 gjorde nye regler det muligt for boligejere at tage afdragsfrie lån med sikkerhed i deres boliger. Det gjaldt også andelsboligforeninger. Dette var en yderligere tilskyndelse til borgerne til at tage lån i deres huse og lejligheders friværdi og få penge i omløb i samfundet, og det har gradvist ændret den rolle, som boligen spiller i folks liv (Sjørlev 2009). Boliger er direkte knyttet til velfærd og sikkerhed ved at give beboerne fysisk beskyttelse og adgang til varme, sanitet og elektricitet. Derudover har det at eje sin egen bolig i de seneste årtier fået en stigende velfærdsmæssig betydning, både som økonomisk investering, formue og opsparing og dermed alderdomssikring, tilskud til sikring af ens børn gennem køb af boliger som forældre køb samt mulighed for øget forbrug. Internationalt tales der i stigende grad om „asset-based welfare“, altså velfærd, som ikke opnås ved at oppebære en indkomst (egen eller overført fra det offentlige), men ved at man har et økonomisk aktiv såsom et hus, som man kan tage lån i og „nedspare“ (fx Fox O’Mahony & Overton 2014).

Et andet punkt i boligprogrammet af 2002 var en øget markedsorientering af andelsboliger. Denne markedsorientering blev gennemført gennem politisk ret usynlige reformer i 2005, hvor nogle få paragraffer af andelsboligloven

blev ændret, så andelshavere fik mulighed for at „pantsætte og gøre udlæg i andelsboliger“ med det formål at „lette omsætningen af private andelsboliger og fremme muligheden for, at andelshaverne kan få finansieret moderniseringer af andelsboligen“ (Neville 2006:45). Populært sagt betød det, at medlemmer af andelsforeninger kunne tage individuelle lån i deres andele, hvilket hidtil ikke havde været muligt. I praksis betød det blandt andet, at de enkelte andele blev dyrere, for køberne kunne nu betale for dem ved at tage lån i dem, ligesom det er almindelig praksis med ejerboliger.

Denne lovændring kan lyde som en lille, teknisk detalje, og den vakte heller ikke stor debat i Folketinget – men den havde vidtrækkende konsekvenser. Den fjernede nemlig den sidste praktiske forhindring for, at priserne på andelsboliger – andelskronen – steg. I sidste halvdel af 1990'erne og i starten af 00'erne havde spørgsmålet om prisstigninger på andelslejligheder været et tilbagevendende emne på mange andelsboligforeningers generalforsamlinger, fordi ejendomsværdierne generelt var steget i de store byer. I danske andelsboligforeninger er det sådan, at hver enkelt forening ud fra sit årlige regnskab og en vurdering af ejendommens værdi fastsætter, hvad andelskronen skal være, og dermed prisen på de enkelte andelslejligheder.⁴ Ofte var der i en andelsforening en gruppe andelshavere, som gerne ville sælge og fraflytte deres lejligheder, og som fremsatte forslag om at hæve andelskronen, for så kunne de „få penge med sig videre“. Prisstigningerne blev endeligt vedtaget i næsten alle andelsboligforeninger efter 2005, for da kunne også de medlemmer, som ville blive boende i deres lejligheder, få glæde af værdistigninger af deres andele, fordi de kunne tage lån i deres andelsbeviser. Endnu en markedsorientering af andelsboliger var medvirkende til prisstigningerne: Skats offentlige vurderinger af ejendomme steg med enorme spring midt i 00'erne – i 2007 med gennemsnitligt 140 procent i hovedstadsområdet (Politiken 2007) – og de fleste andelsboligforeninger brugte de offentlige vurderinger til at fastsætte deres ejendomsværdi.

Selv om der i den politisk vedtagne markedsorientering af andelsboliger var indbygget en lang række incitament, var det stadig op til de enkelte andelsboligforeninger at vedtage deres egen prispolitik og i det hele taget deres egen økonomi. De fik så at sige frihed til at deltage i markedet. I næste afsnit ser vi, hvilken type konkrete spørgsmål andelsboligforeningerne nu stod over for, og hvordan de forholdt sig til dem. Først et kig på andelsboligforeningernes historie.

„At følge markedet“ og andre udfordringer

De første andelsboligforeninger blev stiftet i begyndelsen af det 20. århundrede af fagforeningsfolk fra byggefagene for at skabe gode, spekulationsfrie boliger

og samtidig skaffe arbejde gennem nyt byggeri. Efter at der blev indført statslig støtte til boligbyggeri i 1933, udviklede de første andelsforeninger sig til *almene* andelsboligforeninger, hvis navne den dag i dag afslører deres historiske baggrund (Arbejdernes Andels Boligforening (AAB), Arbejdernes Kooperative Byggeförening (KAB) m.fl.). De andelsboligforeninger, som vi kender i dag, er derimod de såkaldte *private* andelsboligforeninger, hvor medlemmerne ejer en andel af foreningens formue. De er altså ikke længere spekulationsfrie.

I 1975 fik lejere mulighed for at gå sammen om at købe en eksisterende udlejningsejendom og en stifte en andelsboligforening, og antallet af andelsboligforeninger begyndte at stige igen, nu ikke i form af nybyggeri, men i eksisterende ejendomme. Især under byfornyelserne i de københavnske brokvarterer Nørrebro og Østerbro og siden på Vesterbro, Amagerbro og i Nordvestkvarteret blev mange tidligere privat ejede udlejningsejendomme konverteret til andelsboligforeninger. Denne proces er blevet skildret som en „blid og demokratisk“ form for gentrificering, som dog førte til, at vi i dag finder flere ressourcestærke beboere fra middelklassen i de gamle arbejderkvarterer (Hansen & Larsen 2008). Der er i dag 8-10.000 andelsboligforeninger,⁵ og de fleste af dem ligger i byerne. I København og på Frederiksberg er en tredjedel af alle boliger andelsboliger.

Selv om andelsboliger har udviklet sig til en stadig mere privatiseret boligform – fra spekulationsfrie boliger i 1920'erne til muligheden for at tage individuelle lån i andelene i 2005 – forbinder mange danskere denne boligform med en social boligfordeling og anser andelsboliger som et fælles gode, som alle burde have adgang til. Det gjorde de i hvert fald stadig sidst i 00'erne, mens jeg lavede feltarbejde. I min fortolkning har dette at gøre med andelstanken og den plads, andelsbevægelsen har haft i skabelsen af det moderne Danmark, samt at andelsboligforeninger med deres fælleseje og fællesskabsorienterede samværsformer udgør en model af og for det danske velfærdssamfund (Bruun 2011). De mange moralske diskussioner, som fandt sted i andelsboligforeningerne og den danske offentlighed i 00'erne, da andelsforeningerne kapitaliserede værdistigningerne på andelsboligmarkedet, peger i retning af min fortolkning (fx P1 2009). Det var, som om forholdene i andelsboligforeninger var en slags lakmustest for fællesskab og solidaritet i hele velfærdssamfundet, hvor medlemmerne af andelsboliger gav køb på nogle af samfundets kerneværdier. Også blandt medlemmerne af andelsboligforeningerne kunne jeg i mine samtaler og interviews om det, de kaldte „de afgørende generalforsamlinger“ midt i 00'erne, hvor andelskronerne blev sat drastisk op, og om de fortjenester, som for nogles vedkommende fulgte, spore dårlig samvittighed og retfærdiggørelse. En udtrykte, at han havde det, som om han havde „stjålet fra fællesskabet“, underforstået samfundsfællesskabet, da han solgte sin andelsbolig med en stor fortjeneste.

I 2008-2009 havde de fleste andelsboligforeninger sat priserne på andele op, men det havde ikke været lette eller hurtige beslutninger. Stort set alle kunne berette om årelange diskussioner i deres forening, som i sidste ende var kulmineret med en dramatisk „afgørende generalforsamling“, hvor andelsboligforeningerne havde valgt „at følge markedet“. I denne beretning fra en generalforsamling i 2007 i en andelsboligforening på Vesterbro af en kvinde omkring 30 år er der tydelige dramatiske og retfærdiggørende undertoner:

I år havde de booket kirken [en kirke, der bliver brugt som beboerhus], og den var stopfyldt. Det var helt vildt. Og så sad bestyrelsen sådan oppe foran ved alteret, det var virkelig mystisk. Det var totalt syret. [...] Jeg kan huske, der stod sådan en fyr bag ved os, som var enormt aggressiv, altså, han ville gerne have, at den [andelskronen] skulle op, ikke? ‘Hvis du er så idealistisk, kan du jo bare sælge den til det halve’ og sådan noget der. [...]. Der var virkelig debat ud over alle grænser, og bølgerne gik super højt. Men man kunne godt fornemme, hvilken vej vinden blæste, og der var i hvert fald over 200 mennesker, og der var tre eller sådan noget, der stemte imod. Resten stemte for, at den skulle stige, ikke. Vi havde egentlig siddet og snakket om det dér på kirkebænken, at vi ville stemme imod, fordi det virkede helt sindssygt, altså 1,5 [million kroner] for den her lille lejlighed. Men da det så kom til stykket, så var det åbenbart lidt svært at gå imod strømmen, ikke?

Andelsboligforeningerne satte ikke deres andelskrone lige højt op. Forskellige regnskabstekniske forhold gør det muligt at vælge mellem forskellige vurderinger af ejendommen og at investere i eller henlægge en del af foreningens friværdis til opsparing og vedligehold. På den måde kunne foreningerne vælge mellem en mere eller mindre radikal markedsstyring, og deres valg var ofte begrundet i netop indlejringen (*embeddedness*) i sociale relationer (jf. Polanyi 1968). Jeg vender tilbage til forskellene i næste afsnit, men overordnet kan man sige, at nogle andelsboligforeninger anlagde et mere langsigtet perspektiv og dermed undgik alt for voldsomme udsving i andelskronen. I 2009 faldt markedsværdierne nemlig igen, hvilket betød, at andelskronerne for første gang nogensinde faldt, i nogle andelsboligforeninger mere drastisk end i andre. Det betød, at nytilkomne medlemmer havde betalt mere for deres andele, end de nu var værd, og de kunne enten sælge deres andel med tab eller blive boende i foreningen, afdrage på deres gæld og håbe på bedre tider. I mange andelsforeninger er der i dag stor ulighed i forhold til friværdis og gæld mellem de nytilkomne medlemmer og de medlemmer, som har boet i foreningen længe og har friværdis i deres andel.

Ud over spørgsmålet om at „følge markedet“ i dets op- og nedture medførte den neoliberale boligpolitik også en anden type diskussioner i andelsboligforeningerne: Alle bygninger skal med jævne mellemrum have skiftet tag, vinduer, faldstammer osv., hvilket andelsboligforeninger før 2005 enten kunne spare op til eller finansiere

gennem 30-årige fastforrentede lån. Efter liberaliseringen af boligfinansieringen kan andelsboligforeningerne vælge mellem afdragsfrie lån og lån med afdrag, lån med korte og lange løbetider og lån med fast og variabel rente. Nystiftede foreninger har altid skullet låne penge til at købe deres bygning, men nu kan de fra starten sidde med meget høje og usikre lån, og de foreninger, der købte deres bygning på toppen af boligmarkedet, gik efter finanskrisen de facto konkurs.

At andelsboligforeninger – og folk med fast ejendom i det hele taget – nu skal forholde sig til forskellige finansielle produkter, løbende refinansiering og et svingende rentemarked udgør en „finansialisering af hverdagslivet“ (Martin 2002). Med finansialisering af hverdagslivet menes blandt andet, at folks hjem bliver genstand for spekulation og risikostyring. Under mit feltarbejde lagde jeg også mærke til, at en ny kompetence var påkrævet for at styre en andelsforening: finansforståelse (*financial literacy*).

I en andelsboligforening fulgte jeg i 2008-2009 bestyrelsens og generalforsamlingens diskussioner om optagelse af et lån til en omfattende renovering af bygningens tag og facade. Renoveringens omfang og de forskellige typer lån krævede en forskellig grad af huslejestigning. Medlemmerne var hovedsageligt studerende eller på overførselsindkomster, og nogle af dem havde små børn at forsørge. Diskussionerne om renoveringen og de forskellige typer lån kom ofte til at handle om deres nuværende familie- og livssituation og deres forventninger til fremtiden, hvor de fx regnede med at tjene flere penge og få bedre råd. Der var med andre ord i høj grad tale om, at deres økonomi var indlejret i deres sociale relationer (jf. Polanyi 1968)

Det endte med, at bestyrelsen anbefalede, at foreningen tog to afdragsfrie lån med den lavest mulige rente og kort løbetid, og skar renoveringen af huset ned til et minimum. Begrundelsen til generalforsamlingen lød:

[Renoveringen] er en langsigtet investering i ejendommen, som også mange fremtidige beboere vil have glæde af. Derfor kan det heller ikke være rigtigt, at det kun er os, der bor her nu, som skal betale for det, og derfor mener vi godt, at vi i nogle år kan sidde med afdragsfrie lån. [...] Så kan vi jo se om nogle år, om vi er blevet rigere og kan begynde at afdrage på gælden.

På de bestyrelsesmøder, jeg deltog i, havde bestyrelsesmedlemmerne diskuteret spørgsmålet om lån indgående og var til sidste blevet enige om, at „nu til dags sparer man ikke længere op til renoveringer, for bygningers værdi jo stiger“. Nogle bestyrelsesmedlemmer havde gentaget den tids mantraer, at „opsparede penge er passive penge“ og „pengene skal ud og arbejde for os“. Bestyrelsen kunne siges at kalkulere med en forventet fremtid og økonomisk fremgang, som endnu ikke fandtes. Med afdragsfrie lån ændredes forholdet mellem tid og

penge, og det blev muligt at gennemføre forbedringer af huset, samtidig med at medlemmerne udsatte store dele af betalingen for forbedringen til fremtiden og dermed ofte de fremtidige medlemmer. Medlemmerne havde godt nok en forventning om, at de ville have bedre råd i fremtiden og selv afdrage på gælden, men da jeg genbesøgte foreningen efter et par år, var flere af dem flyttet eller prøvede at sælge deres andel.

Opsummerende kan man sige, at den neoliberale boligpolitik helt konkret kom til udtryk blandt medlemmer af andelsboligforeningerne gennem stigende sårbarhed over for boligmarkedets udsving, finansialisering af hverdagslivet og muligheden for at udsætte økonomiske forpligtelser til fremtiden og dermed indirekte til ukendte, fremtidige medlemmer. Selv om der er indbygget mange incitamenter, som økonomer ville kalde det, eller „fristelser“, som nogle af mine informanter kaldte det, i de nye muligheder, var der dog ingen automatik i, hvad de enkelte andelsboligforeninger rent faktisk besluttede. I mit etnografiske materiale tegner der sig imidlertid nogle kulturelle mønstre i andelsboligforeningernes økonomiske liv, som jeg i det følgende vil beskrive som tre idealtypiske moralske økonomier. Selv om idealtyperne ikke i sig selv er emiske kategorier, men modeller, jeg har sammensat på baggrund af min fortolkning af mit etnografiske materiale, har jeg valgt at opkalde dem efter den måde, som folk sætter ord på de forskellige typer fællesskab, de indgår i: solidarisk fællesskab, fællesskab som i en familie og økonomisk fællesskab.

Tre typer moralske økonomier

De tre typer moralske økonomier adskiller sig fra hinanden, både hvad angår den måde, arbejdet med huset og foreningen deles og organiseres på, eksempelvis gennem arbejdsdage, den måde, beslutninger tages på i og uden for andelsforeningernes bestyrelser og generalforsamlinger, den måde, folk kommunikerer med hinanden på, den måde, husets fremtid tænkes og planlægges på, og mange andre forhold. I de fællesskaber, som minder om familier, har andelsforeningen en slags husholdningsøkonomi (jf. Gudeman & Rivera 1990). I en husholdningsøkonomi ser medlemmerne sig selv som en del af et større hele, hvor investeringen af tid og arbejdskraft ses i et livslangt og institutionsbevarende perspektiv. Til forskel fra en virksomheds økonomi aflægges der ikke regnskab hvert år, og regnskabet behøver ikke at balancere. Der aflægges selvfølgelig et formelt regnskab til andelsforeningens generalforsamling, men medlemmerne indgår derudover i forpligtende relationer til hinanden, hvor gensidig hjælp med istandsættelse af huset og lejlighederne, hjælp til børnepasning og indkøb ses på langt sigt. Medlemmerne ses som medlemmer af en symbolsk familie og

behøver ikke yde det samme; der tages derimod hensyn til deres køn, alder og andre forhold. Det er meningen, at huset og andelsboligforeningen skal bevares over flere generationer, så børn og børnebørn kan komme til at bo der, og medlemmerne kan få en god alderdom i huset. Dette kan helt konkret komme til udtryk ved, at foreningen sørger for, at der både er små og store lejligheder, så der er lejligheder til unge, til enlige, til familier med børn og til ældre uden børn. I én af de andelsforeninger, som jeg beskriver som en symbolsk familie, havde medlemmerne lagt budget for de næste 30 år og bygget en elevator til den dag, hvor de ældste ikke længere kunne komme op ad trapperne. Foreningen havde udnyttet muligheden for afdragsfrihed i deres lån, men de havde samtidig vedtaget en fast huslejestigning på tre procent om året, så de med tiden ville kunne afdrage på gælden. På den måde havde de fremtidssikret deres husholdningsøkonomi ud fra medlemmernes livscyklus og gjort noget for at bevare andelsboligens fællesskab på tværs af generationer.

En familie er dog dybest set en hierarkisk organisation, og forskellen mellem generationerne – og ofte kønnene – med hensyn til ansvar, arbejdsopgaver og -byrde afspejler sig også i magtfordelingen. I familiefællesskaber, som jeg også kalder symbolske familier, er der ofte nogle medlemmer af foreningen, som fordeles og holdes uden for den symbolske familie. Som regel er der et eller flere symbolske familieoverhoveder, og det er lige så ofte kvinder som mænd. Formelt set er de formænd eller kasserere, men i mange tilfælde beholder de deres status i årtier og blander sig i de andre medlemmers liv. Hvis et medlem vil tage lån i sin andel efter de nye regler, kræver det en underskrift fra bestyrelsen. I andelsboligforeninger med familiefællesskaber, hvor bestyrelsesmedlemmerne kendte de andre medlemmer og deres økonomiske situation godt, har jeg oplevet, at bestyrelsen satte spørgsmålstegn ved låneansøgninger fra medlemmer, som de vurderede ikke burde låne flere penge „til forbrug“, som de sagde, selv om de havde ret til det. Medlemmerne opfattede dog ikke nødvendigvis bestyrelsesmedlemmernes advarsel mod flere lån som omsorg, men også som utidig indblanding og chikane. I familiefællesskaber sørger medlemmerne for hinanden, men det har sin pris, fx i form af social kontrol.⁶

Det solidariske fællesskab baserer sig i højere grad på at se beboerne som medlemmer af en demokratisk forening, hvor alle har medbestemmelse og lige ret. Beslutninger tages, så de gælder for alle. Vil man forandre noget ved sin lejlighed, må man søge om det hos generalforsamlingen. Vedtægterne i andelsboligforeninger med solidarisk fællesskab kan være uhyre detaljerede, for bestyrelsen ser fx ikke gennem fingre med, at nogen har to hunde, hvis det ifølge vedtægterne kun er tilladt at holde én. Der nedsættes åbne udvalg til at løse forskellige opgaver i huset, fra festudvalg til byggeudvalg. Byggeudvalget vil

typisk have en langsigtet vedligeholdelsesplan og sørge for, at huslejen løbende bliver reguleret, og at der bliver sparet op til at gennemføre renoveringer. Da de nye lån kom i 2005, indgik de nye muligheder i denne langsigtede planlægning, og foreningerne lagde måske en del af deres lån om, men gjorde ikke det hele afdragsfrit. Til gengæld tillægges de offentlige ejendomsvurderinger stor autoritet, så da de steg midt i 00'erne og faldt igen efter finanskrisen, blev også foreningerne med solidarisk fællesskab udsat for udsving i deres andelskrone.

I andelsforeninger er medlemmerne principielt økonomisk solidariske over for hinanden, men i et solidarisk fællesskab kan man sige, at solidariteten rækker ud over foreningens egne medlemmer. Solidariteten gælder fx et åbent optag af nye medlemmer, som jeg beskriver i næste afsnit, og den gælder medlemmernes og andelsforeningens engagement i bydelsudvalg, beboerhuse, renovering af lokale legepladser og udflugter for kvarterets børn, ofte med en stærk identifikation med kvarteret og kvarterets historie som arbejderkvarter, fx på Nørrebro. I én andelsforening blev et forslag til generalforsamlingen om at installere individuelle varmemålere i foreningens lejligheder og lave individuelle varmeafregninger hurtigt afvist med et udråb fra salen: „Her på Nørrebro varmer vi hinanden.“ Der behøver ikke at være tale om egne erfaringer med at tilhøre arbejderklassen eller at være opvokset i en arbejderfamilie; det kan også være et ønske om at „gøre noget for kvarteret“, måske bare i nogle år eller i en periode af ens liv, fx i studietiden. Hvor familiefællesskaber ofte fortæller historier og har en slags myter om de første grundlæggere af foreningen, handler de solidariske fællesskabers myter oftere om kvarterets, byggeriets eller foreningens tilblivelse.

Når folk agerer i og omtaler deres fællesskab som et økonomisk fællesskab, betyder det til gengæld, at de enkelte medlemmers privatøkonomi ses som adskilt fra hinanden, og individuelle interesser vægtes højt. Formanden, byggeudvalget og generalforsamlingen skal ikke blande sig i, hvordan den enkelte bygger sin lejlighed om, eller hvem man fremlejer sin lejlighed til. Jeg oplevede, at jo mere medlemmerne havde betalt for deres andele, desto hyppigere kunne jeg høre det fremført som argument, at andelslejligheden var købt og betalt, og at det ikke kunne passe, at man efterfølgende skulle *ansøge* generalforsamlingen om tilladelse til at rive en væg ned, nedlægge en fordør eller fremleje sin lejlighed. Ved tvister lod nogle hellere en advokat sende et brev til bestyrelsen end selv at skulle fremføre deres sag foran generalforsamlingen. Dette er en form for retsliggørelse af hverdagslivet, som minder om den undgåelse af lokale konflikter og det fravær af lokal mægling, som Sally Engle Merry (1993) beskriver i det, hun kalder „private neighbourhoods“ i USA.

I et økonomisk fællesskab har kortsigtede økonomiske dispositioner, fx at vælge afdragsfrie lån med kort løbetid, lettere ved at vinde over langsigtede

dispositioner (jf. Parry & Bloch 1989). Blandt de nystiftede andelsboligforeninger, som (endnu) ikke har nogen stærk oprindelsesmyte eller fælles fortælling at henvise til og dermed ikke nogen tradition for at se foreningens økonomi og bygningens vedligeholdelse i et længere tidsperspektiv, ser medlemmerne oftere end andre steder sig selv som del af et økonomisk fællesskab. Mange foreninger, der blev stiftet i 00'erne, var ikke motiveret af muligheden for at overtage bygningen fra en privat udlejer eller tage kontrol over byfornyelsesprocessen eller privatiseringen af den kommunale ejendom, men af muligheden for at „få en fod ind på boligmarkedet“ i en tid, hvor huspriserne steg. I nogle tilfælde var det slet ikke lejerne selv, som tog initiativ til stiftelsen af deres andelsboligforening, men et boligadministrationsselskab eller en advokat, som tog kontakt til lejerne og reklamerede for muligheden. Det langsigtede perspektiv for mange medlemmer i de nystiftede foreninger lå altså ikke i at opbygge et varigt hjem i andelsboligforeningen, men at skabe gode rammer for at sælge deres andel på et senere tidspunkt og komme videre i deres personlige boligkarriere. I det omfang jeg kunne iagttage, at der blev taget langsigtede dispositioner i andelsboligforeninger med et økonomisk fællesskab, var det først og fremmest for at have en stabil økonomi og at være attraktive for nye medlemmer.

At „få en andel“ eller „købe sig ind i fællesskabet“

Forskellen mellem solidariske, økonomiske og familiefællesskaber drejer sig også om de forskellige måder, hvorpå nye medlemmer optages. I forhold til tidligere, hvor andelsboliger var billige, og nye medlemmer „fik“ en andel, som folk sagde, selv om de selvfølgelig betalte noget for andelen, bliver der efter markedsorienteringen flere og flere, som „køber sig ind i fællesskabet“, et andet udtryk, jeg hørte under mit feltarbejde.

Før de nye høje andelspriser slog igennem midt i 00'erne, fandtes der i de fleste andelsboligforeninger ventelister, både til intern rokade inden for foreningen og til optagelse af nye medlemmer. I de fleste små andelsforeninger foregik det på den måde, at medlemmerne kunne sætte en eller to personer på den eksterne venteliste, og det var typisk nogle, som de var venner eller i familie med. Når nye medlemmer betalte symbolske beløb for deres andele og flyttede ind i andelsboligforeningerne, stod de på en måde allerede fra starten i gæld og forpligtende relationer til de andre i deres andelsforeninger (jf. Mauss 2000). Optagelse gennem ventelisten i andelsboligforeninger, der fungerer som symbolske familier, kan sammenlignes med at blive optaget i den symbolske familie eller „adopteret“ som et medlem af den (Bruun 2013).

Andre typer andelsboligforeninger, præget af en solidarisk moralsk økonomi, havde imidlertid offentlige ventelister, hvor alle og enhver på et forud annonceret tidspunkt kunne blive skrevet op, fx ved personligt fremmøde. På samme måde, som mange læsere vil kunne huske fra tiden, før billetsalget til store koncerter begyndte at ske via internettet, kunne man i slutningen af 1990'erne og begyndelsen af 00'erne se studerende ligge i kø med soveposer foran en attraktiv andelsforenings kontor en råkold morgen, hvor opskrivningen til den eksterne venteliste ville begynde, når kontoret åbnede kl. 8. Denne type ventelister bygger på retfærdighedssans og principper, som vi kender fra velfærdsstaten fra opskrivning til børnehaver eller lejligheder i almene boligforeninger. De opleves som retfærdige, fordi folk bliver behandlet lige (eller efter behov).⁷ De heldige fik også en andel her, men dem, man fik den af, og ens taknemmelighed rettede sig imod, var snarere hele foreningen forstået som en slags bredere offentlighed, ligesom man får en vuggestueplads til sit barn eller i gamle dage (før privatiseringen i 1998) kunne få en lejlighed gennem Københavns Kommunes boligkontor.⁸

I 00'erne holdt ventelisterne op med at fungere. Andelene var blevet meget dyrere, end dengang folk oprindeligt var blevet skrevet op, og folk fra ventelisten slog ikke længere til med det samme, når de fik tilbudt en andel. Nu blev mange andelsboliger solgt gennem hjemmesider, annoncer og ejendomsmæglere på det åbne marked. Som Søren, der var midt i 30'erne og tidligere havde boet i en andelsboligforening og nu var flyttet ind i anden, forklarede mig:

En andelsforening er en sammenslutning af mennesker, som driver en boligforening. [...] Man kan sige, at i bund og grund er det et fællesskab, som man indgår i, men som man skal *købe sig ind i*. [...] Man skal jo også huske på, at i en andelsforening bor folk ikke, fordi de synes det er sjovt at bo med de mennesker, men for at få foden ind på boligmarkedet uden at behøve at tage det store skridt og blive ejere. Det er først og fremmest et økonomisk fællesskab. Folk har en tendens til at glemme, at grunden til, at man har det fællesskab med hinanden, er, at man ejer noget sammen. Tit snakker alle andre om det, som om det er en anden slags forening – som at gå til sport sammen – eller som et 'community'.

For Søren skal fællesskabet i en andelsboligforening helst være begrænset til medlemmernes fælles interesse i huset. Den andelsboligforening, hvor han tidligere boede med sin kæreste, betragter han som indspist. Der havde de kun „fået“ en andel, fordi kæresten var i familie med nogen i foreningen. Da han selv var flyttet til København i 1990'erne uden at have forbindelser til nogen, havde han oplevet andelsboligforeningerne som „lukket land“. For ham var der med andre ord en form for liberalistisk retfærdighed og lighed i, at alle (med nok penge, vel at mærke) nu kunne købe sig ind i en andelsboligforening som et økonomisk fællesskab.

Netop det, at nogle kunne købe sig ind i foreningen, var en skrækhistorie i en af de andre andelsboligforeninger, hvor jeg lavede feltarbejde, og hvor de fleste følte sig som del af et familiefællesskab. Her havde ventelisten indimellem været tom, og man måtte acceptere at „få folk ind uden om ventelisten“, folk, som „havde knapperne“ og „købte sig ind“. Foreningen havde sidenhen haft en masse ballade med disse folk, og det var også nogle af dem, som pressede på for, at andelskronen skulle stige. Ventelister og lave andelspriser havde altså fungeret som en måde at udvælge nye medlemmer på, og de, som var blevet optaget gennem ventelister, tilpassede sig i højere grad reglerne og normerne i andelsforeningens familiemæssige eller solidariske fællesskab.

Med de nye høje andelspriser bliver der flere og flere, som „køber sig ind i fællesskabet“, og det ændrer forholdet mellem medlemmerne. Man kan sige, at socialiseringen i foreningen og den gensidige sociale kontrol gradvist bliver erstattet af en slags indgangskontrol baseret på økonomi. Den direkte taknemmelighedsgæld over for de gamle medlemmer er fjernet, og det bliver sværere at håndhæve lokale regler og vedtægter. I en andelsboligforening havde en ældre dame længe haft sin andelsbolig til salg, da det endelig lykkedes hende at finde en køber. Det eneste problem var, at køberen havde en hund, og ifølge vedtægterne var det forbudt at holde hund i ejendommen. Men som hendes nabo i andelsforeningen sagde til mig: „Vi kan jo ikke være bekendt over for vores nabo, at hun ikke må sælge sin andelsbolig nu, hvor hun endeligt har fundet én, som vil betale den fulde pris [den aktuelle andelskronepris], bare fordi vedkommende har en hund. Men det er jo en glidebane i forhold til alle vores vedtægter.“

Til sammenligning har nye medlemmer i markedsorienterede andelsboliger i New York længe skullet fremlægge deres årsopgørelser og have deres kreditværdighed vurderet som en måde at ekskludere uønskede fattige på (Low 2011). Det har jeg ikke oplevet i danske andelsboligforeninger, men pengeøkonomi er kommet til at spille en større rolle.

Fra bøde til pris

Op gennem 00'erne var der en tendens til, at andelsboligforeninger formaliserede og betalte sig fra og flere og flere opgaver, fx ved at lade et administrationsselskab tage sig af medlemmernes huslejebetalinger eller hyre et rengøringselskab i stedet for at skiftes til at vaske trapper. Denne udvikling hang blandt andet sammen med, at der kom flere og flere ressourcestærke beboere fra middelklassen, som havde bedre råd, men mindre tid.

Arbejdsdage plejede at være en årlig begivenhed i de fleste andelsboligforeninger, hvor medlemmerne mødtes for at tage vare på deres fælles ejendom og opleve

en følelse af fællesskab. Gennem fælles fysisk arbejde blev det arbejdsmæssige og materielle forbundet med det hyggelige og sociale. Også her er der i mange andelsforeninger sket en forskydning hen imod et økonomisk fællesskab. Da jeg lavede feltarbejde, havde det længe været et tema for bestyrelserne i andelsboligforeningerne, hvordan man kunne få alle medlemmer motiveret til at deltage i arbejdsdagene, fx gennem fælles morgenmad eller en fest om aftenen. Nogle andelsboligforeninger havde bøder på typisk 500 kr., hvis medlemmerne ikke deltog i arbejdsdagen. Samtidig var der dog bred enighed om, at arbejdsdagene skulle være „for fællesskabet og ikke for pengene“. Det var altså ikke sådan, at arbejdsindsats kunne konverteres direkte til penge og vice versa (jf. Sørhaug 1989). På den måde var bøderne snarere et symbol og en social sanktion for ikke at deltage i fællesskabet på arbejdsdagen. Bruun, Jakobsen og Krøjer (2011) argumenterer for, at bestemte former for social interaktion, som eksempelvis signalerer lighed, samtidig indebærer et værdihierarki på den måde, at folk er meget optagede af bestemte værdier og samværsformer, og at man skal mestre bestemte værdier og sociale former, fx fællesskab og hygge.

I slutningen af 00'erne begyndte jeg imidlertid at høre en ny type diskussioner om arbejdsdagene. De gamle medlemmer klagede over, at de nytilkomne, og oftest unge, medlemmer bare „betalte sig fra“ at være med til arbejdsdagene. De unge derimod fortalte mig, at de ikke havde lyst til at deltage i arbejdsdagene og syntes, det var hult at hylde fællesskabet, når den økonomiske ulighed mellem de gamle og de nye medlemmer var så stor. Det gav dem „en dårlig smag i munden“, når de vidste, at de snart skulle mødes igen til generalforsamlingen, hvor andelskronen måske ville falde yderligere, og de selv ville stå tilbage som teknisk insolvente. Man kan sige, at bøden på de 500 kr. er gået fra at være et symbol og en social sanktion til en pengeøkonomisk pris for at undgå at deltage, i hvert fald for de unge medlemmer. I nogle andelsboligforeninger endte det med, at man afskaffede både arbejdsdage og bøder, fordi nogen på generalforsamlingen sagde, at bestyrelsen alligevel ikke havde juridisk hjemmel til at indkræve de 500 kr. I andre andelsboligforeninger gjorde man arbejdsdagene mere fleksible ved at lade medlemmerne vælge mellem flere forskellige datoer og arbejdsopgaver, som de kunne udføre, når det passede dem. Der findes dog fortsat mange andelsboligforeninger, som holder fast i én fælles arbejdsdag.

Jeg bemærkede en tendens til, at samarbejdet mellem medlemmerne blev holdt på enkle, ofte økonomiske og juridiske præmisser, sådan som Søren beskrev med udtrykket økonomisk fællesskab. I mange små andelsforeninger var det fx en tradition, at generalforsamlingen blev afholdt hjemme hos et af medlemmerne, men efterhånden som uenighederne om andelskronen og sidenhen uligheden mellem medlemmerne steg, begyndte flere andelsboligforeninger at holde generalforsamling i beboerhuse eller deres administrationsselskabers lokaler.

Konklusion: fællesskaber i forandring

Når neoliberale reformer og stigende markedsstyring griber ind i folks hverdagsliv, sker det ikke på en entydig måde eller med entydige effekter, men må forstås i forhold til de sociale relationer, som deres økonomiske liv er indlejret i, og som jeg har skitseret i form af moralske økonomier. Man kan ikke sige, at en bestemt andelsboligforening *har* en af de tre moralske økonomier eller overtager en ny, men det giver mening at sortere forskellige grupper eller fraktioners handlinger og argumenter i forhold til de tre idealtyper og at forstå andelsboligforeningers økonomiske aktiviteter og interne konflikter og dilemmaer i lyset af dem. De tre moralske økonomier omfatter forskellige organisations- og samværsformer, forskellige måder at afgrænse fællesskabet på, forskellige former for økonomisk planlægning ud fra forskellige hensyn og forskellige måder at optage nye medlemmer og indlemme dem i fællesskabet på.

Overordnet kan man sige, at de neoliberale politikker og nye lånemuligheder forstærker og understøtter et økonomisk fællesskab, hvor de enkelte medlemmer deltager i fællesskabet i det omfang, som de tror, gavner dem selv, fx hvis de ser andelsboligen som et skridt på vejen i en længere boligkarriere, hvor de kan få penge med sig videre. Den slags argumenter og økonomisk retfærdighed kan i praksis let få overtaget i andelsboligforeninger, også i dem, som ellers var karakteriseret af et solidarisk eller familiefællesskab – for hvem nænner fx at forhindre sine naboer eller symbolske familiemedlemmer i at få penge med sig videre til at etablere et nyt hjem uden for foreningen? Med den type argumenter blev højere andelskroner vedtaget, og solidariske og familiefællesskaber trukket i retning af økonomiske fællesskaber, selv om det betød, at nu havde hverken ens venner og bekendte eller de fattige i samfundet, som man egentlig gerne ville være solidarisk med og optage som medlemmer, længere råd til at købe andelene. Moderne krav om mobilitet og fleksibilitet rimede sidst i 00'erne umiddelbart bedre med økonomiske fællesskaber end solidariske og familiefællesskaber – selv om det efter finanskrisen viste sig, at flere faktisk blev stavnsbundet i kraft af deres lån, også selv om det netop havde været et argument for prisstigningerne at undgå stavnsbinding af medlemmerne.

Typen af fællesskab kan ændres over tid, og jeg har beskrevet en forskydning fra solidarisk eller familiefællesskab til økonomisk fællesskab. Men udviklingen kan også gå den anden vej: Jeg har set eksempler på, at fælles gæld og truslen om kollektiv konkurs mobiliserede en form for solidarisk fællesskab i andelsboligforeninger, som så sig selv som en økonomisk sammenslutning. Det hang blandt andet sammen med, at medlemmerne kom til at se sig selv som del af en bredere tendens i samfundet, nemlig fristelsen til at optage høje boliglån, i stedet for at individualisere deres økonomiske beslutninger.

Fællesskab er stadig et stærkt positivt begreb og en flydende betegnelse. Selvfølgelig de folk, som mente, at andelsboligforeninger handlede om snævre økonomiske interesser, talte indimellem om fællesskab og mente, at de praktiserede en form for fællesskab. Det er dog interessant at bemærke, at hvis der var for stor ulighed mellem medlemmerne, havde de dårligst stillede ikke lyst til at deltage i aktiviteter, hvor fællesskab blev fremhævet, fx arbejdsdage. Hvis medlemmerne var helt forskelligt stillet i forhold til gæld og friværdis, fik de en „dårlig smag i munden“ og havde svært ved at hylde fællesskabet.

Jeg skrev i artiklens indledning om fællesskab, at det kan skaleres, og at de forskellige skaleringer af fællesskab spejler sig i hinanden. Under mit feltarbejde hørte jeg tit folk tage den måde, som andelshavere praktiserede fællesskab og fælles økonomi i deres foreninger på, som et tegn på, hvordan fællesskabet i hele samfundet udviklede sig. På den måde peger denne artikel måske på nogle bredere moralske økonomiske forandringer i det danske velfærdssamfund.

Noter

1. Den emiske forståelse af økonomi i „økonomiske fællesskaber“ adskiller sig fra denne artikels substantiviske analytiske tilgang til økonomi (ifølge hvilken alle fællesskaber er økonomiske).
2. Alle oversættelser af citater fra engelsk til dansk er forfatterens.
3. At visse markeder alligevel ikke regulerer sig selv, blev tydeligt gennem en række „bankpakker“ (en eufemisme for lån og kapitaltilførsel til de største danske banker), som er blevet vedtaget siden oktober 2008 for at sikre det danske bankvæsen mod sammenbrud.
4. Rent teknisk er der tale om maksimalpriser, men fordi priserne på de fleste andele var meget lave, var de i nogle årtier blev solgt til den maksimale pris. Desuden bliver ejendommene vurderet ud fra deres værdi som udlejningsejendomme, så det er ikke sådan, at andelsforeningerne selv kan bestemme prisen på andelen.
5. Det præcise tal er endnu ukendt, fordi andelsboligforeninger har været anset som foreninger, som der ikke er noget centralt register for i Danmark. Siden 1. januar 2015 har alle andelsboligforeninger imidlertid skulle have et *virksomheds*registreringsnummer, hvilket måske afspejler en ændring af andelsboligernes rolle i det danske samfund og i hvert fald gør det muligt at få tal på dem i fremtiden.
6. For en nærmere diskussion af andelsboligforeninger som symbolske familier og husfællesskaber med husholdningsøkonomier, se Bruun (2013).
7. Der var dog alligevel en lang række forhold, som gjorde, at andelsboligerne ikke var tilgængelige for alle og enhver, fx annonceredes opskrivningstidspunkterne i begrænsede fora, ofte fra mund til mund, og boligformen er ikke så kendt blandt indvandrere. Andelen af indvandrere fra ikke-OECD-lande i andelsboliger er langt under det nationale gennemsnit blandt alle boligformer (Erhvervs- og Byggestyrelsen 2006).
8. Mange af de andelsforeninger, som havde offentlige ventelister, var da også foreninger, som tidligere havde været kommunale udlejningsejendomme, og på den måde fortsatte en tradition for boligfordeling som omfordeling.

Søgeord: økonomisk antropologi, moralske økonomier, boligmarked, neoliberalisering, finansialisering, fællesskab

Litteratur

- Anderson, Sally
2008 Civil Sociality: Children, Sport, and Cultural Policy in Denmark. Charlotte, NC: Information Age Publishing.
- Bourdieu, Pierre
2003 Firing Back. Against the Tyranny of the Market 2. London: Verso.
- Bruun, Maja Hojer
2011 Egalitarianism and Community in Danish Housing Cooperatives. Proper Forms of Sharing and Being Together. *Social Analysis* 55(2):62-83.
2012 Social Life and Moral Economies in Danish Cooperative Housing: Community, Property and Value. Ph.d.-afhandling. København: Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
2013 Som én stor familie: husfællesskab og slægtskab i danske andelsboligforeninger. I: H. Mogensen & K.F. Olwig (red.): Familie og slægtskab: Antropologiske perspektiver. Side 171-87. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Bruun, Maja Hojer, Gry Skrædderdal Jakobsen & Stine Krøijer
2011 Introduction. The Concern for Sociality – Practicing Equality and Hierarchy in Denmark. *Social Analysis* 55(2):1-19.
- Erhvervs- og Byggestyrelsen
2006 Analyse af andelsboligsektorens rolle på boligmarkedet. København: Erhvervs- og Byggestyrelsen.
- Fardon, Richard
1990 General Introduction: Localizing Strategies: Regional Traditions of Ethnographic Accounts. In: R. Fardon: *Localizing Strategies: Regional Traditions of Ethnographic Writing*. Pp. 1-35. Edinburgh: Scottish Academic Press.
- Fox O'Mahony, Lorna & Louise Overton
2014 Asset-based Welfare, Equity Release and the Meaning of the Owned Home. *Housing Studies* 30(3):1-21.
- Gershon, Ilana
2011 Neoliberal Agency. *Current Anthropology* 52(4):537-55.
- Graeber, David
2001 Toward an Anthropological Theory of Value. New York: Palgrave.
- Greenhouse, Carol J. (ed.)
2010 *Ethnographies of Neoliberalism*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Griffith, David
2009 The Moral Economy of Tobacco. *American Anthropologist* 111(4):432-42.
- Gudeman, Stephen & Alberto Rivera
1990 *Conversations in Colombia. The Domestic Economy in Life and Text*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Gullestad, Marianne
1992 The Art of Social Relations. Essays on Culture, Social Action and Everyday Life in Modern Norway. Oslo: Scandinavian University Press.
- Hann, Chris & Keith Hart (eds)
2009 Market and Society. The Great Transformation Today. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hansen, Anders Lund, Hans Thor Andersen & Eric Clark
2001 Creative Copenhagen: Globalization, Urban Governance and Social Change. European Planning Studies 9(7):851-69.
- Hart, Keith, Jean-Louis Laville & Antonio David Cattani
2010 The Human Economy. Cambridge: Polity Press.
- Harvey, David
2005 A Brief History of Neoliberalism. Oxford: Oxford University Press.
- Heintz, Monica
2009 Introduction: Why There Should Be an Anthropology of Moralities. In: M. Heintz (ed.): The Anthropology of Moralities. Pp. 1-19. Oxford: Berghahn Books.
- Larsen, Henrik Gutzon & Anders Lund Hansen
2008 Gentrification – Gentle or Traumatic? Urban Renewal Policies and Socioeconomic Transformations in Copenhagen. Urban Studies 45(12):2429-48.
- Low, Setha M.
2011 Claiming Space for an Engaged Anthropology: Spatial Inequality and Social Exclusion. American Anthropologist 113(3):389-407.
- Martin, Randy
2002 Financialization of Daily Life. Philadelphia: Temple University Press.
- Mauss, Marcel
2000 [1923-24] Gaven. Gaveudvekslingens form og logik i arkaiske samfund. København: Spektrum.
- Merry, Sally Engle
1993 Mending Walls and Building Fences: Constructing the Private Neighborhood. Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law 33:71-90.
- Neville, Mette
2006 Andelsboligforeningsloven med kommentarer. København: Thomson.
- Newell, Sasha
2006 Estranged Belongings: A Moral Economy of Theft in Abidjan, Cote d'Ivoire. Anthropological Theory 6(2):179-203.
- Nielsen, Nikolaj
2010 Retten til et hjem. Ejendomsret, privatliv og forsørgelse. København: Det Juridiske Fakultet, Københavns Universitet.
- Olwig, Kenneth Robert
2002 Landscape, Nature and the Body Politic: From Britain's Renaissance to America's New World. Madison: University of Wisconsin Press.
- P1
2009 Findes andelstanken stadig i Danmark? P1 Business 14. maj.

- Parry, Jonathan & Maurice Bloch
1989 Introduction: Money and the Morality of Exchange. In: J. Parry & M. Bloch: Money and the Morality of Exchange. Pp. 1-32. Cambridge: Cambridge University Press
- Pedersen, Ove Kaj
2011 Konkurrencestaten. København: Hans Reitzels Forlag.
- Polanyi, Karl
1944 The Great Transformation. New York: Farrar & Rinehart.
1968 [1957] The Economy as Instituted Process. In: E.E.J. LeClair & H. Schneider (eds): Economic Anthropology. Readings in Theory and Analysis. Pp. 122-43. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Politiken
2007 Andelsboliger bliver mere værd. Politiken 19. februar.
- Regeringen
2002 Flere boliger. Vækst og fornyelse på boligmarkedet. København: Økonomi- og Erhvervsministeriet.
- Scott, James C.
1976 The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia. New Haven & London: Yale University Press.
- Sjørlev, Inger
2009 Kald og drømmestof. Parcelhusets værdier. Tidsskriftet Antropologi 59/60: 21-40.
- Sykes, Karen (ed.)
2009 Ethnographies of Moral Reasoning. New York: Palgrave Macmillan.
- Sørhaug, Tian
1989 Kake eller konfekt? Utkast til en teori om frivillige organisasjoners politiske økonomi. I: O. Brox & M. Gullestad (red.): På norsk grunn. Socialantropologiske studier af Norge, nordmenn og det norske. Side 113-22. Oslo: Ad Notam.
- Thompson, E.P.
1971 The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. Past and Present 50:76-136.
- Vestergaard, Hedvig
2004 Boligpolitik i velfærdsstaten. I: N. Ploug, I. Henriksen & N. Kærgård (red.): Den danske velfærdsstats historie. Side 260-87. København: Socialforskningsinstituttet.

ENQUETE

TANKER OM ARV I VELFÆRDSSTATEN

BODIL SELMER

Tænk, hvis der ikke var regler for, hvad der skulle ske med det materielle gods, mennesker efterlader sig, når de dør. Ejendom uden ejere. Skyld, som ingen hæfter for. Rettigheder og forpligtelser, som ingen længere kan gøre krav på eller vil påtage sig, for slet ikke at tale om personlige ejendele, tøj eller smykker. Går samfundet i opløsning, hvis der ikke findes regler om arv?

De gamle træsorter i Norden – birk, eg, pil, elm – har enstavelsesnavne, som om navnene er slidt ind til kernen gennem århundredes brug. Det gælder også arv. Arv er et såkaldt arveord. Arveord er de ord, der bestandigt er blevet overleveret fra den ene generation til den næste. Arveord refererer til helt basale genstande og begreber i det nære hverdagsliv. Ko og brød, fx. Situationen, hvor en afdød persons efterladenskaber skal håndteres, er også en sådan grundlæggende udfordring, der til alle tider og steder optræder i hverdagslivet. Der må findes regler for, hvad der skal ske med den afdødes forpligtelser og ejendele. Derimod er der intet givent over, hvordan reglerne er udformet.

Måske har den førstefødte særlige rettigheder og privilegier, som andre søskende må indordne sig under. Måske arver mænd mere end kvinder. Der er utallige variationer. En type arveregler bidrager til, at rigdom og magt koncentrerer hos nogle få, men regler, der er formet ud fra andre principper, vil indebære, at rigdom i højere grad deles op og spredes ud til mange. Det har også stor betydning for samfundets udformning, om den enkelte har en næsten uindskrænket ret til at testamentere sin ejendom på præcist den måde, han eller hun ønsker, eller om der findes regler om tvangsarv, der sikrer eventuelle livsarvinger mod at blive gjort fuldstændig arveløse, sådan som det (i teorien) er og har været tilfældet gennem århundreder i Norden.

De meget store beløb, der her i Danmark hvert år overføres i arv, er på den ene side medvirkende til, at økonomiske forskelle i befolkningen bevares. For selv om arven fx skal deles ligeligt blandt en søskendeflok, og der skal betales

boafgift, det vil sige en afgift af arven til staten, er der ofte rigtig meget at gøre godt med, når middelklassens arvinger deler friværdien i et hus. Op igennem det 20. århundrede har store dele af befolkningen oplevet en velstandsstigning, der har betydet, at man på samme måde som tidligere tiders store ejendomsbesiddere både har haft, og har ønsket, at give noget videre til de kommende generationer. For de fleste er de tider nok snart forbi igen.

Boafgiften giver flere penge i statskassen og bidrager derfor i princippet til omfordeling og til at sikre de materielle og ikke-materielle goder, som velfærdsstaten tilbyder sine borgere. Det er ofte til debat, om det er rimeligt, at der kommer penge i statskassen, hver gang formuer overføres fra en generation til den næste. Hører midlerne ikke retteligen til hos de nærmeste? Og hvad betyder boafgiften for folks lyst til at spare op og investere? I Norge har man netop afskaffet arveafgiften, og den eksisterer heller ikke i Sverige. I Danmark løber boafgiften op i 3-4 milliarder hvert år, så det er ikke småbeløb, der er tale om.

Boafgiften er en underlig størrelse. Det var en smuk tanke, om man i stedet for at betragte den som en afgift, opfattede den som en arv til samfundet. At samfundet var en arving på lige fod med ægtefælle og livsarvinger, sådan at man efterlod en del af sin formue til det samfund, man har levet sit liv i. Men det er nok ikke en tanke, der har megen gang på jord. Det er heller ikke en tanke, der støttes af den måde, afgiften er udformet på. Der er nemlig forskel på afgiftens størrelse, alt efter hvem der arver, og hvor stort et beløb der er efterladt. Af de første ca. 275.000 kr. skal der slet ikke betales afgift. Boet slipper desuden for at betale afgift af arven til ægtefællen. Af den del af arven, der går til den såkaldte nærmeste familie, skal der betales 15 procent. En bror eller en niece betragtes ikke som den nærmeste familie og skal betale yderligere 25 procent (jf. lov om afgift af dødsboer og gaver 2015). Det forekommer meget mærkeligt, og det er svært at finde nogen begrundelse. Er det ud fra en idé om, at man også efter døden har en forpligtelse til at se til, at ens nærmeste bliver forsørget, og at staten derfor ikke får så stor en del af kagen i disse tilfælde?

Siden Danmark fik en moderne arvelov i midten af 1900-tallet, har alle reformer af arvelovgivningens gået ud på to ting: at ægtefællen skulle have en større andel, og at den enkelte skulle have større ret til at selv at bestemme, hvordan han eller hun ville fordele sin ejendom.

Man kan sige, at individet i denne periode frisættes fra familiens bånd, sådan at rettigheder og pligter i forhold til familie og slægt ændrer karakter. Der bliver tale om en mere diffus form for solidaritet, hvor familiens medlemmer ganske vist støtter og hjælper hinanden, men hvor det er velfærdsstatens sikkerhedsnet, der sikrer, at enkelte ikke falder økonomisk helt nedenunder og ud.

Det siger naturligvis noget om vores opfattelser af familien, at det nu er den efterladte ægtefælles økonomiske sikkerhed og forsørgelse, der er i højsædet,

mens hovedformålet med arvereglerne tidligere var, at formuen skulle gå videre til efterkommerne og sikre familiens fortsatte eksistens. Det er på en måde paradoksalt, at også den seneste arvelov, der trådte i kraft i 2008, giver ægtefællen en større andel, fordi det sker, på trods af at 40 procent af alle ægteskaber, der indgås, forventes at ende i skilsmisse. Men så længe ægteskabet består, betragtes det som den mest centrale relation – baseret på romantisk kærlighed og fysisk intimitet a la David Schneiders opfattelse af ægteskabets plads i den euroamerikanske slægtskabsopfattelse (Schneider 1980 [1968]).

Siden årtusindeskiftet har den ældre generation i Danmark oplevet en meget stor velstandsfremgang, mens den yngre generation ikke har oplevet noget tilsvarende og næppe heller kommer til at gøre det i fremtiden, snarere tværtimod. Så måske var man lidt for hurtigt ude, da man i 2008 begrænsede børns tvangsarv med den begrundelse, at der ikke længere, som i tidligere tider, var behov for at tænke på den næste generations forsørgelse og hjælp til etablering gennem arv.

Som nævnt er der udstrakt grad af testamentarisk frihed i England og Wales, men der er faktisk også begrænsninger, idet man ifølge Provision for Family and Dependants ACT 1975 skal se til, at der bliver sørget for ens nærmeste. Oprindeligt var loven tænkt som en beskyttelse af økonomisk afhængige familiemedlemmer og en måde at forhindre, at en stedmor eller -far kunne løbe med hele arven. Der er i England for nylig faldet dom i en sag, hvor en 55-årig datter med økonomiske problemer og fem mindreårige børn havde anfægtet sin mors testamentariske dispositioner. Moderen, der havde slået hånden af sin eneste datter, havde givet hele sin formue til tre dyreværnsorganisationer. Dommen faldt ud til datterens fordel, for som dommeren udtalte: Moderen havde fortsat de sædvanlige familieforpligtelser over for sit eneste barn, som var en selvforsørgende voksen.

Et testamente til fordel for eksempelvis Kattens Værn vil i Danmark næppe kunne anfægtes med henvisning til de forsmåede livsarvingers økonomiske behov. Sagen, der har vakt betydelig opsigt i England, er blot en af mange, der viser, at der i Europa i stigende grad henvises til de gensidige forpligtelser inden for familien. I Danmark betragtes forældres forsørgelsespligt over for mindreårige børn som noget nærmest naturgivent. Men hvad med en forpligtelse over for voksne myndige børn, og hvad med en gensidig forsørgelsespligt mellem børn og forældre, som det kendes fra Tyskland?

Alt tyder på, at den ældre danske befolkning i det store og hele vil være enige med den engelske dommer. Store dele af den ældre generation hjælper nemlig deres voksne børn økonomisk, og hjælpen til den daglige forsørgelse er ganske omfattende. I 2012 svarede to ud af tre danskere med børn i alderen 18-40 år, at de i det forgangne år havde støttet deres børn økonomisk (Selmer & Holdgaard 2013). Den enkelte er nok ikke så friset fra familien, som først antaget.

Som regel er det afgiften på arv, der bliver angivet som grund til, at de voksne børn skal have midlerne, mens forældrene stadig er i live. Det bliver en måde at formindske formuen og dermed også boafgiftens størrelse på. Men er det nu hele sandheden? Til forskel fra arv kan giveren bestemme, hvornår, i hvilken form og under hvilke betingelser den økonomiske bistand skal gives. Er gaver mellem generationer et eksempel på frie gaver? Jeg hælder mod Marcel Mauss (2001 [1924]) og vil hævde, at sådanne gaver i lighed med andre gaver fordrer en modgave i en eller anden form.

„Ældrebyrden“ gjorde sit indtog i det danske sprog i midten af 1990'erne, og netop befolkningens demografiske sammensætning med flere og flere ældre uden for arbejdsmarkedet angives som en af de vigtigste årsager til, at velfærdsstaten er under pres. I forhold til arv vil den øgede levealder betyde, at midlerne for fremtiden vil blive brugt op, og for størstedelen af befolkningen vil der slet ikke blive noget at arve. Og på samme måde som velfærdsstaten i det store perspektiv blev en kort episode i landets historie, vil det også være i en begrænset periode, at store dele af befolkningen har mulighed for at videregive betragtelige summer til deres efterkommere. Velfærdsstaten kritiseres for klientgørelse og for passiv offentlig forsørgelse af modtagerne af forskellige ydelser. Man kan godt få den tanke, at konkurrencestatens uophørlige krav til borgerne om aktivering – noget for noget – er smittet af på den økonomiske overførsel mellem generationer, hvor gaver sætter betingelserne.

I tidligere tiders boopgørelser står tøj eller potter og pander omhyggeligt opført. Det var, hvad der for størstedelen af befolkningen var tilbage efter et langt liv, og noget, der stadig havde økonomisk værdi for de efterladte og bidrog til deres fortsatte eksistens. Den velstandsfremgang, som er sket under velfærdsstaten, fortsætter næppe, og for størstedelen af befolkningen bliver der for fremtiden ikke økonomiske midler af betydning at arve. Det bliver snarere den symbolske og emotionelle værdi, vi tillægger arvede genstande, der får betydning. Men derfor bliver det fortsat en grundlæggende handling at fordele og tage hånd om arven. Med et litterært eksempel af Selma Lagerlöf fra Göran Tunströms *Juleoratoriet*, fra en tid, før velfærdsstaten blev etableret, kan vi overveje vigtigheden af både egen og velfærdsstatens eftermæle:

„Emmanuel Larsson, ved du hvem det var? Han døde i alt fald i fjor. Og da han var død, gik hans kone ned til Sunne og købte en pyjamas til ham. Så det kunne stå i boopgørelsen, at han havde haft en! Det er omtanke om hæderen, ikke hykleri ...“

Litteratur

Benedictus, Leo

2015 Disinheritance and the Law: Why You Can't Leave Your Money to Whoever You Please. The Guardian 31. juli.

Mauss, Marcel

2001 [1924] Gaven – gaveudvekslingens form og logik i arkaiske samfund. København: Forlaget Spektrum.

Schneider, David

1980 [1968] American Kinship: A Cultural Account. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Selmer, Bodil & Marianne Holdgaard

2013 Refleksioner efter den danske arvelovsreform af 2007. I: T. Eeg (red.): Samfunnsutvikling og arverettslige utfordringer. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.

Tunström, Göran

2000 [1983] Juleoratoriet. København: Samleren.

SUNDHEDSPLEJE, BØRNEHAVE OG KONKURRENCESTAT?

OLINE PEDERSEN

Har sundhedspleje, børnehaver og konkurrencestat noget med hinanden at gøre? Det spørgsmål vil være omdrejningspunktet for denne artikel. Konkurrencestaten er et teoretisk begreb, som især Ove Kaj Pedersen i en dansk sammenhæng har anvendt til kritisk analyse af den transformation, som han mener, at velfærdsstaterne er i færd med at gennemgå. Det overordnede spørgsmål er, om denne transformation slår igennem som forandringer i praksis. Det arbejde, som velfærdsstatens frontpersonale udfører, er præget af kontinuitet: Dag ud og dag ind plejes gamle på plejehjemmene, lånere betjenes på bibliotekerne, børn passes i daginstitutionerne, sår renses, bækkener tømmes, og blodprøver bliver taget på sygehusene. Spørgsmålet er, hvorvidt, og i så fald hvordan, konkurrencestaten viser sig i denne praksis.

Her i artiklen er det de alleryngste borgere, der er i fokus. Det er dem, der netop er blevet født, og som modtager sundhedspleje, og det er dem, der er blevet så store, at de er begyndt at gå i vuggestue og børnehave. De 0-6-årige er interessante i en konkurrencestatslig sammenhæng, fordi de på den ene side er så små, at de virker fjerne fra konkurrencen mellem stater, men på den anden side er de jo statens råstof. Det er dem, vi i fremtiden skal leve af, og dem, der skal sikre landet i den internationale konkurrence. Er det mon noget, de mærker til, når de møder velfærdsstatens frontpersonale i form af sundhedsplejersker og pædagoger? Med andre ord: Hvis konkurrencestaten er en realitet, hvilke krav stiller den da til disse børn? Det er artiklens hovedspørgsmål.

For at kunne vurdere, om der findes konkurrencestatslige træk i praksis, kræves et teoretisk greb at indfange dette med. Det overordnede blik på magt og individ leveres af Michel Foucault (Foucault 2008), hvilket suppleres af Nikolas Roses videreudvikling af governmentalitybegrebet (Rose 1999). Ove Kaj Pedersen bidrager med begrebet om konkurrencestaten (Pedersen 2011) og Svend Brinkmann med de menneskelige og psykologiske implikationer af denne (Brinkmann 2008b).

Inden dette teoretiske blik udfoldes, præsenteres den anvendte metode og indsamlede empiri. Efter teorien følger analysen, som følges op af en konklusion, hvori det diskuteres, i hvilket omfang konkurrencestatens krav viser sig over for vores yngste medborgere, og hvorvidt konkurrencestatsbegrebet på den baggrund kan siges at være analytisk relevant.

Metode og empiri: at indfange praksis

Empirien til denne artikel stammer fra to forskellige forskningsprojekter: min ph.d.-afhandling om sundhedsplejen (Pedersen 2015) samt et igangværende forskningsprojekt, hvor jeg laver feltarbejde i daginstitutioner.¹ Til sammen giver de to empiriske felter mulighed for at undersøge vores samtids velfærdsstatslige tiltag over for de 0-6-årige børn.

Det empiriske materiale fra afhandlingen består af en kombination af interviews med sundhedsplejersker, fokusgruppeinterviews med mødregrupper og feltarbejde, hvor jeg var med sundhedsplejerskerne på hjemmebesøg hos borgerne, i konsultationen og deltog i deres teammøder. Feltarbejdet udgjorde den største del af empirien.²

Det empiriske materiale fra daginstitutionerne består af feltarbejde i to forskellige institutioner: I den ene var jeg på besøg i to uger, og i den anden var jeg en enkelt uge. Begge institutioner havde både vuggestuebørn og børnehavebørn.³ Mit fokus var på opfattelsen af „det gode barn“, hvilke handlinger, ytringer og attituder der fremmes, og hvilke der sanktioneres som værende upassende eller problematiske. Samtidig var jeg særligt interesseret i „Fri for Mobberi“,⁴ som er et program, man i varierende omfang benyttede i institutionerne til oplæring af sociale kompetencer og konfliktløsning.

Konkurrencestat: selv, potentialer og arbejdsmarked

Artiklens overordnede blik på magt og individ tager afsæt i Michel Foucaults teoridannelse, idet man med dette begrebsapparat får et egnet blik på styring og disciplinering af moderne individer; et begrebsapparat, der går godt i spænd med konkurrencestatsbegrebet, fordi formning af individerne i konkurrencestaten ikke kun er tydelig og direkte, men derimod ofte subtil og indirekte. Her følger en kort introduktion til Foucaults begreber om først magt, subjektivitet, diskurs og dernæst begreberne om governmentality og selvteknologi. Det centrale i Foucaults magtbegreb er det relationelle og det produktive element. Gennem magtrelationer produceres subjektivitet, det vil sige, at de legitime subjektpositioner, som

individer kan indtage, afgrænses fra de illegitime igennem de magtrelationer, som individerne indgår i. I denne afgrænsning er diskursen central, idet det er den, der bruges til artikulering af det legitimes grænser (Foucault 1982). Når det kommer til individernes forhold til staten, introducerer Foucault begrebet governmentality, hvormed han begrebsliggør de pastorale magtformer, som er kendetegnende for moderne staters styringsformer. Det handler om at styre både gennem viden og gennem omsorg. At styre gennem viden handler om, at al vidensproduktion, med tilhørende diskurser og kategoriseringer af verden, er forbundet til de gældende magtstrukturer, som former denne viden, der igen understøtter strukturerne. Foucault bruger i den forbindelse begrebet vidensregime. At styre gennem omsorg vil sige at tage sig af befolkninger og derigennem gøre gode liv mulige og samtidig sikre stater af god kvalitet (Foucault 2008:95-144), Sunde, raske, produktive befolkninger kræver sunde, raske, produktive individer, der påtager sig ansvaret for sig selv. Til at begribe en del af det arbejde, der ligger i at skabe disse ansvarsfulde selv, bruger Foucault begrebet selvteknologi (Foucault 2003:146). Selvteknologi er et begreb, der indfanger de måder, hvorpå vi fremkalder, skaber, vedligeholder og udvikler selvet. Dette arbejde sker på mangfoldige måder, hvoraf én af de mest centrale er gennem italesættelsen af selvet. Foucault opererer med begrebet „bekendelse“, hvor individet gennem selvfortælling samtidig skaber sit selv. Man kunne tænke, at når individet taler om sig selv, da har individet ordet og dermed magten til at definere sig selv. Det vender Foucault om og hævder, at når individet taler om sig selv, er det så at sige ordet, der har individet og dermed magten til at definere det. Ifølge det produktive magtbegreb vil man altid være nødt til at trække på de gældende vidensregimers diskurser og disses tilgængelige begreber og positioner i en selvfortælling, og derfor underlægges individet diskursen gennem bekendelsen. Samtidig er der et krav om kohærens til selvet (op.cit.), som individet holdes op på igennem bekendelsen, og dermed er bekendelse en af de mest centrale teknikker til at skabe og opretholde kohærente selv (Foucault 2002:69-70).

Nikolas Rose arbejder videre med Foucaults governmentalitybegreb i en avanceret liberalistisk kontekst. Rose taler om avanceret liberalisme som det, der kendetegner den vestlige verden i dag. Hans pointe er, at den avancerede liberalisme ikke er ensbetydende med minimerede stater. Nok forandres de, men forandringen handler ikke om, at de bliver mindre, men nærmere om, at deres måde at styre borgerne på bliver aktivistisk, idet styringen af borgerne sker gennem frihed. At styre andre gennem deres egen frihed kræver skabelsen af ansvarlige individer, der med deres frihed træffer de rigtige valg. Dette implicerer en decentral styring, der udgår fra mange steder og instanser, og det indebærer individualiserede borgere, der påtager sig opgaven med at varetage, styre og

forbedre sig selv (Rose 1999:xxii-iii).⁵ I denne artikel vil sundhedsplejerskernes og pædagogernes praksis blive forstået som eksempler på steder, hvorfra den aktive stats decentrale styring udspringer.

Ifølge Ove Kaj Pedersen er flere elementer kendetegnende for udviklingen fra velfærdsstat til konkurrencestat. Helt overordnet er, at staterne i højere grad end tidligere nu konkurrerer med hinanden. Dette er muliggjort af flere årsager, blandt andet at de nationale og regionale markeder er blevet åbnet op, og nationalstaterne derfor har mistet nogle af de protektionistiske redskaber, de tidligere har haft (Pedersen 2011:72).

Pedersen fremhæver tre opfattelser, der særligt forandres i konkurrencestaten: demokrati, fællesskab og individ. I velfærdsstaten handlede demokrati om borgernes demokratiske deltagelse (op.cit.183-84), men i konkurrencestaten er dette blevet reduceret til valgdeltagelse (op.cit.197-98), ligesom fællesskabet heller ikke er det demokratiske, men karakteriseret af et arbejdsfællesskab (op.cit.170, 188). Opfattelsen af individet er tillige forandret: Individet er gået fra at være en værdi i sig selv, en uerstattelighed (op.cit.15, 180), til at individets værdi i konkurrencestaten bliver vurderet ud fra dets præstationer, indsats og vilje. Individet er blevet en ophobning af interesser, som skal forvaltes på bedst mulig vis for at få succes på arbejdsmarkedet (op.cit.190-91). Denne forandring implicerer nogle ganske nye krav til personligheden, som Pedersen kalder for *den opportunistiske personlighed* (op.cit.190) – det er den, der belønnes i konkurrencestaten.

Svend Brinkmann er optaget af de psykologiske implikationer af konkurrencestaten. I hans analyse af kravene til individet i konkurrencestaten bruger han ordet „terapeut“ som billede. Individet skal være empatisk, evne dialog, og det skal både hvile i og lede sit selv (Brinkmann 2008b:200). Han iagttager to samtidige diskurser, en „blød“ diskurs, der stiller krav om selvudvikling, positivitet, værdsættelse, anerkendelse, kreativitet og innovation, og en „hård“ diskurs, der handler om test, evidens og evalueringskultur (op.cit.202-03). Disse kan synes modsatrettede, men det er hans pointe, at de fordrer hinanden (Brinkmann 2008a:169). Det konkurrencestatslige idealmenneske, som beskrives i de to forfatterskaber, rummer således konkurrencementalitet og egennyttighed såvel som empati og selvindsigt (Brinkmann 2008b:200; Pedersen 2011:190).

På baggrund af ovenstående vil jeg afslutte den teoretiske del med at gentage spørgsmålet: Hvis konkurrencestaten er en realitet, hvordan må man da forvente at kunne se den i praksis? Hertil vil jeg svare, at jeg på baggrund af den præsenterede teori særligt vil have tre fokuspunkter: kravene til selvet, den kompetitive forvaltning af interesser og potentialer samt arbejdsmarkeds orientering. Det første fokuspunkt, kravene til selvet, omhandler skabelsen og

opretholdelsen af et ansvarligt selv. Det andet fokuspunkt om den kompetitive forvaltning af interesser og potentiale omhandler Pedersens pointe om, at individet i konkurrencestaten er gået fra at være en uerstattelighed til at få værdi gennem sine faktiske meritter, hvilket indskriver individet i en kontinuerlig konkurrence med de andre individer og med sig selv. Pedersens pointe om, at fællesskabet i konkurrencestaten gennemsyres af arbejdsmarkedsorientering, er analysens tredje fokuspunkt.

Konkurrencestat i praksis?

Velfærdsstatens tilgang til de 0-6-årige børn er interessant, fordi de små børn på den ene side er statens fremtid, men på den anden side er de endnu så små, at implikationerne af staternes tiltagende konkurrence (måske) endnu ikke viser sig som krav til dem. Analysen indledes med en kort historisk beskrivelse af de dominerende tilgange til og syn på barnet, som har præget det pædagogiske felt de seneste ca. 50 år. Dernæst følger analysen, som er inddelt efter de ovenfor beskrevne fokuspunkter.

Det pædagogiske område i Danmark er præget af pluralisme, men der er dog retninger, som har haft mere gennemslagskraft end andre. Fra 1960'erne og frem var særligt den strukturerede marxistiske pædagogik og den kritisk frigørende pædagogik dominerende. Disse retninger havde beslægtet marxistisk/socialistisk idégrundlag, men var i praksis meget forskellige. Den strukturerede pædagogik var optaget af, at børneopdragelse var et samfundsanliggende, og man var i den forbindelse inspireret af Sovjetunionen og Kina. Som navnet antyder, var dagligdagen i vuggestuer og børnehaver med denne pædagogiske tilgang meget struktureret, ofte i form af emnearbejde om formiddagen, fri leg derefter og så børnemøder om eftermiddagen (Bayer 2015:133-37). Den kritiske pædagogik havde et helt andet fokus; her var det individets frisættelse, der var i centrum. Man kritiserede den strukturerede pædagogik for, at strukturen var for dominerende, og at børnene som subjekter gled i baggrunden og dermed blev reduceret til objekter. Den kritiske pædagogik var således optaget af barnets erfaring, og det var inden for denne tradition, at begrebet selvforvaltning blev udviklet og fik stor gennemslagskraft i slutningen af 1980'erne og frem (Bayer 2015:138-40).

Midt i 1990'erne sker et brud inden for den danske pædagogiske tradition ved fremkomsten af „kompetencepædagogikken“. Centralt i forandringen står, at man begynder at opfatte barnet som kompetent, som et individ, der allerede fra fødslen er i stand til mange ting, og som har en rettethed mod verden, som gør det kompetent til at udvikle sig (Sommer 1996:159). I en dansk sammenhæng er Jesper Juul og Dion Sommer centrale stemmer, når det gælder dette nye perspektiv

på barnet. Juul med bogen *Dit kompetente Barn* (1995), der fik stor udbredelse, både i den pædagogiske verden og som håndbog for forældre, og Sommer med bogen *Barndomspsykologi* (1996), hvor han, på baggrund af Daniel Sterns nye psykologiske teorier om spædbarnets selv, præsenterer, hvad han kalder „kompetencebarnet“. Dette nye perspektiv på barnet skaber en større interesse for barnet som individ og dets selvudvikling. Samtidig begynder man at opfatte barnet som et læringssubjekt – en human ressource, hvis læring begynder, når det fødes, og hvor det pædagogiske ansvar i daginstitutionerne er at stimulere barnets læring, således at det er bedst muligt forberedt på skolelivet (Hamre 2015:178-92). I 2004 cementeres dette gennem en ændring af lov om social service, som pålægger alle daginstitutioner at udarbejde læreplaner for arbejdet med børnene. Læreplanerne skal omhandle seks overordnede temaer, og i lovforslaget til ændringen stod blandt andet: „Læringsmålene er fælles overordnede mål for, hvilke kompetencer den pædagogiske læringsproces i dagtilbuddet skal lede frem imod“ (Socialministeriet 2003).

Opfattelsen af barnet som en økonomisk ressource er et perspektiv, der vinder frem, hvilket nedsættelsen af Task Force om Fremtidens Dagtilbud vidner om. Denne task force blev nedsat i 2011 af den daværende Venstre-ledede regering, men fortsatte sit arbejde efter regeringsskiftet og udkom med tre rapporter i 2012. Her er barnet ikke omtalt som en uerstattelighed med værdi i sig selv, som Ove Kaj Pedersen taler om (Pedersen 2011:180), men derimod er de økonomiske termer fremherskende. Der tales om konkurrenceevne, økonomistyring og investeringer (Task Force om Fremtidens Dagtilbud 2012b). Som der står i forordet til en af rapporterne:

En krone investeret i dagtilbud af høj kvalitet giver et langt større afkast end investeringer senere i livsforløbet. Det gælder for det enkelte barn og for samfundet som helhed (Task Force om Fremtidens Dagtilbud 2012a:5).

Inden for de pædagogiske metoders område er der samtidig sket en markedsliggørelse, som viser sig, ved at der er opstået et marked for programmer, der skal bruges til udvikling af børn. Det gælder særligt udviklingen af deres sociale kompetencer. Programmerne sælges som produkter, interesserede institutioner kan købe, hvortil der ofte også udbydes kurser for personalet i tilkøb. En kortlægning af alle børnehaver i Aalborg Kommune viser, at 63 procent benytter et af de ovennævnte programmer i arbejdet med børnenes sociale kompetencer (Pedersen 2014:1). Det gælder blandt andet de to institutioner, hvis praksis indgår som en del af analysens empiri.

Således kan man iagttage, at der inden for det pædagogiske felt er sket en orientering mod børnenes selv og deres kompetencer, ligesom der er kommet et

fokus på børn som læringssubjekter. Med dette afsæt skal der ses nærmere på analysens første del: selvarbejde i 0-6-årsalderen.

Selvarbejde i 0-6-årsalderen

Arbejdet med de helt små børns selv kommer i sundhedsplejen til udtryk på flere forskellige måder, der alle har det til fælles, at de bygger på en individualiseret tilgang til barnet, hvor man opfatter barnet som et kompetent individ, der skal have plads til at udfolde sig. Forældrene skal lære barnet at kende, og man opfordrer til en behovsorienteret pasning af barnet. De behov, barnet giver udtryk for at have, skal forældrene lære at aflæse og dernæst efterkomme. Dette ses både i praksis og i Sundhedsstyrelsens fag- og håndbøger om børn,⁶ og det kan synes selvfølgelig for en nutidig læser, men har bestemt ikke altid præget sundhedsplejen. Sundhedsplejen som institution blev oprettet i 1937, og dengang var dogmet „ro, regelmæssighed og renlighed“, hvilket betød, at disciplinering og regulering af børnene stod centralt snarere end det at give plads til børnenes individualitet. Børnenes individualitet blev tværtimod opfattet som en manipulerende kilde til, at forældrene kunne miste grebet, hvis de gav efter for den, eksempelvis ved at lade barnet die uden for de fastlagte tidspunkter (Buus 2001:391-96; Monrad 1936:38-40). Hvor barnets individualitet historisk har været opfattet som noget, der skulle tøjles og formes, er det i dag en af forældrenes væsentligste opgaver at give den plads. Det ses i mit empiriske materiale særligt på to måder: gennem en behovsorienteret tilgang til barnet og gennem verbalisering af barnets indre.

Med behovsorienteret tilgang til barnet menes, at man særligt i barnets første halve leveår har fokus på at imødekomme dets signaler og behov. Det betyder ikke, at man slet ikke regulerer barnet eller sætter grænser for det, men udgangspunktet er, at man skal imødekomme barnets signaler og behov, når det eksempelvis gælder amning, kropskontakt og søvn (Pedersen 2015:199-213). Denne behovsorientering er ikke kun rettet mod fysiologiske behov, men også mod basal tryghed og psykisk velbefindende. Dette udtrykkes fint af en sundhedsplejerske, der rådgiver en ung mor til et 12 dage gammelt barn, som ifølge moren efterspørger megen kropskontakt og amning:

Ved du hvad? Så har han bare så meget brug for dig, lige såvel som du har brug for ham. Han kan ikke få nok kropskontakt, for han skal virkelig mærke dig. Så giv ham alt det, du kan. For han bliver mere tryk ved det hele. Det, du giver ham nu her ved at reagere på, at han gerne vil være ved dig, det skal han leve af hele sit liv – så at han får den dér: ‘Mor hun reagerer på, at jeg kalder.’ Så bliver han tryk ved tilværelsen, han har lyst til at opleve tilværelsen. Det samme når du snakker med ham og kigger ham i øjnene, så giver du ham lysten til at udvikle sig.

Når det gælder verbalisering af børnenes indre, er det klart, at det ikke er børnene selv, der taler. Det er derimod centralt i sundhedsplejerskernes vejledning af forældrene, at de opfordrer dem til at sætte ord på de følelser, de tror, barnet har. Nedenfor ses to eksempler. Det første er et råd fra en sundhedsplejerske til en mor, der har en syv måneder gammel dreng, der bliver meget vred, når han spiser:

Men hvis du hjælper ham med at sige: 'Det går nok, jeg kan godt se, at du ikke vil have mere', hvis du ligesom hjælper ham med rammerne, bliver det meget nemmere for ham at rumme, at det er okay. Og så kan du sige: 'Jeg ser, at du ikke vil have mere, det er okay', og så kan du handle og sige: 'Nu tager jeg dig ned på gulvet', eller hvad I nu skal lave. For det er måden at lære at rumme det for ham, og så kan det være, at han kan lære at takle det bedre og bedre.

Ved at sætte ord på, først hvordan barnet har det, og siden hvad der skal ske, er det tanken både at få verbaliseret barnets følelser og at skabe forudsigelighed. Det samme ses i det næste eksempel, som omhandler en 14 måneder gammel dreng, der under sundhedsplejerskens besøg er meget urolig, og hvor sundhedsplejersken lige præcis gerne vil have flere ord og mere forudsigelighed ind i hans hverdag:

Så sig til ham ... giv ham nogle ord: 'Jeg kan godt høre, at du er rigtig vred over det her.' Hjælp ham til at acceptere den her følelse af vrede. Det kan man gøre ved at sige: 'Jeg kan høre, du er gal og vred, og du er sur, og du er rasende', og hvad man nu kan finde af ord, 'men du må ikke, du må se på det dér i stedet'. For så er I med til at beskrive den der følelse, han har, og det gør det lettere for ham at være i den der vrede.

Foucault taler om bekendelse som en selvteknologi. Hvis man skal bruge det begreb i denne sammenhæng, må man, grundet børnenes alder og sproglige udvikling, se det som bekendelse pr. stedfortræder – en tidlig introduktion til den praksis, det er at sætte ord på følelser og styre dem derigennem.

Hvor bekendelsen som selvteknologi i ovenstående kun er indirekte, er den i følgende situation fra en af børnehaverne direkte og tydeligt til stede. Det drejer sig om pigen Marie på fem år. Hun har et kompliceret forhold til mad, da der er rigtig meget mad, hun ikke bryder sig om. Hun bliver i forbindelse med frokosten denne dag utrolig ked af det, ikke kun over maden, men over i det hele taget at være i børnehaven. Hun bliver inde, da de andre skal på legepladsen, og da der er ro på stuen, sætter pædagogen Birthe sig med Marie for at tale med hende om, hvad det er, der gør hende så ked af det:

Birthe (B) har et stykke papir og skriver øverst: Hvad skal der til, for at Marie (M) bliver glad for at gå i børnehave igen? Birthe læser det op.
M: Jeg tænker...

B: Det er måske også svært. Måske er det lettere at tænke over, hvad det er du er ked af, når du skal her hen om morgenen?
M: Det føles, som om alle børnene driller mig.
B: Det føles, som om alle børnene driller dig. Det er da heller ikke rart, at det føles sådan. Det skriver jeg ned.
M: Det er også, fordi jeg kun har tre venner.
B: Du har kun tre venner. Se, vi skriver her dine venner, hvem er det?
Herefter følger en længere samtale om, hvem Marie godt kan lide, og hvem hun er venner med. Det viser sig ved nærmere gennemgang at være en del.
B: Det var mange. Prøv at se på de børn, vi har skrevet på her, som du synes, er dine venner, det er faktisk mange, hva’?
M: Ja, jeg har faktisk mange venner.
B: Hvad så med det, du ikke kan lide hernede? Det med, at der er nogen, der driller, hvem er det?
M: Det ved jeg ikke.
B: Du sagde, at alle børnene drillede. Kan du komme i tanke om, hvem det er?
M: Mest Thomas.
B: Okay, så vi skal lige holde lidt øje med, hvordan det er med dig og Thomas.
M: Og også Benjamin og lidt Anna.
B: Det skal jeg nok være lidt opmærksom på, Marie. Er der noget andet, som du ikke så godt kan lide herhenne?
M: Der er det med maden.
Marie og Birthe taler herefter videre om, hvad de kan gøre ved Maries ubehag ved maden.

Der er ingen tvivl om, at Marie som individ bliver taget alvorligt. Hun sætter ord på sine følelser og oplevelser, og Birthe lytter og spørger ind. Birthe spejler og korrigerer Maries ord og genfortolker derigennem Maries oplevelse af at være venneløs i en børnehave, hvor alle driller – og til, gennem Maries egne ord, at anskueliggøre virkeligheden på en ny måde, hvor børnehaven, de andre børn og Marie selv står i et bedre lys. Når man læser samtalen mellem Marie og Birthe, emmer den af omsorg og nærvær. Omsorg handler dog ikke kun om at tage sig af; den handler også om at lede den, der ydes omsorg, i en bestemt retning (Foucault 2008:136-38). I eksemplet trænes Marie i at sætte ord på sig selv, reflektere over sig selv og i at arbejde med sig selv ved at korrigere sit selvbillede. Denne træning er fremtrædende i eksemplet med Marie og Birthe, men jeg vil mene, at selve installationen af det selvrefleksive blik går igen i rigtig mange dele af den pædagogiske praksis.

Det gælder fx metoden „Den gode stol“, som går ud på, at et barn fra gruppen sættes på en stol, hvoromkring de andre børn sidder i rundkreds. De skal på skift sige noget positivt om barnet i midten. Metoden er ganske udbredt, både på daginstitutionsområdet og i skolerne. I det følgende eksempel er det Anton på tre år, der er kommet i den gode stol. Stemmerne i uddraget tilhører Bettina, der

er pædagogstuderende og ansvarlig for aktiviteten, og Mari på fire år, Vilde på tre år og Mikaela på tre år:

10 børn i alderen 2½-4 år sidder i rundkreds på en madras med Anton i midten. Bettina spørger, om børnene kan huske, hvad der skal ske. Det er der flere, der kan. Mari er den første, der får ordet:

Mari: Anton er god til at lege med mig.

Bettina: Han er god til at lege med dig. Andre der vil sige noget? Mikaela?

Mikaela: Anton er god til at lege med pinde.

Bettina: Med pinde? Ja, Vilde?

Vilde: Anton er god til at lege med pinde og med mudder.

Mari: Mig mig mig.

Bettina: Mari?

Mari: Øhh, øhh ...

Bettina: Vil du sige noget, Mari?

Mari: Ja, Anton er god til at lege med klodser.

Bettina: Ja, han er god til at lege med klodser, men noget af det, som jeg synes, Anton er god til, det er at se, hvis der er andre, der er kede af det. Det er Anton rigtig god til.

Situationen rummer mange elementer, eksempelvis er det et sideløbende tema at få disse ret små børn til at sidde stille og ikke at tale i munden på hinanden og at styre de særligt talende eller urolige børn. Formålet med metoden er at skabe sammenhold og at minde børnene om de andre børns positive egenskaber og evner. Selv om ovenstående opremsning af pinde, mudder og klodser, som Anton er god til at lege med, kan virke langt fra noget, der handler om selvarbejde, vil jeg mene, at metoden installerer bevidsthed hos børnene om, at de hver især har personligheder med særlige kendetegn, som man kan iagttage, beskrive og reflektere over. Bettinas kommentar om, at Anton er god til at se, når andre børn er kede af det, vidner samtidig om, at Bettina forsøger at styre fokus fra pinde og mudder til Antons mere personlige kvaliteter – en dybde i metoden, som disse børn endnu ikke har fanget.

Et Fri for Mobberi-børnemøde i en vuggestue indeholdt både selvrefleksive elementer og en træning i at tolke og sætte ord på følelser. Jeg deltog i et børnemøde med en pædagog og tre toårige børn, der sad i rundkreds og talte om følelser ud fra billeder på en planche, hvor der var fine ansigter med forskellige ansigtsudtryk. Samtalen handlede både om, hvilke følelser børnene kunne se udtrykt på billederne, og om, hvordan de selv havde det, når de så sådan ud – hvad der kunne gøre dem glade, forskrækkede eller kede af det. Man kan sige, at dette møde både handlede om bevidsthed om selvet, om følelser og om „den anden“.

På børnemøderne i børnehavergrupperne var der på samme måde fokus på egne og andres følelser og på at få sat ord på dem. Det var også en integreret del af

løsningen af konflikter mellem børnene, at pædagogerne opfordrede børnene til enten at tolke et andet barns følelser, fx: „Så du, hvordan Harald så ud i ansigtet, da du tog bolden fra ham?“, at sætte ord på egne følelser eller at lytte til den andens ord:

Jeg sidder på stuen med flere børn, der laver perlehalskæder. Der opstår en konflikt mellem Marius og Thomas. Marius græder højt, og Helene (pædagog) kommer ind på stuen, formentlig hidkaldt af lyden. Begge børn fortæller i munden på hinanden. Helene siger: ‘Nej, nej, nej, nu skal I tie stille begge to, og så ved I godt, at her gør vi det sådan, at først fortæller den ene og så den anden. Så Thomas, nu fortæller du, hvad der skete, og så lytter du Marius.’ Thomas fortæller, og Marius lytter, og dernæst er det Marius’ tur til at fortælle. Konflikten bliver løst gennem denne samtale.

Eksemplet viser, hvordan det står centralt i konflikthåndteringen at tale om tingene – mindre centralt er det at få placeret skyld (dette er dog afhængigt af, hvad konflikten handler om, da der i mere alvorlige tilfælde også placeres skyld). Pædagogen optræder ikke som dømmende autoritet med magt til at afgøre, hvem af børnene der har ret, men hun er facilitator af en konfliktløsende samtale. Børnene tilskyndes i sådanne følelsesladede intense situationer til at kunne tøjle deres følelser så meget, at de er i stand til at lytte til den andens ord og til at kunne formulere deres egne følelser.

Der bliver i daginstitutionerne også arbejdet med at lære børnene at mærke sig selv med henblik på at gøre dem i stand til at styre og regulere sig selv, fx gennem yoga og massage. Efter at have deltaget i børneyoga i den ene børnehave talte jeg om det med den pædagog, der havde stået for det. Hun sagde: „Et af målene med at lave børneyoga er jo at øve børnene i at mærke sig selv og deres grænser – mærke deres kroppe og øve sig i at finde ro i kroppene.“ En måde, børn skal styre sig selv på, er ved at kunne tøjle deres vildskab. I løbet af en børnehavedag vil det forekomme mange gange, at børn får at vide, at de skal lade være med at løbe indenfor, at de råber for højt, at de skal sidde stille, eller at de ikke må hoppe i sofaerne. At blive bedt om at tone sit energiniveau ned er en meget basal børneerfaring (se også Gulløv 2012). Børnene er på dette område i høj grad er udsat for ydre styring, idet de får mange påbud og henstillinger, men ofte rummer disse også appeller til børnene om selv at skulle kunne mærke i situationen, hvornår det er for meget, for larmende eller for voldsomt. I den ene børnehave havde de en tumlekælder, som var et knap 100 m² stort rum med plads til vildskab, og det var ofte der, vildskaben blev dirigeret hen, når den blev sanktioneret oppe i børnehaven. En dag efter et børnemøde med massage i kælderens vælger pædagogen Helene at slutte af med en fangeleg. En del af Fri for Mobberi-konceptet er, at der er tilknyttet en bamse, der hedder Bamseven:

Efter massagen siger Helene: 'Så slutter vi af med fangeleg. Bamseven ser, om han kan fange jer.' Alle børnene hviner højt og styrter til alle sider. Helene løber rundt og fanger børnene med bamsen, og børnene råber begejstret. Fangelegen fortsætter højlydt. På et tidspunkt stopper Helene op og siger: 'Stop! Kan I ikke se, at Bamseven holder sig for ørerne? Han får helt ondt i ørerne. Det er alt for højt. Kan I se, at Bamseven får ondt i ørerne, når I råber så højt?' Alle børnene styrter hen til Helene og bamsen og krammer den. Bagefter går alle op i børnehaven.

Under massagen var nogle af børnene ret urolige, og Helene fortalte bagefter, at tiltaget med at slutte af med fangeleg var en idé, hun fik, fordi hun syntes, de skulle have lov til at „krudte af“. På trods af den intention viser eksemplet, at kravene om at kunne tøjle sig selv og styre sig er meget gennemgående, selv når der er inviteret til vildskab. Antropolog og barndomsforsker Eva Gulløv, der sammen med Laura Gilliam er forfatter til bogen *Civiliserede institutioner – om idealer og distinktioner i opdragelse* (2012), viser, hvordan kravene til børn er, at de skal balancere mellem ro og vildskab samt orden og kaos på en måde, hvor de hverken skal være for vilde eller for stille. Selv om de fleste sanktioner går i retning af, at børnene skal dæmpe sig, både i mit materiale og hos Gulløv, bliver det også problematiseret, hvis et barn er meget stille og slet ikke vild (Gulløv 2012:81-82). Gulløv har dertil den pointe, at det er centralt i vor tids civilisering af børn, at de selv fra situation til situation skal kunne mestre afkodningen af, hvilken adfærd der er acceptabel. Tidligere tiders klare autoritære rammer er der ikke, og nu er det op til børnene selv at fornemme sig frem (op.cit.89) – et ønske, Helene også giver udtryk for i eksemplet, når hun spørger, om børnene ikke kan se, at Bamseven holder sig for ørerne, fordi de råber for højt. Gilliam og Gulløv pointerer, at det er vor samtids fravær af tydelige autoriteter og klare rammer, der nu i højere grad end tidligere skærper kravene til børnene om at kunne afkode sociale situationer og tilpasse sig selv til dem (Gilliam & Gulløv 2012:57).

Hvis man på baggrund af min empiri og også Gilliam og Gulløvs pointer skal opsummere på velfærdsstatens krav til de 0-6-åriges selvarbejde, er billedet af den afbalancerede, lyttende, empatiske og dialogorienterede terapeut, som Brinkmann bruger om konkurrencestatens idealmenneske, ikke fjernt (Brinkmann 2008b: 200). Vi ser det i form af den træning, som børnene helt fra små og på varierende måder i henholdsvis sundhedsplejen og daginstitutionerne, gennemgår. Træningen består i at få dem til at sætte ord på følelser, til at lytte til andre og til at kunne mærke og styre sig selv. Det sker gennem det, man med Foucaults begreb vil kalde selvteknologier. Med inddragelse af Rose giver det mening at tolke dette mangfoldige selvarbejde som den decentrale stats arbejde med at styrke børnenes evner til situationsbestemt selvstyring og derigennem, på sigt, til frihed. I det følgende vil der blive se nærmere på, hvorvidt kravene til børnene også rummer et kompetitivt element.

Den indirekte konkurrence

Brinkmann skriver om konkurrencestatens krav om udvikling af potentiale:

Som subjektanspores manderfortil at se sig selv som permanent udviklingspotentiale, som det er muligt at erkende og 'arbejde med' i markedseguede retninger. Og selv om det enkelte menneske begrebsliggøres som kompetent, selvledende og frit vælgende, er det vanskeligt at vælge netop denne begrebsliggørelse fra (Brinkmann 2008b:198-99).

For forældre, som modtager sundhedspleje, betyder det, at man ikke kun skal arbejde med sig selv og sit eget udviklingspotentiale. Som ansvarlige forældre skal man formå at få mest muligt ud af barnets potentiale i bred forstand. Det gælder den fysiske og den psykiske sundhed, og det gælder den mentale, den sproglige og ikke mindst den motoriske udvikling. Barnets motoriske udvikling er et område, hvor forældrene ved hjælp af øvelser kan gøre en forskel, og hvor sundhedsplejerskerne ofte rådgiver om hvordan. Der ligger i dette et implicit udviklingsfokus, hvor man fremmer et syn på barnet som et subjekt, der skal arbejdes med for at få mest muligt ud af dets potentiale. Dermed fremmes tillige et syn på den ansvarlige forælder som én, der påtager sig denne udviklingsopgave. Dette står i kontrast til den tidlige sundhedspleje. Ved sundhedsplejeinstitutionens oprettelse var rådet til forældre at lade børnene ligge så meget som muligt for sig selv, og den ansvarlige forælder formåede ikke at overstimulere barnet (Buus 2001:432-40). I dette syn på udvikling af potentiale, som gennemsyrrer sundhedsplejen i dag, ligger et implicit, men sjældent direkte udtalt, konkurrenceelement.

Konkurrenceelementet er på samme måde kun indirekte til stede i min empiri fra daginstitutionerne. Det virker, som om det at få fællesskabet til at fungere og det at forebygge og løse konflikter er mere centralt end at tilskynde børnene til at konkurrere. Der bruges, som vi har set i forrige afsnit, meget energi på børnene som individer, men det er især på de områder, der handler om at kunne fungere godt i fællesskabet, mens der ikke er eksplicit fokus på at fremme børnenes præstationer. Helt fraværende er brugen af konkurrencevokabular. Børnene tilskyndes ikke til at konkurrere med hinanden, til at hævde sig over for hinanden eller til at udnytte egne fortrin på fordelagtig opportunistisk vis. Man ser ikke børn fremhævet som vindere, individuelle sejre hylde ikke, ligesom individuelle præstationer ikke fremhæves.

Når jeg alligevel vil argumentere for, at der ses et indirekte konkurrenceelement, er det gennem den konstante spejling af sig selv i sammenligning med andre, som er en del af den træning i selvrefleksivitet, som fylder så meget i institutionerne (jævnfør forrige afsnit om selvarbejde). Evaluering er derigennem et grundvilkår, hvori der både indgår et konkurrenceelement og et element af social kontrol, idet

ens adfærd og færdene hele tiden kan blive genstand for diskussion og refleksion, hvad enten det sker i mindre kontekster med få børn og en voksen, eller det sker i plenum til børnemøder.

Pedersen påpeger, at konkurrencestaten kræver opportunistiske personligheder (Pedersen 2011:190), og denne pointe fører til spørgsmålet om, hvorvidt dette viser sig som et krav til børnene om kompetitiv forvaltning af deres potentialer og interesser. Det gør det ikke særlig tydeligt, men det er dog heller ikke helt fraværende. Man ser det ved den ansvarliggørende udviklingsfordring, der ligger i sundhedsplejerskernes fokus på at få forældrene til at arbejde målrettet med børnenes potentialer, og man ser det ved det mangfoldige og vedvarende arbejde med styrkelse af vuggestue- og børnehavebørns bevidsthed om sig selv i relation til de andre.

Arbejdsmarkedsorientering for de 0-6-årige?

Pedersen pointerer, at fællesskabet i konkurrencestaten er gået fra at være et demokratisk fællesskab til i stedet at være et fællesskab, der bygger på arbejdsmarkedet (Pedersen 2011:170,188). Kan man forestille sig, at dette er tydeligt i professionernes arbejde med børn, der er under seks år gamle?

Det er det ikke i sundhedsplejen, hvis man med arbejdsmarkedsorientering tænker på en orientering mod børnenes fremtidige arbejdsmarkedsdeltagelse, men der ses derimod en anden arbejdsmarkedsorientering, der handler om forældrene. Sundhedsplejerskerne rådgiver forældrene om, hvordan de kan lette deres egen arbejdsmarkedsdeltagelse gennem det at forberede børnene på udepasning (Pedersen 2013, 2015:199-214; Sundhedsstyrelsen 2011a:16-17, 2011b:105). Forældrenes arbejdsmarkedsdeltagelse indgår som en præmis for sundhedsplejerskens rådgivning, hvilket den ikke altid har gjort (Buus 2001). Den arbejdsmarkedsorientering, man ser i sundhedsplejen, er således møntet på forældrenes og ikke børnenes arbejdsmarkedsdeltagelse og må dermed siges at være indirekte.

På daginstitutionsområdet forholder det sig lidt anderledes, idet man både ser arbejdsmarkedsorienteringen som en præmis for selve området og mere direkte i arbejdet med børnene. Faciliteringen af forældrenes arbejdsmarkedsdeltagelse må være en meget væsentlig årsag til, at man investerer i uddannelse af pædagoger og drift af institutioner, og at man yder tilskud til, at børnene kan gå i vuggestue og børnehave. Derudover ses også, hvad man måske mere retvisende kunne kalde en „fremtidsorientering“, i arbejdet med børnene. Indførelsen af de lovpligtige læreplaner vidner om en form for fremtidsorientering i synet på barnet. Barnet er ikke blot et barn på den alder, det har her og nu, det er også et kommende skolebarn. I praksis ses denne fremtidsorientering ved, at børnehaverne har skolegrupper for

de børn, som skal begynde i skole efter næste sommerferie. Gennemgående er, at der systematisk arbejdes med at gøre dem parate dertil. Det gælder begyndende skolefærdigheder som tal- og bogstavgenkendelse, læren om månederne og årstiderne etc., og det gælder også deres sociale kompetencer. I den ene af de to undersøgte børnehaver havde de eksempelvis særligt fokus på denne del med et intensivt Fri for Mobberi-forløb for skolegruppen i forårs månederne.

Arbejdsmarkedet er således en præmis for daginstitutionerne, og derudover ses den fremtidsorienterede opfattelse af barnet – dets fremtidige deltagelse på arbejdsmarkedet – igennem klargøring af barnet til uddannelsessystemet. Dermed opfattes barnet som et læringssubjekt, der ikke blot er, men er på vej.

Fælles for sundhedsplejen og for daginstitutionsområdet er, at kravene fra arbejdsmarkedet om forældrenes deltagelse er en præmis, som er formende for deres virke og, for daginstitutionsområdet, også for dets eksistens. Gældende for daginstitutionsområdet er tillige, at det her er mere tydeligt, at børnene bliver opfattet som kommende arbejdskraft.

Konklusion

Artiklens hovedspørgsmål var: Hvis konkurrencestaten er en realitet, hvilke krav stiller den da til de 0-6-årige børn? Dette spørgsmål blev operationaliseret til tre fokuspunkter i analysen: kravene til selvet, den kompetitive forvaltning af interesser og potentiale samt arbejdsmarkedsorientering. I konklusionen vil jeg følge analysen af disse fokuspunkter op med tre spørgsmål: Hvad har vi set? Er dette noget nyt? Og sidst: Er konkurrencestatsbegrebet relevant for forståelsen af velfærdsstatens arbejde med de 0-6-årige?

Vi har set de tre fokuspunkter gøre sig gældende på varierende måder og i varierende omfang. Mest tydelige og omfangsrige var kravene til børnenes selvarbejde. De indebærer en kontinuerlig træning i selvbevidsthed, selvrefleksion og selvkontrol. Derudover er der forventninger til børnene om at skulle verbalisere deres følelser, om at kunne forestå konfliktløsning, udvise fleksibilitet samt have situationsfornemmelse. I forhold til det kompetitive element i arbejdet med børnene var det mere implicit end eksplicit til stede. Det ses gennem den store bevidsthed, som børnene qua selvarbejdet får på sig selv og på hinanden i daginstitutionerne, og det ses i sundhedsplejerskernes indskærpelse til forældrene om at arbejde med at få mest muligt ud af børnenes potentiale. Arbejdsmarkedsorienteringen var både til stede som en indirekte formning af den sundhedsplejefaglige praksis og som en præmis for selve daginstitutionsområdet. Derudover sås i arbejdet med især de store børnehavebørn en fremtidsorientering i retning af uddannelsessystemet og dermed arbejdsmarkedet.

Er dette noget nyt? Både-og. Hvis man ser på de seneste 50 års pædagogisk tradition i Danmark, er der elementer i den nutidige praksis, der både er meget forskellige fra og lig denne. Der er træk, der minder om både den strukturerede og den kritiske pædagogik, om end de kommer til syne på nye måder. Med læreplanernes indførelse i 2004 har man styrket læringsaspektet af den pædagogiske praksis, og man har pointeret, at barnets tidlige læring er et samfundsanliggende. Som en konsekvens er børnemøder med et voksenstyret læringsindhold – gennem de udbredte programmer – blevet en del af mange daginstitutioners dagligdag. I dette ses træk af den strukturerede pædagogik, som netop havde fokus på børnenes læring som et samfundsanliggende og havde voksenstyrede børnemøder på programmet.⁷ Den store forskel er selvfølgelig, at den læring, der nu sker, ikke handler om at bevidstgøre børnene om det kapitalistiske samfunds undertrykkelse (Bayer 2015:136), men nærmere om at forberede dem på at kunne indgå i det kapitalistiske samfund. Elementer fra den kritiske pædagogik ses særligt ved det store fokus på og interesse for barnet som individ og det selvarbejde, der deraf følger. Forskellene er dog, at dette ikke i dag er forbundet med frigørelse fra autoriteter – tværtimod har det i højere grad karakter af tilpasningsarbejde. Derudover er selvarbejde i dag ikke blot en mulighed, barnet gives, selvarbejde er derimod blevet et krav. Selv om der således ses en arv fra både den strukturerede og den kritiske pædagogik i nutidig praksis, er det relevant i en konkurrencestatslig sammenhæng at bemærke, at disse retningers tidligere samfundskritiske brod ikke er en del af denne arv.

Vil jeg på den baggrund mene, at konkurrencestatsbegrebet er relevant for forståelsen af velfærdsstatens arbejde med de 0-6-årige? Der er ikke tvivl om, at der gennem sundhedsplejerskernes og pædagogernes arbejde fordres noget af børnene, som lader sig indfange af konkurrencestatsbegrebet. Det gælder særligt arbejdet med (på sigt) at skabe selvstyrede individer, der er bevidste om, reflekterer over, taler om og arbejder med sig selv. Det er børn, for hvem begge forældrenes arbejdsmarkedsdeltagelse har været et formende grundvilkår, og børn, der fra en tidlig alder bliver gjort bevidste om, at de besidder et udviklingspotentiale og kontinuerligt er på vej videre. I den forstand har konkurrencestatsbegrebet været egnet til at udfolde min empiri. Jeg vil dog indvende, at konkurrenceelementets mere indirekte end direkte tilstedeværelse i de to forskellige kontekster svækker begrebet en smule. Der *er* elementer af konkurrence i både sundhedsplejens ansvarliggørende udviklingsfordring til forældrene og i børnenes evige refleksioner over sig selv og hinanden, men det er ikke tydeligt til stede. Mine analyser tyder således på en vis træghed over for (eller muligvis modstand mod) at lade en ellers ret stærk konkurrencediskurs vinde indpas. Konklusionen her må være, at konkurrencestatsbegrebet er anvendeligt til at indfange dele af den

velfærdsstatslige praksis, der er rettet mod de 0-6-årige børn, men at den del, der lige præcis handler om konkurrence, kun i mindre grad synes at gøre sig gældende for dem.

Noter

1. Feltarbejdet indgår i forskningsprojektet ESSET (Education in Social Skills and Emotional Training), Aalborg Universitet (eset.aau.dk). ESSET er bevilget af Det Frie Forskningsråd Samfund og Erhverv (FSE): 12-125308. Projektet omhandler et studie af kravene til sociale kompetencer inden for forskellige arenaer: børnehaver og indskoling, i kriminalforsorgen og på arbejdsmarked.
2. Det empiriske materiale til min ph.d. bestod af: feltobservationer af sundhedsplejers praksis (29 hjemmebesøg, fire konsultationer), interviews med sundhedsplejersker (syv interviews) og fokusgruppeinterviews med mødre i mødregrupper (syv fokusgruppeinterviews).
3. På trods af at jeg kun har tre samlede ugers feltobservationer i børnehaverne, oplevede jeg at have en del brugbar forhåndskendskab om feltet, som jeg har kunnet trække på: Ud over at have en BA i pædagogik har jeg tidligere ad flere omgange arbejdet som pædagogmedhjælper, og jeg har som forælder haft min daglige gang i henholdsvis vuggestue og børnehave igennem de sidste 14 år, hvor jeg også har siddet i forældrebestyrelsen i otte år. Denne fortrolighed med dagligdagen i daginstitutioner har styrket min mulighed for hurtigt at falde ind og forstå feltet.
4. „Fri for Mobberi“ er et australsk inspireret program, som er udviklet i samarbejde mellem Red Barnet og Mary Fonden. Materialet er udviklet både til daginstitutioner og indskoling. Der fokuseres på styrkelsen af børnenes sociale kompetencer, sociale relationer og på fællesskabet, således at mobning forebygges. Centralt i dette er børnemøder, men materialet rummer også massagehistorier, musik og lege.
5. En central pointe hos Rose er tillige, at denne styring gennem frihed samtidig genererer ekskluderede identiteter: over for dem der ikke formår at styre sig selv, dem sættes der ind med andet end frihed (Rose 2000).
6. Se eksempler: Sundhedsstyrelsens anbefaling om at lade barnet die efter behov (Sundhedsstyrelsen 2006:68), eller om betydningen af samvær og kontakt for udviklingen af barnets følelsesliv og selvværd (Sundhedsstyrelsen 2011a:63).
7. Det skal her nævnes, at en af de fremmeste fortalere for den strukturerede pædagogik, Stig Broström (Bayer 2015:136), også er blevet en af læreplanernes ivrige fortalere. Han argumenterer blandt andet for at forstå daginstitutionerne som en del af uddannelsessystemet (Hamre 2015:184-87).

Søgeord: konkurrencestat, daginstitution, sundhedspleje, selv-arbejde, konkurrence, arbejdsmarkedsorientering

Litteratur

- Bayer, Søs
2015   Opbrud i det børnehavepædagogiske felt 1965-1985. I: S. Bayer & J.E. Kristensen (red.): Pædagogprofessionens historie og aktualitet. Bind 2: Kald og kundskab. Side 119-69. København: U Press.

- Brinkmann, Svend
2008a Identitet – udfordringer i forbrugersamfundet. Aarhus: Klim.
2008b Selvudvikling og kompetencer i konkurrencestaten. I: S. Brinkmann & P. Triantafillou (red.): Psykens historier i Danmark. Side s. 189-209. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Buus, Henriette
2001 Sundhedsplejeinstitutionens dannelse. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Foucault, Michel
1982 The Subject and Power. *Critical Inquiry* 8(4):777-95.
2002 Viljen til viden – seksualitetens historie 1. Frederiksberg: Det lille Forlag.
2008 Sikkerhed, territorium, befolkning. København: Hans Reitzels Forlag.
- Fri for Møbber
2015 www.friformobber.dk. Besøgt 10. februar 2015.
- Gilliam, Laura & Eva Gulløv
2012 Civiliserede institutioner – om idealer og distinktioner i opdragelse. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Gulløv, Eva
2012 Den tidlige civilisering. I: L. Gilliam & E. Gulløv (red.): Civiliserede institutioner – om idealer og distinktioner i opdragelse. Side 63-95. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Hamre, Bjørn
2015 Ny børnesyn. I: S. Bayer & J.E. Kristensen (red.): Pædagogprofessionens historie og aktualitet. Bind 2: Kald og kundskab. Side 165-209. København: U Press.
- Juul, Jesper
1995 Dit kompetente barn. København: Schøenbergs.
- Monrad, Svend
1936 Moderens bog – det sunde barns pleje. København: Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag.
- Pedersen, Oline
2013 Mellem behovsorientering og regulering – diskursen om omsorg for det lille barn. *Dansk pædagogisk Tidsskrift* 4:59-67.
2014 Sociale kompetencer på daginstitutionsområdet i Aalborg Kommune – en kortlægning. Internt arbejdsnotat.
2015 Sundhedspleje – magt og normalisering i praksis. Frederiksberg: Frydenlund.
- Pedersen, Ove Kaj
2011 Konkurrencestaten. København: Hans Reitzels Forlag.
- Rose, Nikolas
1999 *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Free Association Books.
2000 Government and Control. *British Journal of Criminology* 40(2):321-39.
- Socialministeriet
2003 Forslag til lov om ændring af lov om social service (Pædagogiske læreplaner i dagtilbud til børn). Lovforslag 2003/1 LSF 124. www.retsinformation.dk/forms/r0710.aspx?id=90313.

Sommer, Dion

1996 Barndomspsykologi. København: Hans Reitzels Forlag.

Sundhedsstyrelsen

2006 Håndbog i vellykket amning – anbefalinger til sundhedspersonale. København: Komiteen for Sundhedsoplysning.

2011a Sunde børn – til forældre med børn i alderen 0-3 år. København: Komiteen for Sundhedsoplysning.

2011b Vejledning om forebyggende sundhedsydelse til børn og unge. København: Komiteen for Sundhedsoplysning.

Task Force for Fremtidens Dagtilbud

2012a Fremtidens dagtilbud – pejlemærker fra Task Force om Fremtidens Dagtilbud. Rapport 1. København: Ministeriet for Børn og Undervisning.

2012b Baggrundsrapport fra Task Force om Fremtidens Dagtilbud. Rapport 3. København: Ministeriet for Børn og Undervisning.

ENQUETE

STUDENTEN, DER VILLE VIDE, HVOR STATEN VAR HENNE

MIKKEL THORUP

En morgen, da studenten lige var vågnet efter en urolig nat fuld af drømme om muldvarper med lort på hovedet, stillede han af uforklarlige årsager sig selv et underligt spørgsmål: „Hvor er staten?“ spurgte han sig selv højlydt. Og da han boede alene (på fuld statslig boligstøtte), var det mest et spørgsmål til ham selv. Da først det var stillet, virkede det som det eneste høflige at gøre at prøve at besvare det. Man skal jo være flink ved sig selv, så studenten skyndte sig lige så hurtigt, som kun en på SU kan (det vil sige efter bad, avis, kaffe, eksistentiel angst, mere kaffe ...) ud i verden efter svar.

Den første, han mødte, var postbuddet. Hun var egentlig en venlig dame med kommunefarvet hår, men mente ikke rigtig, det var en del af hendes jobbeskrivelse at skulle snakke med folk. Men da studenten insisterede, indrømmede hun, at hun godt nok aldrig havde mødt staten, men at staten i mange år havde sendt breve til hende, men nu var hun postbud og kunne smide dem ud, inden de nåede hjem til hende. Det havde vist sig ikke at gøre den store forskel. Staten var vist glad, bare den fik lov til at sende breve ud til folk. Og det var jo egentlig også rart, sagde postbuddet, at der stadig var nogen, der sendte breve til hinanden i disse internettider.

Således uoplyst besluttede vor student sig for, at universitetet deroppe på bakkens måtte have svaret. De store bygninger er jo fyldt med folk ansat til at finde på spørgsmål og besvare dem selv. „Et meget smart trick,“ tænkte studenten (og da han selv senere blev konsulent for staten, opdagede han, at det slet ikke var så svært at overbevise folk om, at de havde brug for svar på spørgsmål, de ikke selv havde stillet). „Statskundskab,“ udbrød han begejstret – og kiggede sig straks lidt forskrækket omkring. Man vil jo nødigt have, folk tror man er en tosse, der taler til sig selv. „De må have svaret. Det hedder jo da stats-kundskab.“ Først forstyrrede han nogle unge studerende, der fordybet i bunker af slidte bøger ledte efter helt andre svar, og som helt sikkert ikke mente, at de havde hørt det svar, han ledte

efter, i timerne. „Tror du, vi vil kunne komme op i det til eksamen?“ spurgte de bekymret hinanden. De ville nemlig gerne være embedsmænd i staten og vidste derfor, at det er vigtigt aldrig at stille for mange spørgsmål til det, man gør. Bum, der stod en professor i fuld figur. Desværre var det en professor i offentlig forvaltning, der mente, spørgsmålet var helt forkert stillet, men han kunne dog udpege det nærmeste kommunekontor. Den næste, der kom gående hen ad den lange gang, var professor i stat-istik. Det lykkedes studenten at holde trit med hendes højhælede klaprende gang, så han kunne stille hende sit spørgsmål, men selv om hun havde „stat“ i sin titel, mente hun heller ikke, at staten var hendes ærinde. Studenten besluttede lidt slukøret at forlade universitets gule bygninger. I parken fik han dog atter mod på sagen, da han fik øje på en mand, der sad på en bænk og så vidende ud, og som beredvilligt tilbød at bruge sin telefon til at slå det op på wikipedia. „En stat er en organisation med egen fyrste (regering), der har suverænitet over et geografisk mere eller mindre afgrænset område. Folkeretten afgrænser staten i juridisk henseende som en abstrakt størrelse med territorial magt og institutioner til at udøve denne magt.“ Det var jo ikke helt, hvor staten *er*, men inden han nåede at protestere, blev han vinket hemmelighedsfuldt hen bag en busk af en ivrigt gestikulerende og noget rodet udseende ældre herre. „Ved du ikke,“ hviskede han fortroligt, „at utallige politiske filosoffer fra Thomas Hobbes, Immanuel Kant, Thomas Paine ... (her holdt studenten op med at høre på opremsningen, der er jo dog grænser for, hvor mange ikke-berømtheder man kan huske navnet på) alle har skrevet, ofte gemt i en fodnote eller indskudt sætning, at man aldrig skal spørge til, hvor statsmagten stammer fra? Det er altid i sidste ende vold og mord, der har skabt den, og kun tidens gang og filosofernes tavshed har skjult dette og fået det til at se fredeligt og legitimt ud.“ Op af en fedtet fløjlspose trak manden nogle foldere om noget med nogle stråler og nogle hemmeligheder, men studenten nåede lige at undskylde sig med, at han skulle videre, inden manden hviskede, hvem der i virkeligheden var inde i statsministeren.

Da statskundskab ikke var til megen hjælp, var der kun et at gøre: krydse gaden og prøve lykken på humaniora. Det er jo godt nok noget unyttigt spekulanteri i disse konkurrencetider, men så meget desto bedre, tænkte han, for så har de jo ikke noget bedre at give sig til end at svare på mit spørgsmål. Den første, han mødte, var en humanist, der havde skrevet lidt om staten hist og pist, og som var på vej over for at undervise i opkomsten af den moderne statsidé. Lidt ubelejligt at blive forstyrret i sine tanker om de fortsatte statslige overgreb, som rygelovgivning, cykelhjelme og amningsregler jo tydeligvis er, så den flinke fyr svarede, som statsansatte forskere ofte gør, ved at citere sig selv: „Staten er en samtidig fiktion og praktisk realitet. Staten er det forhold, der italesætter, regulerer, meningsbestemmer og håndhæver betydelige dele af vores liv. Staten bekymrer

sig for os, holder øje med os, straffer os og strækker sin tilstedeværelse ud i alle det sociale livs porer. På den måde bliver staten baggrundsbetingelsen for vores liv. Staten er i omfattende grad vores praktiske realitet. Men den er samtidig fjern og diffus. Den er en fiktion i den forstand, at den kun eksisterer gennem vores forestillinger om den.“

Helt forpustet, men lige så uafklaret som tidligere, konstaterede vores student to ting: Universiteter er en brillant måde at forplumre ting på – og, tænkte han også, derfor måske det bedste sted at gemme staten – men den tanke glemte han hurtigt igen. Han ville nemlig gerne ud at rejse, og her kunne hans andens tanke hjælpe ham: „Staten kan jo ikke være i udkanten. Min fejl har været at søge efter den helt herude i provinsen, når alle jo ved, at staten er centrummet, punktet, hvorfra ting strømmer, og jeg har stået i den blege afglans af statens sidste stråler.“ Således opfyldt af sin egen poesi (han ville som så mange unge gerne være kunstner, men fremdriftsreform og drømmen om engang at tjene nok til at kunne få et boliglån og alskens fradrag havde knust de drømme) gik han ned mod banegården. Her betragtede han den stolte bygning og dens mange symboler og fik igen den kætterske tanke, at det måske alligevel var her, staten var. „Væk tanker, vi skal til hovedstaden!“ sagde han som så mange studenter før ham.

I toget og med billet købt med studierabat forsøgte han først at spørge billetkontrolløren om staten, men kontrolløren klippede og skyndte sig videre. Han havde et job, der skulle gøres, og det havde alle passagererne også. De sad alle duknakkede med deres computere og arbejdede og mailede og telefonerede. „Nogen burde fortælle politikerne, hvor meget folk arbejder, selv om de sagtens kunne holde fri,“ tænkte studenten. Men det er jo et helt andet spørgsmål at besvare.

Ankomsten til København modstod han fristelsen til at stoppe alle på sin vej og stille sit spørgsmål. Til gengæld blev han selv spurgt, om han ville købe en gulvskrubbe, donere til Red Barnet, svare på nogle spørgsmål om tebreve, købe Hus Forbi, vise vejen til det nærmeste bordel, og så var der en, der mente, han lignede en, han engang havde kendt. Men det var han ikke, fandt de ud af, da han fandt sit kørekort, sygesikringsbevis og pas frem (altid godt at være beredt og ganske bekvemt). Så direkte som muligt vandrede han mod Christiansborg. Af en borg at være var den ret ubeskyttet, men lå dog der lidt for sig selv og signalerede noget magt. Mest var den dog bare meget mindre, end han havde troet. „Kan staten virkelig være derinde?“ tænkte han ved sig selv, „Der er kun en måde at finde ud af det på, så ind og finde en politiker, de må da vide, hvor staten gemmer sig.“

Den første, han mødte, var fra Liberal Alliance, men han gryntede noget om at hade staten, og desuden var han alt for travlt til at besvare spørgsmål nu. Han

havde nemlig hørt om en kontanthjælpsmodtager, der måske kunne overleve på sin kontanthjælp, og det er jo ganske forargeligt og stik imod statsbudgettets interesse. De Konservative var ikke til mere hjælp, for de sagde bare, at de var mere til gud, konge og fædreland og ville slet ikke høre tale om, at det vist bare er andre ord for statsligt finansierede beskæftigelsesprojekter. Dansk Folkeparti ville gerne snakke grænsebomme og noget med, at man kan få mere Danmark, hvis EU bliver mindre, men da de også begyndte at snakke om „alle de indvandrere“, undskyldte studenten sig med, at han var ordentligt opdraget og ikke ville tale grimt om nogen, der ikke var der. Hos Enhedslisten snublede han lige ind i den 28. diskussion siden nytår om, hvorvidt man ville afskaffe staten efter revolutionen, og hvor mange problemer man kunne løse med mere stat indtil da. Mere held var der hos Venstre og Socialdemokraterne (studenten fandt dog aldrig ud af, hvem af de to der var fra hvilket parti). De ville begge gerne tale om noget, de kaldte konkurrencestaten, der vist er en meget kedelig bordherre og en lidt sur udgave af noget, som de begge sagde, engang hed velfærdsstaten. De foreslog, at han kunne tage på Nationalmuseet eller måske hen til Arbejderbevægelsens arkiv, hvor de helt sikkert må have et eksemplar af den stat liggende et sted.

Frustrationen steg hos vores student. Ingen af partierne syntes at have tænkt over den stat, som de alle snakker om. Den kan åbenbart være både større eller mindre, roden til alt ondt eller løsningen på alle problemer, men findes, det kan den ikke. Frustreret og lidt højroestet udbrød han til den næste sagesløse (men dog meget statslige, da det var en mandlig politibetjent), der kom forbi: „Er du staten?“ Overrasket siger betjenten: „Er du selv?“ De stirrede på hinanden alt for længe, og her forventer den TV-glade læser enten et kys (ville være fint og meget progressivt for sådan et tidsskrift med lidt statsgaranteret seksuel frihed) eller noget musik. De skulle tage hinanden i hænderne og danse henført rundt, mens et kor af gamle folkeskolelærere og pædagoger sang om staten som os alle sammen. Men dette er et eventyr, og der er dog heldigvis grænser for, hvad både læseren og redaktørerne vil trækkes med, så vi slutter vores del af rejsen sammen med studenten.

Han fortsatte nu sin søgen alene. Ikke længere ved at lede efter staten, men ved at skabe sin egen. Eget flag, egne penge, lidt basisdemokrati og ingen personskat, men det hele strandede, da kommunen ikke ville give dispensation til, at han kunne hænge sit eget flag op i sine forældres have. Han fandt aldrig staten, men den fandt vist ham.

NØDVENDIGHEDENS PÆDAGOGIK

Optimeringskrav møder det gode fællesskab i velfærdssamfundets skole

LAURA GILLIAM

I de politiske diskussioner om det danske samfunds tilstand og fremtid spiller folkeskolen ofte en central rolle. Folkeskolen er blandt de første samfundsinstitutioner, man vender sig mod, når man vil gardere sig mod skræmmende fremtidsudsigter og sikre centrale værdier. Det samme gælder, når bekymringer omkring den danske velfærdsstat og dens potentielle forfald diskuteres. Fra én front lyder det, at skolen skal blive bedre til at ruste den næste generation af medborgere til den globale konkurrence, som man forventer, at det danske samfund vil stå over for i fremtiden. Samtidig frygter andre, at man i iveren efter at optimere elevernes konkurrencedygtighed vil smide værdier over bord – værdier som alsidig dannelse, lighed, demokrati og sammenhængskraft, der er vigtige og centrale for det danske velfærdssamfund.

En indflydelsesrig stemme i denne debat er politologen Ove Kaj Pedersen, der i sin bog *Konkurrencestaten* beskriver, hvad han anser for det danske samfunds overgang fra velfærdsstat til konkurrencestat (Pedersen 2011). Begrebet „konkurrencestat“ refererer til den ændring i statsprojektet, som Pedersen mener, forårsages af den øgede globalisering. Denne betyder, at stater som den danske nu må konkurrere om at tiltrække global kapital. Ifølge Pedersen kræver det, hvad han kalder en „nødvendighedens politik“, og dermed en omlægning af en lang række politikområder i det danske samfund. Den danske stat kan ikke længere som i velfærdsstatens epoke rette blikket indad, lukke grænserne og sørge for intern harmoni. I stedet må den sørge for at optimere sig selv og sin befolkning for at klare sig i den internationale konkurrence. Pedersen vurderer, at skolen spiller en central rolle i denne proces, og helliger et kapitel i sin bog til forandringer i folkeskolen. Her beskriver han, hvordan det politiske formål med folkeskolen er ændret over de seneste årtier, således at den nu skal ruste den enkelte elev til at være „soldat“ i nationernes konkurrence“ og sikre, at alle får de nødvendige kompetencer til et foranderligt arbejdsmarked (op.cit.172). Det

betyder en ændring i skolens værdigrundlag og menneskesyn, og at skolens fokus i dag er fjernet fra elevens alsidige udvikling og fra at lave „gode mennesker“ og demokratiske fællesskaber. Pedersens analyse er baseret på ændringer i folkeskolens formålsparagraf i perioden 1975-2006, politiske debatter omkring folkeskoleforlig, undervisningspolitikker og store programmerklæringer såsom rapporter fra uddannelsesministeriet og Globaliseringsrådet (op.cit.171-72).

Jeg vil her argumentere for, at velfærdsstatsprojektet om at skabe gode mennesker og fællesskaber stadig er centralt i den danske folkeskole på trods af de nye tendenser. Skolen er under forandring, og forskellige tiltag og reformer har ændret dens praksis således, at lærernes fokus nu i højere grad skal være rettet mod elevens faglige kompetencer og generelle optimering. Men man kan ikke betragte skolen som en institution, der blot implementerer politiske ideer eller styres subtilt af statslige styrings- og magtteknologier. Skoleinstitutionen har dels sin egen dynamik, dels præger den også de politiske ideer, så at sige før de bliver til, og omformer i praksis nye tiltag og teknologier. Dertil eksemplificerer skolen, hvordan der næsten altid er flere rationaler i spil i en social institution, som kombineres på forskellig vis og har forskellig legitimitet i forskellige sammenhænge. Hvis man skal undersøge forholdet mellem skolen og politiske projekter, kan man derfor ikke blot nærstudere politiske debatter og politikker, men må se på skolens praksis og værdier i både større og mindre perspektiv. Det kan jeg ikke gøre på nogen tilbundsgående måde i denne artikel, men jeg vil illustrere det ved dels at se på skolens formål i et større samfundsperspektiv, dels at se nærmere på skolens formative arbejde og dens håndtering af forskellige nye tiltag og reformer, som det kommer til udtryk i mit etnografiske materiale fra fire skolers hverdag. Min pointe er, at skolens egne institutionelle vilkår og dens metonymiske relation til samfundet og velfærdsstaten gennem mange årtier har institutionaliseret, hvad jeg med en parafrase over Pedersens begreb „nødvendighedens politik“ vil kalde en „nødvendighedens pædagogik“, som er med til at reproducere værdierne bag velfærdsstaten. Denne pædagogik, der opleves som både moralsk og praktisk nødvendig, skaber undertiden direkte barrierer i forhold til de nye krav og synes ofte at betyde, at de ofte omdannes i praksis.

Denne analyse er baseret på en større undersøgelse af børneinstitutioner som „civiliserende institutioner“ (Gilliam & Gulløv 2012). Den trækker på en kobling af Norbert Elias' teori om civiliserende processer (Elias 1939/1994) og mikrosociologiske tilgange til institutioner (Berger & Luckman 1966; Douglas 1986; Goffman 1961) samt policyantropologiens diskussion af relationen mellem politikker og institutionelle praksisser (Shore & Whyte 1997, 2011; Levinson & Sutton 2001). Artiklen er først og fremmest baseret på en etnografisk undersøgelse af opdragelsesidealer og -praksisser på to skoler i henholdsvis et velhavende

nordsjællandsk kvarter og et københavnsk vestegnskvarter med primært dårligt stillede familier med etnisk majoritets- og etnisk minoritetsbaggrund. Men det trækker også på to andre studier, jeg har foretaget i danske folkeskoler, og dermed i alt halvandet års feltarbejde i timer, frikvarterer, til møder og på lærerværelser på fire skoler, i seks klasser og deres parallelklasser fra 0. til 9. klassetrin i perioden 2002-2012. Det vil sige en årrække, hvor mange af de politikker, uddannelsesprogrammer og teknologier såsom tests og elevplaner, der har været sat i værk for at fremme skolens og elevernes fokus på faglig optimering og arbejdsmarkedsparathed, er blevet indført.

Forandringer i folkeskolen: formålsparagraffer, faglighed og fællesskabsforståelser

En pointe i Pedersens argumentation omkring forandringer i folkeskolen er, at der er sket et skift fra det reformpædagogiske fokus på eleven som eksistentiel person, der skal udvikle sin personlighed, til et nutidigt fokus på den opportunistiske person, der skal udnytte sine muligheder (Pedersen 2011:188). Skolen er ikke længere præget af „den velfærdsstatslige forestilling om, at personligheden er knyttet til folkestyre og demokrati“, og således skal børn ikke længere dannes til demokratisk deltagelse, men blot lære om demokrati som en række normer og regler (op.cit.196-98). Skolen er nu underordnet „den samfundsøkonomiske forestilling“, hvor det antages, at sociale relationer primært har en økonomisk karakter. Det betyder en ændring i forståelsen af fællesskab og lighed i skolen. Den enkeltes forpligtelse over for fællesskabet ligger i at bidrage med værdier til fællesskabet, mens skolens forpligtelse på lighed ligger i at give børn lige muligheder for at lære de færdigheder, der skal til, for at skabe materielle værdier til fællesskabet. „Fællesskabet opstår ved arbejde“, som Pedersen skriver (op.cit.188-89, 196-97). Han sporer disse gradvise ændringer tilbage til krisen i 70'erne og den politiske udfordring af velfærdsstaten, som denne afstedkom (op.cit.187). Ifølge Pedersen var det dog især danske elevernes dårlige resultater i en international læseundersøgelse i 1991 og i PISA-testene i 00'erne, der betød, at politikerne rettede blikket mod folkeskolen for at sætte fagligheden i fokus og reformere skolen til de nye tider (op.cit.171).

Et af Pedersens hovedargumenter er, at overgangen fra velfærdsstat til konkurrencestat indvarsles i ændringer i folkeskolens formålsparagraffer fra 1975 til 1993 til 2006. Han ser den første fra 1975 afspejle, at velfærdsstatens skole var en skole for livet og ikke for arbejdet. Han refererer her til „Den Blå Betænkning“ for folkeskolen fra 1960, hvori der står, at: „det er skolens formål at dygtiggøre børnene til at gå ud i samfunds- og erhvervslivet, velegnede til at opfylde de krav,

man med rimelighed kan stille [...]“; men først og fremmest, (at det) er dens „[...] opgave at fremme alle muligheder for, at børnene kan vokse op som harmoniske, lykkelige og gode mennesker“ (Undervisningsministeriets læseplansudvalg 1960:29). Skolen skulle realisere et demokratisk fællesskab og „give eleverne sådanne åndelige og kulturelle værdier, at de – gennem den demokratisk deltagelse – viste sig som lykkelige, harmoniske og gode borgere og viste det, når de som medborgere valgte at bruge deres indflydelse til at fuldføre det gode samfund – velfærdssamfundet“ (Pedersen 2011:184). Dette fokus på at skabe „gode mennesker“ og demokratiske fællesskaber, mener Pedersen, er forsvundet i paragraffen af 2006.¹ Han ser dette i et nyt fokus på kundskaber og forberedelse til videre uddannelse og i en ny formulering om, at skolen skal give eleverne „lyst til at lære mere“ og nu skal være præget af demokrati og ikke som i den tidligere paragraf bygge på demokrati (op.cit.189-91, 197). Ifølge Pedersen er ændringerne i den nye formålsparagraf et udtryk for en ny forestilling om fællesskab og individualitet, der fremstiller arbejdskravet, arbejdsvejen og arbejdslysten som det, der skal binde individerne sammen til et fællesskab (op.cit.170, 198-99). Selv om Pedersen skriver, at han ser på formålsparagrafferne for at analysere den politiske kultur, citerer han også den tidligere socialdemokratiske undervisningsminister Knud Heinesen for at påpege, at „folkeskolens formålsparagraf er samfundets trosbekendelse til fælles værdier“ (op.cit.170-71). Således afspejler ændringerne ikke blot et bestemt politisk flertals ambition med skolen, men en mere generel kulturændring, som sætter sig igennem i skolens værdigrundlag.

Pedersen er som sagt ikke alene om at tegne dette billede af en skole og et samfund i en simultan forandringsproces. Mange skoleforskere, men også skoledebattører beskriver samme udvikling. Skoleforskeren Stefan Hermann beskrev således i 2007, hvordan de første PISA-resultater gav vind i sejlene til den til stadighed eksisterende ideologiske kritik af reformpædagogikkens indflydelse på skolen, og hvad der betragtedes som dens nedtoning af de faglige dyder. „Fagligheden“ skulle i fokus og børns faglige kompetencer oprustes, styres gennem elevplaner, kontrakter, trin- og slutmål og testes for at forbedre Danmarks konkurrenceevne (Hermann 2007:127-29, 131, 140). Ifølge Hermann har dette forårsaget en forskydning fra en „blød“ til en „hård“ individualisering i skolens arbejde med børn, idet arbejde med barnet ikke længere er orienteret mod personlig udvikling præget af romantisk-eksistentielle fordringer, men mod „liberal selvansvarlighed, målrettethed og skalerbare præstationer“ (op.cit.131).

Hvis Pedersen, Hermann og andre har ret i deres analyse, gennemgår skolen ændringer, der ikke blot ændrer skolen, men potentielt set kan føre til større ændringer af det danske samfund. Man kan argumentere for, at skolen og de andre børneinstitutioner hidtil har socialiseret medborgerne til velfærdssamfundet

gennem en tæt dialektik (Gilliam & Gulløv 2012). En nedtoning af projektet om at lave gode mennesker og fællesskaber samt et dominant fokus på optimering og arbejdsduelighed vil umiddelbart udfordre og ændre denne socialisering. Men har skolens værdigrundlag og politikernes formål med skolen faktisk ændret sig så fundamentalt? Og vil det stærkere fokus på faglighed og de nye testformer og teknologier udelukke det velfærdsstatslige opdragelses- og fællesskabsprojekt eller blot give det en ny form? Selv om Pedersen er positivt stemt over for konkurrencestaten, er hans analyse et eksempel på en udbredt tilgang blandt også mere optimeringskritiske diskursanalytiske skoleforskere. Tilgangen forudsætter en implementering af politik til skolepraksis og slutter herfra, at skolen gennemgår et omfattende værdiskifte, som vil resultere i gennemgribende samfundsændringer. Disse skolestudier er et eksempel på, hvordan governmentalityorienterede studier har en tendens til at læse alle empiriske fund ind i samme altomfattende logik og forudbestemte konklusion om øget styring og selvdisciplinering.

Dette betyder ikke, at man ikke skal være kritisk over for udviklingen. Vi skal ikke se bort fra statsstyring og politiske projekters magt, og de politiske debatter og programmer skal undersøges for at forstå de ideer, strømninger, strukturelle vilkår og diskurser, der former den danske skole og skolehverdagen for de danske børn. Politikker er da oftest også virksomme. Som antropologerne Cris Shore og Susan Wright pointerer, kan de have indflydelse på „folks lokale adfærdsformer, så de selv, ikke nødvendigvis bevidst, bidrager til en regerings model for social orden“ (Shore & Wright 1997:6, min oversættelse). Der er således indført en lang række teknologier og ændringer i skolen, som peger i retning af mere styring og ensrettet optimering af børns faglige kompetencer. Men i den antropologiske analyse må vi skelne mellem diskurs og praksis og mellem teknologiernes mål og konsekvenser. Selv om ændringerne vækker bekymring, skal man se efter, hvad der ikke forandres, og se efter andre mulige resultater og andre mulige dynamikker og rationaler end styring og selvstyring. Som det demonstreres i policyantropologien, kan vi ikke slutte fra politiske hensigtserklæringer eller specifikke politikker til praksis. Politikker har deres eget sociale liv eller endda en „run-away“-effekt (Shore & Wright 2011:20). De aktører, de er rettet mod, interagerer med dem, de reflekterer og svarer tilbage. Med antropologerne Margaret Suttons og Bradley Levinson ord bliver politikker således „konstant forhandlet og reorganiseret i institutionslivets kontinuerlige bevægelse“ (Sutton & Levinson 2001:2, min oversættelse). Min pointe er dertil, at de ikke kun udfordres og ændres, fordi reflekterende aktører stiller sig kritisk over for dem, men fordi de støder ind i allerede etablerede logikker, normer og praksisser i de institutioner, de skal udfoldes i. Det gælder især i skolen, fordi den er en institution med et særligt forhold til samfundet og dertil er et samfund i sig selv, hvor en stor grup-

pe mennesker har formet relationer og måder at interagere med hinanden på. Dermed er skolen ikke kun styret af politikker, men også formet af en række institutionelle normer, praksisser og logikker, der er etableret og rutineret over tid og gennem dens historiske etablerede rolle i det danske samfund. Jeg vil nu se nærmere på en række af disse normer, praksisser og logikker.

Skolens arbejde med „det sociale“

I den årrække, jeg har lavet feltarbejde i danske skoler, er der indført en række nye praksisser og lovgivninger såsom nationale tests og elevplaner, som skal skabe fokus på og fremme børnenes individuelle faglige kompetencer og deres ønske om at forbedre deres præstationer. På tværs af de skoler og klasser og især i de fem klasser, hvor jeg har lavet feltarbejde i 2007-2008 og 2011-2012, har lærerne da også talt om et øget fokus på „det faglige“ og været i gang med implementeringen af de nye tiltag. Men stik imod den varslede nedtoning af skolens karakterdannende projekt har jeg på alle skolerne været slået af det stærke fokus, skolens lærere og pædagoger har på, hvad de kalder „arbejdet med det sociale“ (Gilliam 2012a). Dette fokus har ikke aftaget i perioden 2002-2012, hvor jeg har lavet mine feltarbejder, men synes tværtimod udfoldet på andre og stadig flere måder. Lærere og pædagoger taler generelt om „det faglige“ og „det sociale“ som to dimensioner i deres arbejde – som skolens to ben. Med „det sociale“ refererer de til børnenes adfærd over for hinanden, deres trivsel, relationerne i klassen samt klassens fællesskab. Alle lærere, jeg har fulgt, oplever det som en central og nødvendig del af skolens arbejde at gøre børn socialt kompetente og gode til at indgå i fællesskaber, og de fleste påpeger, at „det sociale“ skal være i orden for det enkelte barn og den enkelte klasse, før man kan arbejde med „de faglige ting“. Selv om der er et større fokus på „det sociale“ i de små klasser, er der en grundlæggende forståelse af, at klasselæreren på alle niveauer skal arbejde med klassens sociale relationer og have øje på det enkelte barns trivsel og integration i klassen.² Idealet for „den gode klasse“ i hele den årrække og på tværs af de skoler, jeg har lavet feltarbejde i, er således heller ikke den fagligt dygtige klasse. Det er, hvad lærere kalder den „socialt velfungerende“ klasse, hvor børn respekterer og omgås hinanden på en venligsindet og hensynsfuld måde, inkluderer alle trods forskelligheder og føler et fællesskab med hinanden. Karin, der er lærer i 0. klasse, illustrerer dette, da jeg beder hende forklare, hvorfor hun beskriver en tidligere klasse som „fantastisk“: „Noget med, at de kunne rumme hinanden trods forskelligheder. De stod sammen og var rare mod hinanden. Det er det sociale, ikke det faglige, man mener, når man siger sådan. Noget med fællesskabet i klassen.“

I begge de 0.-klasser, hvor jeg har lavet feltarbejde på skoler i henholdsvis Nordsjælland og på Vestegnen, oplevede lærerne, at der var kommet mere fokus på „det faglige“ inden for de seneste år, og nævnte som eksempel, at en del af de emner, de før havde i 1. klasse, nu lå i 0. klasse. Dette var delvis sket, da børnehaveklassen skiftede navn til 0. klasse, for at signalere, at den var en integreret del af skoleforløbet og ikke længere i samme grad et transitår fra børnehaven til skolen. På trods af dette opfattede 0.-klasselærerne, der var uddannede pædagoger, stadig 0.-klassen som et år, hvor man trænes i at gå i skole. Dette ses også i prioriteringen af aktiviteter i klassen. På begge skoler havde 0.-klasserne kun én daglig undervisningstime i matematik eller dansk ud over et fast ugentligt biblioteksbesøg, en musiktime og en idrætstime. Resten af skemaet var i begge klasser fyldt ud med en daglig legetime, højtlesning, samling, afslapningsøvelser og – dette var før folkeskolereformen – SFO-tid fra kl. 12.45. Disse aktiviteter havde næsten altid også et „socialt formål“, som lærerne kaldte det. Legetimen skulle give mulighed for, at børnene igennem legen kunne skabe sociale bånd til hinanden, men også for at lærerne skulle observere børnenes leg og adfærd og registrere, hvilke børn der legede sammen, og hvorvidt nogle børn var udenfor eller blev ekskluderet fra de andres leg. I begge klasser blev den daglige samling brugt til at rettesætte, fortælle og lære børnene om acceptabel adfærd eller brugt til emner af moralsk karakter, som de voksne fandt anledning til at tage op. For eksempel blev uddelingen af kage brugt til at tale om retfærdig og uretfærdig fordeling af goder, ligesom en konflikt mellem to børn gav anledning til en snak om, hvordan man klarer konflikter på en mindelig måde. Lærerne fik ofte børnene til at lave små skuespil om gode måder at løse konflikter på, eller de opførte selv rollespil for at demonstrere uacceptabel adfærd, og hvordan man kunne „spørge hinanden på en okay måde“. Her fortæller Tina om et rollespil, hun og hendes kollega Mette lavede, hvor de lod, som om de slog hinanden: „Vi siger til dem: ‘Tænk, hvis vi gik og slog hinanden, hver gang jeg blev lidt vred på Mette, fordi hun sagde noget, jeg ikke syntes var okay. Hvad hvis jeg slog hende? Ville I så synes, det var rart at være her?’ Det synes de jo så ikke, vel?“

Den daglige samling blev ofte brugt til undervisningsmaterialet Trin for Trin, der indeholder en række øvelser, som skal træne børn i at genkende andres følelser, sætte ord på følelser og lære hensigtsmæssige måder at reagere og handle på. Også i fagtimerne blev problemer med adfærd taget op og korrigeret, og sådan synes det opdragende arbejde at gennemsyre al interaktion mellem børn og voksne i klassen på den måde, at det altid syntes aktuelt og nødvendigt.

Fællesskabsadfærd

Ser man på det, som lærerne på den ene side kritiserede, irettesatte og beskrev som skamfuldt og på den anden side opmuntrede, trænede og formanede til, peger det på en bestemt måde at opføre sig på, som tydeligvis afspejler idealer for civiliseret adfærd (Elias 1994 [1939]). Således skulle børnene helst være afdæmpede, venligsindede, ikke-aggressive og empatiske over for andres følelser og behov. De skulle undgå kropslige uddunstninger, konflikter, ophidselse, aggression, larm, smerte og følelsesmæssig turbulens og italesætte eller dæmpe deres følelser. Selv om lærerne havde et særligt øje på de enkelte børns adfærd og trivsel, syntes opdragelsens fokus primært at være interaktionen og fællesskabet og barnets forhold til, interaktion med og virkning på andre. Skolens formative projekt synes således ikke blot rettet mod at opdrage individuelle børn til civiliseret adfærd, men i høj grad mod at forme civiliserede fællesskaber. Dette arbejde indebar især, at børnene skulle lære at fornemme og respektere andres grænser og udvise en afbalanceret adfærd, hvor de hverken tog for lidt eller for meget plads i klassen (se Gilliam 2012a). Klassefællesskabet blev således set som et rum, som børnene skulle lære at udfolde sig og bevæge sig i uden at optage for lidt eller for meget plads eller støde andre. I forhold til dette var læreren en slags koreograf, som Karin viste, da hun med glæde omtalte, at hendes bestræbelser på at få et bestemt barn til at tale lidt mere i klassen var lykkedes: „Ja, der er nogen, der skal lidt frem. Nogen skal lidt frem, og andre skal lidt tilbage.“

Det var dog ikke kun kropslig adfærd, der blev anset for stødende og skamfuld. Det gjaldt alle former for konflikt, konkurrence, eksklusion af andre, selvhævdelse og egoistisk adfærd. Som jeg har set det på tværs af klasser, blev det anset for problematisk og upassende, hvis børnene gik op i kategorier, der skilte dem i forskellige slags, eller gik op i forskelle mellem sig selv og andre. Her kommunikerede lærerne konsekvent, at de hellere skulle fokusere på, hvad de havde til fælles, inkludere alle trods forskelle og ikke hævde sig over for andre. Markering af ulighed syntes skamfuldt, ligesom forskelle i evner og ens egne særlige evner eller præstationer skulle nedtones. Her demonstreres det stærke fokus på lighed og enshed, som flere antropologer har beskrevet som kendetegnende for skandinaviske samfund (Gullestad 1992; Lien et al. 2001; Jenkins 2011). I skolen anses lighed og enshed som harmoniskabende. Forskelle skal omfavnes for at vise rummelighed, men bliver typisk nedtonet i samme bevægelse for ikke at markere ulighed og skel og for ikke at skabe konflikt i gruppen (Gilliam 2012a). Dette fokus på lighed betyder ikke, at forskelle og hierarkier ikke findes, men som pointeret af Marianne Gullestad, at man lægger afstand og sætter symbolske hegn omkring sig selv, således at man kan undgå interaktioner præget af forskelle og ulighed uden at være åbenlyst ekskluderende (Gullestad 1992:165, 174, 179).

Man kan sige, at det samme sker i klassen, idet børn her lærer at undgå bestemte situationer og emner, som eksponerer forskelle og ulighed (se også Anderson 2000). Ligeledes opretholdes den relativt harmoniske oplevelse af lighed også kun, fordi børn, der har haft specielle behov eller har været omgærdet af problemer i klassen, bliver sat i andre skoler, har „fået andre tilbud“ eller ofte ender med at gå ud af klassen (Gilliam & Gulløv 2012). Selv om forskelle således ekskluderes eller blot udtrykkes på andre måder, og selv om lighedsidealet, som Bruun et al. argumenterer for, selv skaber et hierarki i forhold til, hvem der mestrer koderne for, hvordan lighed performes (Bruun et al. 2011), er netop denne performance af lighed et stærkt civiliseringsideal i skolen (Gulløv & Gilliam 2012).

Hvad vi kan se i „arbejde med det sociale“, er et centralt, men kulturspecifikt civiliseringsprojekt, som primært foregår i skolens hverdagslige arbejde med børn og kun delvist afspejles i formålparagrafferne. Skolen har en civiliserende rolle i alle samfund, idet den har til opgave at lære de nye medborgere, hvad der i disse samfund har sat sig igennem som civiliseret, det vil sige anstændig og distingveret adfærd (Elias 1994 [1939]). I den danske skole er civiliseringsprojektet båret af et stærkt fokus på fællesskabet, barnets trivsel og på, at harmoni skabes gennem lighed og tilpasning til gruppen. Dette civiliseringsprojekt medfører både et ideal for barnet og for opdrageren. Præget af det, man med Norbert Elias' (1998) og Cas Wouters' (2011) begreb kan kalde for „informaliseringen“ af civiliseringsstandarderne, synes den institutionelle opdragelse i Danmark formet af et ideal om det naturlige og også naturligt civiliserede barn, som ikke afrettes til pæn adfærd eller paces til præstationer (Gilliam & Gulløv 2012). Støttet af velvilligt socialiserende voksne skal barnet nærmest af egen drift og lyst opføre sig godt, indgå i sociale relationer på en hensynsfuld måde, bidrage til fællesskabet og deltage motiveret i institutionens aktiviteter uden at sætte sig selv foran andre. Barnet skal trives og have plads til at „være sig selv“ (se også Gullestad 1996). På den anden side skal det ikke hævde sig over for andre, føre sig frem på bekostning af andre eller tage plads fra andre. Det betyder også, at den individualitet – „den være sig selv“, der bifaldes og tillades – er den, der bidrager til og passer ind i fællesskabet uden at overskride grænser og skabe ulighed. Pedersen beskriver selv denne tendens som et paradoks, der kendetegner velfærdsstatens skole: Den skulle danne til selvrealisering, men også gøre den enkelte mentalt egnet til at bidrage til fællesskabet (Pedersen 2011:179). Hvor han betragter det som et kendetegn ved efterkrigstidens skole, som kun eksisterer som et historisk levn i nutidens skole, tyder min empiri altså på, at det også er et værdiladet projekt i samtidens danske skoler. Som jeg vil skitsere i det følgende, er dette civiliseringsprojekt på en og samme gang funderet i skolens metonymiske relation til samfundet og i skolens institutionelle vilkår.

Skolen som spejl - civiliseringsangst og civiliseringsfryd

Skoleinstitutionen er ikke blot en blandt mange institutioner, men en særlig betydningsbærende institution, da den står for statens oplæring af den nye generation medborgere. Dette ses blandt andet i, hvorledes man, hver gang der konstateres et moralsk problem i samfundet, vender sig mod skolen med kritik eller krav om, at der tages affære eller undervises i det pågældende emne i skolen. Men skolen har dertil en metonymisk relation til samfundet, idet den ikke blot er en af mange dele, men på metonymisk vis er den del, der så at sige står for helheden. Idet den er statens og samfundets kollektive opdragelsesinstitution, er den samfundets rugekasse, men den er også et spejl, et mikrokosmos, et tegn, der betegner hele samfundet. Dette reflekteres i, hvorledes man ser på skolen med uro i blikket for at vurdere, hvad den siger om vores samfund, og hvad den lover for fremtiden. Skolen anskues således som en krystalkugle, der granskes for tegn på samfundets tilstand og fremtid. Børn har altid haft denne symbolske karakter, men i dag er også skolen, qua dens samling af samfundets børn, et lokus for forældres, læreres og politikeres ambitioner, angst, idealer og drømme for fremtidens samfund. Og dette drejer sig ikke kun om samfundets økonomiske overlevelse, men også om dets sociale stand, om det danske samfund kan opretholde sin distinktion og civiliserede status. Skolen er på denne måde et civiliseringsbarometer. Det ses især, når problemer i skolen med adfærd, uro og mobning øjeblikkelig skaber, hvad jeg vil kalde „civiliseringsangst“, hvor den givne adfærd fortolkes som tegn på en mere udbredt decivilisering af samfundet. Afspejler børnenes adfærd i skolen et samfund af lave? Afslører det et moralsk forfald, vi skal kæmpe med i fremtiden? Omvendt synes beskrivelser af velfungerende klasser, harmoniske fællesskaber og gode relationer mellem børn på tværs af sociale og etniske forskelle, handicap og diagnoser at skabe en særlig „civiliseringsfryd“ på lærerværelser og til forældremøder. Den glæde og de rørte smil, som disse beskrivelser vækker, viser, hvorledes børnenes harmoniske samvær på tværs af forskelle spejles ind i et centralt billede af idyl – idealet om det civiliserede samfund kendetegnet af harmoni, lighed og fællesskab.

Denne idé om folkets skole og oplevelsen af det inklusive fællesskabs idyl har hidtil ikke ladet sig genere synderligt af, at en andel børn har været ekskluderet til specialklasser (ca. 5 procent, indtil inklusionspolitikken blev indført i 2013), og at en større andel børn går i privatskoler (14 procent i 2010). Inden for de seneste fem år er denne andel dog steget fra 14 til 16 procent, hvilket læses som en tendens mod svigtende opbakning til folkeskolen.³ Meget illustrativt har dette skabt en ny bekymring for, at grundlaget for samfundets sammenhængskraft er ved at smuldre, og givet anledning til en række tiltag for at holde forældre i folkeskolen. Skolens rolle som civiliseringsagent og -barometer ses også i debatten

om velfærdsstatens overgang til konkurrencestat. De økonomiske argumenter om konkurrencedygtighed afspejler en akut bekymring for, hvorvidt man kan opretholde den levestandard, som sikrer det, man forstår som det civiliserede velfærdssamfund. Omvendt er det en udbredt bekymring, hvorvidt politikerne i deres optimeringsiver er ved at smide essentielle værdier i skolen, der understøtter velfærdssamfundet, over bord. Min pointe er, at skolens metonymiske relation til samfundet betyder, at den til enhver tid vil have et civiliserende projekt, og at det ideal, som ses i skolens praksis, men også i mange uddannelsespolitikker, stadig er formet af velfærdssamfundet. Som spejl for samfundet synes dette formative projekt i skolen for stærk en fordring, en pædagogik drevet af en anden nødvendighed, til at den kan fortrænges helt af den optimeringspolitik, der i konkurrencestatslogikken defineres som nødvendig.

Formålsparagrafferne - skiftende bekymringer og civiliseringsprojekter

Mit argument er dertil, at de ændringer i formålsparagrafferne, som Pedersen og andre gransker, hverken afspejler et radikalt brud med velfærdssamfundets romantisk-eksistentielle projekt eller for den sags skyld et generelt nybrud. Lige fra folkeskolen blev samlet i 1814, har den både skullet sørge for samfundets økonomiske opretholdelse gennem grunduddannelsen af børn og for samfundets kulturelle opretholdelse gennem det socialiserende og kultiverende arbejde med børn.⁴ Konkurrenceatkegangen eller krigsretorikken er heller ikke ny. I 1960'erne var det udbredt at tale om at „mobilisere samfundets intelligensreserve“ gennem udvidet skolegang for alle. Skolen skulle hjælpe til at fremme den begyndende økonomiske vækst, ligesom engelsk og flere naturvidenskabelige fag skulle sikre, at Danmark ikke sakkede bagud i det teknologiske kapløb under den kolde krig (Gjerløff et al. 2014:352). Ser man på rækken af formålsparagraffer – også den fra 1975 – omfatter de alle et klart fokus på tilegnelsen af kundskaber. Som Pedersen selv påpeger, er den eneste gang, hvor faglige kundskaber nedtones, og „elevens alsidige udvikling“ kom særligt i fokus, i formålsparagraffen fra 1975 og dermed i den første revidering af paragraffen efter 2. verdenskrig og efter de økonomiske opgangstider i 60'erne. Dette er klart nok også den første revidering i velfærdsstatens tid, men den afspejler i højere grad problemerne i den foreliggende historiske periode, som også velfærdsstaten var et svar på. Foranlediget af verdenskrigene, afsløringen af koncentrationslejrene, de totalitære styre og bekymringen for et generelt menneskeligt forfald bredte der sig fra mellemkrigstiden, men især i perioden efter 2. verdenskrig, et opgør med autoritær opdragelse og „den sorte skole“.⁵ Anført af den reformpædagogiske bevægelse

blev ambitionen at skabe gode og trygge miljøer for børn, hvor de kunne formes til frie, selvstændige, selvtænkende og dermed, hvad man betragtede som civiliserede mennesker (Nordentoft 1944:16-17; Rifbjerg 1969:12; Øland 2010:72; Gilliam & Gulløv 2012, 2014). Dette fokus satte sig først igennem i børnehaverne, men ses også i den førømtalte Blå Betænkning for folkeskolen fra 1960 og dens beskrivelse af, at børnene skal kunne „vokse op som harmoniske, lykkelige og gode mennesker“ (Undervisningsministeriets læseplansudvalg 1960:29). Selv om nye krisetider var sat ind, synes formålsparagraffen fra 1975 således primært at afspejle mellem-, efter- og koldkrigsperiodens erfaringer med undertrykkende samfundsformer og sammenbrud i, hvad man ellers anså for civiliserede samfund, og ikke mindst, at det nu også var en etableret politisk forståelse, at skolen skulle forebygge dette og understøtte en demokratisk kultur (Øland 2010:62). Set i dette lidt bredere perspektiv afspejler nedtoningen af „den alsidige udvikling“ og betoningen af kundskaber og færdigheder i paragraffen fra 2006 nok en angst for Danmarks mulighed for at klare sig i den fremtidige konkurrence, men den kan også læses som en genetablering af en tidligere mere lige vægtning mellem skolens to dimensioner og af kundskabsindlæring som et stærkt legitimt rationale. Således betyder den ikke nødvendigvis, at fokus nu rettes ensidigt mod at gøre børn klar til arbejdsmarkedet, eller at der gøres op med at danne „gode mennesker“ og med at modellere fællesskaber efter en velfærdslæst i skolen.

Skolens institutionaliserede normer og praksisser

Hvor central civiliseringsopgaven er i skolen, ses i mange interviews, hvor lærerne enten implicit eller eksplicit beskriver skolen og især klassen som et sted, hvor de modellerer børn og børnefællesskaber på baggrund af idealer om gode medborgere og om harmoniske, inkluderende og civiliserede samfund. Lærerne taler om, at børnene skal blive „ordentlige mennesker“, „gode medborgere“, at de skal „lære at gebærde sig ude i samfundet“ osv. De mange referencer, lærere laver til, hvad børn skal kunne lære for at deltage i „samfundet“ og klare sig ude i „virkeligheden“, når de forklarer deres opdragende arbejde, viser, hvordan de betragter skolen og især den enkelte klasse som en model af samfundet. Klassen er et mikrokosmos, hvor børn gennem deres omgang med andre i nære relationer lærer den omgangsform, der passer i „samfundet“. Men det viser også, at ideen om det civiliserede samfund, som man har i dagens skole, er tæt forbundet med den velfærdsmodel, man har haft og hyldet i Danmark igennem mange årtier. Det, de dels træner i praksis, dels opmuntrer til, er således at yde sit for det fælles bedste, bidrage til fællesskabet, støtte de svage, tage ansvar for andre, at samarbejde og have relationer på tværs af etniske og sociale forskelle samt at

stræbe efter lighed, jævn fordeling af goder og demokratiske beslutninger. At dette relateres til velfærdssamfundet, lærer børnene ofte i de større klasser. I undervisningen i 9.-klasserne på skolerne i både Nordsjælland og på Vestegnen møder eleverne således på tværs af fag implicitte og eksplicitte beskrivelser af andre samfund som kritisable og uværdige, hvis de er præget af ulighed og har et ensidigt fokus på vækst, arbejde og præstationer. Danmark fremstilles her som hævet over andre samfund, blandt andet på grund af sin velfærdsmodel og fokus på lighed samt samfundets omsorg for og skolesystemets fokus på det hele menneske (Gilliam 2012b).

Det interessante er dog her, at de beskrevne evner og adfærdsformer er de selvsamme, som lærerne mener, er påkrævet for at tilpasse sig klassen, undervisningen og skolen. Lærerne refererer således ikke kun til idealer for adfærd eller samfundsidealer, når de forklarer, hvorfor de opdrager børnene, som de gør. De refererer også til, at man må lære sig en bestemt omgangsform, når man er så mange mennesker sammen på så lidt plads. Her er det 0.-klasselæreren Tina:

Man kan ikke have 23 børn, der løber rundt samtidig, man kan ikke larme sådan, når man skal være så mange sammen, man må kunne sætte sig selv i baggrunden, for der er mange, der skal til, man bliver nødt til at vente på de andre, og man må have det godt sammen, når man skal være så meget og længe sammen.

Det er her iøjnefaldende, at institutionens vilkår og praksis – at man sætter mange børn sammen om nogle fælles aktiviteter og opgaver i lang tid på en begrænset plads – synes at give nogle praktiske grunde til at opdrage børn til bestemte adfærdsformer. Det betyder ikke, at det er den egentlige årsag eller skjulte læreplan (Jackson 1968), men blot, at der over tid er fremkommet en særlig overensstemmelse mellem adfærds- og samfundsidealer og institutionelle vilkår og praksisser. Dette understreges af, at lærerne i samme åndedræt, som de taler om, hvad der er praktisk nødvendigt, næsten altid også understreger, at den adfærd, der kræves for at indgå i fællesskabet i klassen og tilpasse sig undervisningen, også passer med, hvordan man gebærder sig i forhold til andre mennesker i samfundet. Adspurgt, om de mener, at de opdrager børnene til at blive gode mennesker, gode elever eller gode medborgere eller opdrager børn til at indgå i skolen eller i samfundet, udtrykker de, at de ikke ser disse formål som adskilte, at de „blander det sammen“ eller oplever, at „der er en rød tråd hele vejen igennem“. Når de forklarer, hvorfor de prioriterer at lære børnene bestemte ting, understreger de som regel, at det også er godt at kunne, „når man kommer ud i samfundet“, og at de „ikke lærer dem noget, som de ikke kan bruge senere“. Her forklarer Tina, hvorfor hun lægger så stor vægt på at række hånden op og stemme om beslutninger i klassen:

Hvis jeg er blevet opdraget til eller har vænnet mig til, at det kun er mig, der skal høres, så kan jeg jo stå i en forsamling med 20 andre, der har det ligesom mig, og så kan vi stå og råbe og skrike ad hinanden. [...] Der er nogle regler, man skal indordne sig under, for at kunne leve i et samfund, som vi har i Danmark. Om det er demokrati, eller hvad det er, vi lærer dem, at nu rækker vi hånden op og stemmer om ting og sager – der er jo et formål med alt, hvad vi gør.

Denne overensstemmelse mellem adfærdsnormer i samfundet og nødvendig adfærd i skolen kalder igen på et lidt større perspektiv. Set fra dette perspektiv synes der at være en kontinuerlig gensidig tilpasning mellem samfundsideal, sociale normer for adfærd og skoleinstitutionens strukturer og praksisser, der blot forstærkes af skolens metonymiske relation til samfundet. Som jeg vil argumentere for nedenfor, resulterer det i en række sociale idealer og institutionelle vilkår, der får det formative projekt omkring individets tilpasning til fællesskabet til at fremstå som en nødvendig pædagogik.

Klassen som opdragelsesredskab

Ifølge sociologerne Peter Berger og Thomas Luckman skabes institutioner, når handlinger og aktører rutineres og typificeres og derigennem får en objektiv og legitim karakter for deltagerne (Berger & Luckman 1966:54-55). På samme måde er skoleinstitutionen en rutinisering af en opdragende og kundskabsindprentende praksis (Durkheim 1975), en typificering af handlinger såsom „undervisning“ samt af bestemte aktører såsom „lærere“ og „elever“. I statssamfund som det danske er den overtaget og overvåget af staten og omspundet af bureaukrati og love, som igen forstærker dens legitimitet. Men institutioner får også deres eget liv og formative kraft. Som politologen Deborah Rice beskriver: „Når institutioner først er skabt, giver de mening, formål og retning til menneskelig interaktion i en bestemt type situation, men begrænser derved også handlingsmønstrene til dem, som anses for relevante, passende og endda tilladte i den type situation“ (Rice 2012:1041, min oversættelse). Det gør det relevant at se på institutioners praksis som formet af andet end politikernes skiftende visioner, politikker og paragraffer.

Et nærmere blik på arbejdet med at forme børn til bestemte fællesskaber viser, at skolens normer er tæt forbundet med den danske skoles klassestruktur. I andre skoler verden over ser man ikke samme organisering af børn i klassefællesskaber, der holdes samlet over forskellige fag, ideelt set følges ad over 10 års skolegang og bliver i et klasseværelse, som læreren møder op i. Flere steder er klassen „etårig“ eller udgøres af et klasseværelse, hvor børn mødes til samme fag. Og der, hvor klassen består over flere år, opfattes den oftest ikke som en intern inklusiv

og ekstern eksklusiv social enhed eller omgærdes af samme romantiske idealer. Dette har heller ikke altid været praksis i den danske skole. Som antropologen Sally Anderson beskriver, var klassestrukturen først en aldersinddeling og en praktisk foranstaltning, som efterhånden har fået pædagogisk værdi og nu begrundes med pædagogiske fordele (Anderson 2000:47-50). Der har da heller ikke altid været et intensivt arbejde med at opdrage børnene til at indgå i og bidrage til klassefællesskabet. Børns trivsel har givetvis altid interesseret en del lærere, men det synes først at være med efterkrigstidens børnesyn og fokus på at forme sociale og frie mennesker, at det langsomt blev en etableret del af skolens arbejde at skabe gode rum for barndommen. Dette arbejde blev igen forstærket og tillagt flere aspekter med 1970'ernes fokus på at skabe fællesskab, social lighed og demokratisk dannelse gennem skolen (Korsgaard 1999; Hermann 2007:74-79). I dag skifter klassen oftere klasselærer, og nogle skoler har en praksis med at sætte klasserne sammen på ny på et af de høje klassetrin for at skabe mulighed for nye relationer. Men der lægges stadig mange kræfter i at skabe trygge og gode klasser og forme børn til klassefællesskabet.⁶ Det er altså resultatet af en historisk proces, at klassen i dag både former idealer for adfærd og anvendes som redskab i skolens opdragelsesopgave. Klassestrukturen nødvendiggør en række adfærdsformer, idet den betyder, at lærerne på deres side skal gennemføre undervisning af og etablere et harmonisk samvær mellem en stor gruppe børn, og at børnene på deres side skal samarbejde, omgås i fysisk nærhed og komme ud af det med hinanden i et begrænset rum over lang tid. Det minisamfund, som klassen etablerer, skaber således en civiliseringsproces, hvor tæt omgang og intern afhængighed, som Elias beskriver, betyder et højt krav om selvbegrænsende adfærd (Elias 1994 [1939]). Klassen og skolemiljøet har dermed på en gang præget, hvad man forstår som passende adfærd og omgang i det danske velfærdssamfund – der på samme vis er kendetegnet ved intern afhængighed og integration mellem sociale grupper – og har vist sig gavnlige til at lære børn disse normer. På denne måde fungerer klassen og skolen både som en „model for“ og „model af“ det større samfund (jf. Geertz [1973] 1993:93-94; Gilliam 2012a).

Jeg vil dermed pointere, at den gensidige spejling mellem skolen og det danske velfærdssamfund – over en lang institutionaliseringsproces præget af både samfundsidealer og skolens egen funktionalitet og institutionsvilkår – har skabt en udveksling af normer og en parallelitet mellem værdsat adfærd i skolen og værdsat adfærd i samfundet. Den danske folkeskoles institutionelle strukturer nødvendiggør bestemte pædagogiske former og fremmer bestemte idealer for adfærd, som stemmer overens med og igen legitimeres af denne overensstemmelse med bredere historisk specifikke idealer om det gode samfund. Det betyder, at skolen indgår i en uløselig forbindelse og dialektik med samfundet, således at man ikke

kan skille dem ad og sige, hvad der præger hvad. Ligesom andre institutioner har skolen en stærk reproducerende og normsættende kraft (Berger & Luckmann 1966). Den præger, hvordan vi tænker (Douglas 1986), og spiller, som Bourdieu understreger, gennem sin magt til at producere de forståelseskategorier, som vi forstår verden med, en stor rolle i statens, her velfærdsstatens, reproduktion (Bourdieu 1998). Idet flertallet af det danske samfunds borgere har tilbragt det meste af deres barndom og sociale liv i forskellige varianter af skolen, præger dens normer også de adfærds- og samfundsidealer, disse folk bærer ud i samfundet (Gilliam & Gulløv 2014). Det betyder, at skolen ikke blot styres fra politisk side, men at den også – om end langt mere implicit – former de idealer og værdier, der styres efter.

Upassende konkurrence, egoisme og selvhævdelse

Denne dialektik mellem skolen og samfundet har en betydning for de nutidige forsøg på at ændre skolens praksis og kan være med til at forklare skolens værdi-kontinuitet. De kan også belyse, hvorfor nye politiske tiltag sjældent bryder konsekvent med skolens institutionaliserede normer omkring social adfærd, trivsel og inkluderende fællesskaber og oftest omformes i skolen. Jeg vil her se på en række tendenser i mit materiale, som illustrerer, hvordan skolens normer og institutionaliserede praksisser modarbejder og ændrer, men også tænkes ind i de forskellige optimeringstiltag.

Den første tendens er en moralsk modvilje mod et dominant fokus på faglighed og optimering af eleverne. Tiltag såsom nationale tests, elevplaner og offentliggørelse af skolernes afgangsprøveresultater betyder, at lærerne føler sig presset til at fokusere på „det faglige“, og at der er mindre tid til arbejdet med „det sociale“. Lærerne er generelt kritiske over for og modarbejder ofte disse optimeringsideer, idet de ikke mener, at skolen skal presse børnene for meget, eller at børnene eller deres forældre bør være alt for optaget af karakterer eller testresultater. Det er tydeligvis heller ikke legitimt eller meningsfuldt for dem selv at fokusere ensidigt på „det faglige“. Det demonstreres blandt andet ved, at de sjældent taler om arbejdet med faglige kundskaber uden at understrege nødvendigheden af at „have det sociale med“. Mange lærere er urolige for, at et massivt fokus på faglige kundskaber vil splitte deres klasser, og er bekymrede for, hvad det kan betyde for „de svage elever“ og for de sociale relationer i klassen, hvis børnene går og „måler sig med hinanden“ eller „begynder at konkurrere“. Et sådan fokus opfattes tydeligvis som potentielt repressivt, konkurrenceskabende og dehumaniserende og dermed til fare for børns trivsel og klassens fællesskab. Dette udtrykkes eksempelvis efter et forældremøde i 9. a på Nordlundskolen,⁷

hvor klasselæreren Karin bemærker, at flere af forældrene er så ambitiøse på deres børns vegne og „ikke tænker på fællesskabet“. I klassen fastholder Karin da også at sætte eleverne sammen på tværs af evner, når de laver gruppearbejde, og modsætter sig meget, at de „stærke elever“ søger sammen for „bare at spurte af sted“ og få en høj karakter. Hun viser, at hun anerkender deres ambitioner, men at hun som mange andre lærere også oplever strategier som disse som asociale. Idealet er, at forskelle i fagligt niveau er en sag for læreren og ikke bør markeres eksplicit eller blandt eleverne. Eleverne skal afbalancere deres faglige stræbsomhed med „social“ adfærd, hvis den ikke skal risikere at blive anset for upassende egoisme.

Den anden tendens er, at behovet for at civilisere til stadighed trumfer et fokus på det faglige. Det synes generelt, at brud med adfærds- og fællesskabsnormer er akut handlingskrævende i skolens hverdag. I de fleste klasser bliver undervisningen således lagt til side, hvis en gruppe elever opfører sig upassende, eller hvis der er knas i de sociale relationer. Eksempelvis har læreren Vibeke flere gange måttet opgive, hvad hun kalder „det faglige arbejde“, fordi børnene i hendes klasse konkurrerede indbyrdes om at samle flest af de mælkepropper, som sidder på den kvarte mælk, de får udleveret til frokost. I stedet tager hun initiativ til „et fælles projekt“, hvor klassen samler mælkepropper ind i fællesskab. Det skal få dem til at holde op med „at konkurrere om de dér skide mælkepropper og gå og bytte og rende rundt og gemme dem for hinanden og stjæle dem fra hinanden“. Eksemplet illustrerer, hvordan omgang i klassen, der står i skærende kontrast til idealet om god adfærd og civiliserede fællesskaber, i praksis nødvendiggør „arbejdet med det sociale“ og et fokus på „et fælles projekt“, og at dette trumfer det faglige optimeringsarbejde. Således kan optimering og udvikling af den opportunistiske elev ikke få frit løb i praksis, idet de praktiske vilkår i skolen og lærernes civiliseringsidealer gør en anden pædagogik nødvendig.

„Det sociale“ trækkes ind

Den tredje tendens er, at civiliseringsidealene også præger, hvorledes de nye tiltag og teknologier formes og praktiseres. Her er det slående, at optimeringen af elevernes faglige kundskaber hele tiden sekunderes og kobles med et fokus på „det sociale“ både i politiske tekster og i praksis. I lærernes anvendelse af nye teknologier ser jeg dem ofte ændre dem, således at de kan omfatte både den „faglige“ og „sociale“ dimension ved deres arbejde. I 2007 lavede jeg feltarbejde på Nordlundskolen, da de var i gang med at implementere elevplanerne. I elevplanen skal lærer og elev evaluere eleven i de forskellige fag, og eleven skal sætte sig nye mål for læringen. Lærerne skulle formulere de konkrete spørgsmål

i planen og argumenterede her for, at eleverne ikke kun skulle vurderes for deres faglige præstationer, men også for, „hvor sociale de er“. De udtrykte, at et ensidigt fokus på det faglige ville lægge et uhensigtsmæssigt pres på eleverne, og at det skulle kommunikeres til børn og forældre, at det „også er vigtigt, hvordan man er socialt“. Dette understreger, hvordan en ensidig optimeringsbestræbelse er illegitim og udfordrer centrale værdier i skolen, men også at de nye teknologier ofte omformes, således at de kan omfatte det, som lærerne anser for væsentligt og nødvendigt.

I samme tråd indeholder mange skolepolitikker i sig selv idealer støbt over velfærdssamfundets og skolens egne normer og praksisser, idet de bygger på udbredte samfundsideal, der blandt andet er skabt gennem dialektikken mellem skole og samfund. Et eksempel er uddannelsesparathedsvurderingen (UPV), som nu skal foretages allerede i 8. klasse for at rette elevernes fokus mod deres videre uddannelse. UPV'en bygger på, at det ikke kun er elevernes faglige færdigheder, men også deres personlige og sociale kompetencer, der skal være i orden, før lærerne kan erklære dem parate til videre uddannelse. Som den pædagogiske antropolog Christa Lund (2015) viser i et studie af en gruppe læreres arbejde med det nye UPV-format, betyder det, at lærerne ikke oplever et stort skift fra deres hidtidige praksis, og at UPV'en ikke i nævneværdig grad styrer deres vurdering af elever.

På samme vis er både inklusionspolitikken og den nye folkeskolereform hægtet op på idealer om fællesskab og på skolens formative projekt. Om end den nye inklusionspolitik primært synes at være en spareøvelse, skal man ikke overse, at den ikke blot legitimeres af, men også opleves som meningsfuld, fordi den trækker på et udbredt og stærkt ladet ideal om det inkluderende fællesskab. Dette afspejles fx, når inklusion omtales med overskriften „fællesskaber for alle“ på Kommunernes Landsforenings temaside om inklusion (Kommunernes Landsforening 2015a). Selv om folkeskolereformen har et stærkt fokus på at løfte eleverne fagligt, er den også kendetegnet ved at videreføre skolens dobbelte formål. Selv om der er klare optimeringstoner i formålet om, at skolen „skal udfordre alle elever, så de bliver så dygtige, de kan“, i de længere skoledage og fokuset på læringsmål og målstyring (Aftaletekst om skolereformen 2013), er det sigende, at et fokus på øget faglighed ikke kan stå alene, men må suppleres med formål omkring elevernes trivsel og lige muligheder. Reformen omfatter ligeledes nye tiltag, der viser et fortsat fokus på at forme børns adfærd og fællesskaber. Således skal „understøttende undervisning“ blandt andet bruges til at arbejde „med at styrke klassefællesskabet og med de enkelte elevers sociale kompetencer“ (Undervisningsministeriet 2015). Desuden skal pædagoger inddrages i skolearbejdet, hvor deres faglighed skal „bringes i spil i arbejdet med klassens kultur, børnenes

trivsel samt i udvikling af inkluderende fællesskaber“ (Kommunernes Landsfor-
ening 2015b:5). At et fokus på faglighed således ikke kan stå alene, ses også,
når aftaleteksten om reformen begynder med at slå fast, at „Vores folkeskole
er blandt de bedste til at udvikle eleverne til aktive medborgere og til at give
dem gode sociale kompetencer“, og dernæst pointerer, „eleverne er godt rustet
til deres fremtidige liv som samfundsborgere i Danmark“ og „de danske elever
har gode samarbejdsevner, og debatkulturen og det sociale klima på skolen og
i klasserummet er generelt godt“ (Aftaletekst om skolereformen 2013:1). At
aftaleteksten begynder med disse besværgelser, viser, hvorledes man kun kan
argumentere for et intensivt fokus på faglig optimering, hvis man har godtgjort,
at der er styr på skolens civiliserende arbejde, og det derfor er legitimt at gå i
gang med dette raffineringsprojekt.

På trods af det øgede fokus på faglige kompetencer ser jeg altså ikke en radikal
nedtoning af det velfærdsstatslige projekt om at udvikle børns personlighed til at
bidrage til det civiliserede fællesskab. I stedet synes børnene at skulle mere på
begge fronter. Hvad der ses, er snarere en tendens, den fjerde, til et større fokus på
og en øget formalisering, standardisering og instrumentalisering af adfærdskrav
i skolen (Gilliam & Gulløv 2012). Formaliseringen og standardiseringen sker
dels, når lærere, som vi så med elevplanerne, forsøger at fastholde fokuset på
„det sociale“ ved at lægge „sociale kompetencer“ ind i de nye teknologier, der
skal teste eller målstyre børnene. Men det ses også i tiltag til at indføre værdis-
regelsæt, antimobbestrategier og forskellige målinger på elevtrivsel. Det viser
os, at de nye teknologier giver lærerne nye muligheder for at civilisere og nye
sanktionsmuligheder, men også, at de ændrer karakteren af arbejdet med at
opdrage og forme fællesskaber. Det, der før var en mere uformel og implicit
hensigt med barnet som klassekammerat og menneske, bliver nu i højere grad
formaliseret og ekspliciteret til eleverne som et formelt krav til deres elevfunktion
eller til skolen som krav om bestemte udtryk for elevtrivsel (Gilliam 2012a).
Min erfaring er, at børnene altid har været klar over disse krav og anvendt
dem i deres interne positioneringer (Gilliam 2009 [2006]), men elevplaner og
UPV'er kan således betyde, at social adfærd i højere grad instrumentaliseres som
vurderingskriterie.

Et vigtigt træk er, at skoler og lærere faktisk synes at bruge endnu flere kræfter
og redskaber til at arbejde med børns sociale kompetencer og integration af fælles-
skabet i de seneste seks-otte år, end da jeg lavede mine første studier i 2002-2003.
For eksempel er der flere skoler, der anvender evidensbaserede pædagogikker
såsom skoleudviklingsmodellen PALS (Positiv Adfærd i Læring og Samspil),
der har som mål „at udvikle, styrke og støtte en positiv, inkluderende og proaktiv
skolekultur, som omsættes til handling i læringsmiljøet“.⁸ Ligeledes er det blevet

en udbredt praksis at engagere forældre i arbejdet med at skabe gode relationer, undgå mobning og lave legegrupper, der skal integrere klassen. Samtidig opfordrer skoler forældre til at lave forældremiddage og -fester med den begrundelse, at en godt integreret forældregruppe støtter de gode relationer i klassen, skaber tryghed og forbedrer læringsmiljøet (se også Knudsen 2010).

Konklusion

Eksemplerne her illustrerer, at arbejdet med børns sociale adfærd ikke umiddelbart er nedtonet, men at det nu i højere grad samtænkes med ønsket om at øge børns læring og får en anden legitimitet og presserende karakter herfra. I aftaleteksten omkring folkeskolereformen påpeges det, at man skal „udvikle elevernes undervisningsparathed ved at arbejde med deres sociale kompetencer, alsidige udvikling, motivation og trivsel“ (Aftaletekst om skolereformen 2013: 3). Dette kan umiddelbart tænkes ind i forklaringen omkring konkurrencestat og optimeringslogikker og fortolkes som et tegn på, at man nu primært opdrager og integrerer for at skabe bedre læringsmiljøer. Det er da også en pointe, at optimeringsbestrebelsen har forstærket kravet om barnets tilpasning til fællesskabet og den civiliserende pædagogiks nødvendighed. Men lærerne anvender også „læring“ som en god grund til at fastholde det „arbejde med det sociale“, som de finder moralsk og praktisk nødvendigt. Det er således vigtigt at se, at nye stærke rationaler ikke blot udraderer de gamle, men også anvendes til at fastholde og legitimere dem på ny vis. Hvad vi ser, er, at arbejde med „det faglige“ og „det sociale“ i endnu højere grad end tidligere samtænkes og anvendes til at legitimere hinanden. Skolens civiliseringsprojekt er således ikke nedtonet, men har fået nye legitimerende rationaler, nye redskaber til sit formål, nye politisk allierede og nye konsekvenser for børn, idet sociale kompetencer i højere grad tænkes ind som formelle vurderingsparametre.

Mit argument er altså ikke, at der ikke sker ændringer i folkeskolen og derigennem i velfærdsstaten, men at de værdier, der har præget danske børns institutionelle opdragelse, stadig er centrale i skolen og blot reaktualiseres af de nye rationaler. Skolen er en træg skude at vende, dels fordi den udgør en social verden i sig selv med egne logikker, dels fordi den spiller så vigtig en rolle for samfundets selvforståelse og medborgernes socialisering, at den ikke blot følger, men også skaber strømmen. Det betyder, at det vil kræve en større manøvre at gøre skolen til en ren og skær producent af soldater til konkurrencestaten. Af denne grund vil jeg forvente, at værdiforandringer vil ske langt mere gradvist gennem nye lærere, forældre og børn med nye krav til skolen, men først og fremmest igennem strukturelle ændringer af klassestrukturen og undervisningsorganisering-

gen, som politikker – såsom den aktuelle folkeskolereform – giver mulighed for og nødvendiggør. Disse kan på mere afgørende vis nedtone nødvendigheden af at socialisere til fællesskabet og fremme andre ideer om civiliseret omgang i skolen.

Noter

1. Pedersen (2011) samt oplæg til seminar organiseret af Forskningsprogrammet Samtidsdiagnostik på DPU, Aarhus Universitet den 15. juni 2011.
2. Det betyder ikke, at det lykkes i alle klasser, eller at alle lærere har lige meget fokus på det. Det er op til den enkelte lærer og til dels forældregruppen at bedømme, hvornår der skal „gøres noget ved det sociale“, og nogle lærere har ikke blik for det.
3. Selv om stigningen i antallet af børn i privatskoler kan afspejle, at flere forældre ikke prioriterer folkeskolens solidariske projekt, er det ikke nødvendigvis den primære årsag. En del forældre har valgt folkeskolen fra i de store byer på grund af bekymring for skolens etniske sammensætning, men stigningen afspejler også, at en lang række folkeskoler er lukket og sammenlagt, og at forældre i stedet åbner privat- og friskoler for at fastholde den lokale skole. Selv om dette sker uden for folkeskolens regi, viser det en tilslutning til ideen om fællesskabets skole, om end fra valget kan få en selvforstærkende kraft og over tid underminere folkeskolens grundide.
4. Ser man på rækken af formålsparagraffer tilbage fra 1814, afspejler de alle disse to dimensioner, mens det varierer, hvad der vægtes højest. I et lidt større perspektiv kan paragrafferne ses som skiftende betoning og fokuspunkter i skolens civiliseringsprojekt, præget af de aktuelle civiliseringsidealer og de udfordringer, landet har stået over for. Dette kan, som i 1739, være at sikre, at alle børn, også „de fattigste børn“ undervises om „Troens grund“ og i „at læse, skrive og reigne“, eller som i 1814 at „danne [børnene] til gode og retskafne Mennesker i overensstemmelse med den Evangelisk-Christelige Lære“ og „bibringe dem de Kundskaber og Færdigheder, der ere dem nødvendige for at blive Nyttige Borgere i Staten“ (Folkeskolens formålsparagraf gennem tiderne, folkeskolen.dk). Eller det kan som i 1993 være at „gøre eleverne fortrolige med dansk kultur“, efter at en øget indvandring til landet har skabt bekymring for Danmarks kulturelle identitet (Jenkins 2011).
5. Som Pedersen citerer den socialdemokratiske undervisningsminister K.B. Andersen for, lød ræsonnementet i 1954: „Overbetoner vi i individualismens navn den personlige udfoldelse, konkurrencementaliteten, kappestriden og egoismen som samfundsmæssige drivkræfter, kan vi godt samtidig afskrive muligheden for at komme væk fra det bestående samfund med dets angst og utryghed“ (i Pedersen 2011:179).
6. På Vesterlyskolen på Vestegnen lavede man endda først en pige- og en drengeklasse for at se, hvordan børnene kom ud af det med hinanden, og dermed sikre sig, at man i næste omgang kunne sætte dem sammen i velfungerende 0.-klasser.
7. Alle egennavne fra min empiri er anonymiseret, og Nordlunds skolen er dermed et pseudonym.
8. <http://www.socialstyrelsen.dk/born-og-unge/programmer-med-evidens/pals/pals-og-skolereformen>. Samme boom i modeller, der foreskriver bestemte samværs-, kommunikations- og sanktionsformer, ses i børnehaver (Buus et al. 2012).

Søgeord: skoleinstitutionen, velfærdssamfund, konkurrencestat, civiliseringsprojekt, sociale kompetencer

Litteratur

- Aftaletekst om skolereformen
2013 Aftale mellem regeringen (Socialdemokraterne, Radikale Venstre og Socialistisk Folkeparti), Venstre og Dansk Folkeparti om et fagligt løft af folkeskolen.
- Anderson, Sally
2000 I en klasse for sig. København: Nordisk Forlag.
2008 Civil Sociality. Children, Sport, and Cultural Policy in Denmark. North Carolina: Information Age Publishing.
- Berger, Peter & Thomas Luckmann
1966 The Social Construction of Reality. London: Penguin Books.
- Bourdieu, Pierre
1998 Rethinking the State: Genesis and Structure of the Bureaucratic Field.
In: P. Bourdieu: Practical Reasons. Pp. 35-74. Cambridge: Polity Press.
- Bruun, Maya Hoyer, Gry Skrædderdal Jakobsen & Stine Krøijer
2011 The Concern for Sociality. Practicing Equality and Hierarchy in Denmark.
Social Analysis 55(2):1-19.
- Buus, Anne-Mette, Trine Holck Grundahl, Stine del Pin Hamilton, Palle Rasmussen, Ulla Nørtoft Thomasen & Merete Wiberg
2012 En kortlægning af arbejdet med evidensbaserede metoder i dagtilbud i tre kommuner. Rapport 2. Aalborg: Aalborg Universitet. Institut for Læring og Filosofi.
- Douglas, Mary
1986 How Institutions Think. Syracuse: Syracuse University Press.
- Durkheim, Emile
1975 [1922] Opdragelse, uddannelse og sociologi. En bog om opdragelsens og uddannelsens funktion i samfundet. København: Finn Suenson Forlag.
- Elias, Norbert
1994 [1939] The Civilizing Process. Oxford: Blackwell.
1998 The Civilizing of Parents. In: J. Goudsblom & S. Mennell (eds): The Norbert Elias Reader. Pp. 189-211. Oxford: Blackwell.
- Geertz, Clifford
1993 [1973] The Interpretation of Cultures. Selected Essays. London: Fontana Press.
- Gilliam, Laura
2009 [2006] De umulige børn og det ordentlige menneske. Identitet, ballade og muslimske fællesskaber i en dansk folkeskole. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
2012a Sociale børn og gode klasser. Konstruktionen af civiliserede fællesskaber i skolen. I: L. Gilliam & E. Gulløv. Civiliserende institutioner. Om idealer og distinktioner i opdragelse. Side 119-57. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
2012b De gode borgere. Skolens identitetslektioner for privilegerede unge. I: L. Gilliam & E. Gulløv. Civiliserende institutioner. Om idealer og distinktioner i opdragelse. Side 185-210. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Gilliam, Laura & Eva Gulløv
2012 Civiliserende institutioner. Om idealer og distinktioner i opdragelse. Antropologiske studier 1. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
2014 Making Children 'Social'. Civilising Institutions in a Welfare state. Human Figurations 3(1). <http://hdl.handle.net/2027/spo.11217607.0003.103>.

- Gjerløff, Anne Katrine, Anette Faye Jacobsen, Ellen Nørgaard & Christian Ydesen
2014 Da skolen blev sin egen. I: C. Appel & N. de Coninck-Smith (red.): Dansk skolehistorie. Hverdag, vilkår og visioner gennem 500 år. Bind 4. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Goffman, Erving
1961 Asylums. London: Penguin Books.
- Gullestad, Marianne
1992 The Art of Social Relations. Essays in Culture, Social Actions and Everyday Life in Modern Norway. Oslo: Scandinavian University Press.
1996 From Obedience to Negotiation: Dilemmas in the Transmission of Values Between the Generations in Norway. The Journal of the Royal Anthropological Institute 2(1):25-42.
- Hermann, Stefan
2007 Magt og oplysning: Folkeskolen 1950-2006. København: Unge Pædagoger.
- Jenkins, Richard
2011 Being Danish. Paradoxes of Identity in Everyday Life. København: Museum Tusulanum Press.
- Knudsen, Hanne
2010 Har vi en aftale? Magt og ansvar i mødet mellem folkeskole og familie. Frederiksberg: Nyt fra Samfundsvidenskaberne.
- Kommunernes Landsforening
2015 Pædagoger i folkeskolen. København: Kommuneforlaget A/S.
- Korsgaard, Ove
1999 Kundskabskapløbet. Uddannelse i videnssamfundet. København: Gyldendal.
- Levinson, Bradley A.U. & Dorothy Holland
1996 The Cultural Production of the Educated Person: An Introduction. In: B.A.U. Levinson, D.E. Foley & D.C. Holland (eds): The Cultural Production of the Educated Person. Critical Ethnographies of Schooling and Local Practice. Pp. 1-54. Albany: SUNY Press.
- Levinson, Bradley A.U. & Margret Sutton
2001 Introduction: Policy as/in Practice. A Sociocultural Approach to the Study of Educational Policy. In: B.A.U. Levinson & M. Sutton (eds): Policy as Practice. A Sociocultural Approach to the Study of Educational Policy. Pp. 1-22. Westport, CT: Ablex Publications.
- Lien, Marianne, Hilde Liden & Halvard Vike (red.)
2001 Likhetens paradokser. Antropologiske undersøkelser i det moderne Norge. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lund, Christa
2015 Uddannelsesparathed. En policyantropologisk analyse af et lærerteams arbejde med at vurdere elevers uddannelsesparathed. Speciale i pædagogisk antropologi. Aarhus: Danmarks Institut for Uddannelse og Pædagogik, Aarhus Universitet.
- Nordentoft, Inger Merete
1944 Opdragelse til demokrati. København: Eget forlag

- Pedersen, Ove Kaj
2011 Skolen og den opportunistiske person. I: O.K. Pedersen: Konkurrencestaten. Side 169-203. København: Hans Reitzels Forlag.
- Rice, Deborah
2012 Street-Level Bureaucrats and the Welfare State: Toward a Micro-institutionalist Theory of Policy Implementation. *Administration & Society* 45(9):1038-62.
- Rifbjerg, Sofie
1969 Børnepsykologi og opdragelse. København: Folkeuniversitetsudvalget.
- Shore, Cris & Susan Wright
1997 Policy: A New Field of Anthropology. In: C. Shore & S. Wright (eds): *Anthropology of Policy: Critical Perspectives on Governance and Power*. Pp. 3-39. London: Routledge.
- 2011 Conceptualizing Policy: Technologies of Governance and the Politics of Visibility. In: C. Shore, S. Wright & D. Però (eds): *Policy Worlds: Anthropology and the Analysis of Contemporary Power*. Pp. 1-27. Oxford: Berghahn Books.
- Undervisningsministeriets læseplansudvalg
1960 Undervisningsvejledning for folkeskolen. København.
- Wouters, Cas
2011 How Civilizing Processes Continued: Towards an Informalization of Manners and a Third Nature Personality. In: N. Gabriel & S. Menell (eds): *Norbert Elias and Figurational Research: Processual Thinking in Sociology*. Special issue of *The Sociological Review* 59(1):140-59.
- Øland, Trine
2010 A State Ethnography of Progressivism: Danish School Pedagogues and Their Efforts to Emancipate the Powers of the Child, the People and the Culture 1929-1960. *Praktiske Grunde Nordisk Tidsskrift for Kultur- og Samfundsvidenskab* 1-2: 57-89.

Hjemmesider

- Folkeskolen.dk
2015 Folkeskolens formålsparagraf gennem tiderne. [www.Inklusion – fælleskabets pædagogik. www.kl.dk](http://www.Inklusion-faelleskabets-paedagogik.kl.dk).
- Kommunernes Landsforening
2015 Fællesskaber for alle Inklusion. Under sitet folkeskolen. <https://www.kl.dk/Fagomrader/Folkeskolen/Inklusion>.
- Undervisningsministeriet
2015 Understøttende undervisning. Under sitet folkeskolen. <https://www.uvm.dk/Uddannelser/Folkeskolen/Laering-og-laeringsmiljoe/Understoettende-undervisning>.

ENQUETE

SUNDHEDENS UNIVERS

DORTHE BROGÅRD KRISTENSEN

I 1980 beskrev den amerikanske økonom Robert Crawford en ny folkelig bevidsthed, der gennemstrømmer vores kultur. Han kaldte denne bevægelse for *healthism*, hvilket han definerede som en optagethed af individuel sundhed som det primære mål for personlig velvære. Crawford beskrev flere tegn på *healthism*, som de kom til udtryk i 1970'ernes USA, herunder en stærk stigning i antallet af personer, der dyrkede træning og løb, aggressive antirygningskampagner såvel som en øget hyppighed af begrebet sundhed i aviser og ugeblade. Crawford argumenterede endvidere for, at *healthism* går godt i hånd med kapitalismen og forbrugersamfundet, da fokus er på privatiserede og individuelle løsninger på bekostning af politiske og strukturelle løsninger. I *healthism* finder vi derfor en optimal kobling af samfundsmæssige og egne interesser. Alt imens sundhed som tidsånd menes at føre til en sund og produktiv arbejdsstyrke, er sunde borgere ofte også glade borgere, stærke, robuste, selvsikre og med overskud til både arbejde og fritid. Crawford beskrev således en udvikling, hvor sundhed ophøjes til en form for metaværdi og bliver et mål i sig selv – et symbol for alt, hvad der er godt i livet. Som en konsekvens heraf bliver sundhed et yndet konversationsemne, både i det offentlige rum og i hjemmet.

Crawfords karakteristik af det amerikanske samfund 1980 synes at være en profeti for den udvikling, vi har været vidne til i Danmark de seneste år, og som fik den tidligere direktør for sundhedsstyrelsen, Else Smith, til at udtale: „Ingen kan mere end jeg glæde sig over, at det at beskæftige sig med sundhed er blevet den måske mest iøjnefaldende trend de seneste ti år. Der blogges, reklameres og diskuteres om sundhed i en sådan grad, som en direktør for Sundhedsstyrelsen kun kan juble over. Det at leve et sundt liv er simpelthen blevet en del af tidsånden“ (Smith 2011). Sundhed er i den grad blevet en del af den danske samfundsånd. Herom hersker der næppe tvivl. I 1964 erklærede 15 procent af den voksne befolkning i Danmark over 16 år, at de dyrkede sport. I 1987 var dette tal steget til 42

procent og i 2004 til 59 procent (Fridberg 2010). En anden rapport viste, at mens 2 procent løb på en daglig basis i 1975, var dette tal steget til 31 procent i 2012. Som Else Smidt påpegede, er der således ingen tvivl om, at mange mennesker udviser en stigende interesse for sundhed. Denne udvikling går hånd i hånd med et øget politisk fokus på individuel ansvar og frihed. For konkurrencens skyld og for at leve op til politiske mål er valgfrihed i højere grad blevet et mantra i sundhedsvæsenet. Vi ser en stigning i antallet af ting eller ydelser, vi modtager eller køber for at blive sunde. Dette afspejles i en ændret adfærd i forhold til sundhed – der er således en stigende tendens til, at vi „forbruger“ sundhed på det private marked, vi mikser/shopper sundhed, vælger til og fra både på det hjemlige og det globale marked, som med internettets udbredelse kun er et enkelt museklik væk. Vi ser også et voksende udbud af sundhedsydelser i form af sund kost, slankevejledninger, coaching, måleinstrumenter til at måle eget helbred eller screene for sygdom.

I et samfund som Danmark, hvor toneangivende samfundsanalytikere som Svend Brinkman (2014) og Ove Kaj Pedersen (2011) har identificeret en velfærdsstat med fokus på den enkeltes frihed, præstation og performance, er forbrug af sundhed således i den grad noget, der matcher forestillingen om konkurrencestaten. Her forenes samfundets ideal om eget ansvar, frihed og konkurrenceevne med borgerens ønske om at leve godt og længe, at maksimere sine egne bedrifter og samtidig tage sig godt ud i andres og egne øjne. For samfundskritikere er dette den perfekte illustration af Foucaults begreb om panoptikon, hvor mennesket internaliserer magten som en permanent tilstand i form af konstant selvdisciplinering og selvmonitorering.

Crawfords karakteristik af samfundsånden i 1980 er årtier før kritikken af den danske konkurrencestat. Han delte dog på ingen måde Else Smidts jubel over, at sundhed i den grad gennemsyrede samfundet. Tværtimod så han healthism som en stærkt bekymrende udvikling og påpegede en række uheldige følgevirkninger. Først og fremmest så han healthism som et middelklassefænomen, der matcher et ønske om at blive selvansvarlig, hvor løsninger på problemer søges i forhold til individets krop og sind. Dette fører til en polarisering og klassifikation og social ulighed mellem dem, for hvilke projektet lykkes, og dem, hvor det fejler. Han peger også på en stigende efterspørgsel efter medicinske tests, en tendens til at placere årsagen for sygdom hos den enkelte, forøget angst for sundhedsrisici på grund af mange mediehistorier om, hvad der er sundt og usundt, såvel som stigende samfundsøkonomiske omkostninger, idet borgerne efterspørger flere sundhedsmæssige tests og undersøgelser (Greenhalgh & Wessely 2004).

Hvis vi i dagens Danmark kaster et blik i tv-programmer, ugeblade, avisartikler, reklamer m.m., er sundhed allestedsnærværende. Vi hylder vægttab, veltrimmede

kroppe og ekstreme præsentationer såsom ironman som vor tids bedrifter. Vi tæller vores skridt, måler vores puls, tjekker vores løbetid, tager fotos af vores mad. Økologi, proteinsupplementer og gluten- og laktosefri produkter på supermarkedets hylder vidner om en stigende bevidsthed om og efterspørgsel på sunde produkter samt stigende individualisering. I kølvandet på denne udvikling følger en stigende kategorisering af folk i „sunde“ og „usunde“ samt skepsis og mistillid til det etablerede system, da det jo ikke kan forsyne os med sådanne personlige og individualiserede sundhedsløsninger. Hver mundfuld er, som sociologen Deborah Lupton (1996) skriver, blevet en politisk erklæring. Vi hygger os, mens vi går rundt i supermarkedet og kigger på indkøbsvognene. Indholdet vidner om den moralske karakter på den, der skubber den rundt. Er der mon buræg, cola eller hvidt toastbrød i indkøbsvognen? Det kan føre til moralsk fordømmelse og rynken på næsen. Ikke overraskende fremstilles samfundets problematiske eksistenser ofte som personer, der ikke har tilstrækkelig information til at leve sundt, og som mangler kontrol over deres indtag af mad og drikke. De mangler lige netop de afgørende egenskaber, der skal til, for at blive opfattet som et voksent og moralsk menneske. Det er dem, vi kan pege ud i supermarkedets korridorer og således finde lidt adspredelse.

Et eksempel fra Danmark er tv-programmet *De unge mødre*, hvor en af deltagerne giver sit barn pomfritter, da det har godt af grøntsager. I en undersøgelse, jeg deltog i, blev det efterfølgende nævnt som et særligt grelt eksempel på, hvor uvidende og problematisk nogle folks adfærd kan være. Et andet program, som også er vist herhjemme, er Jaime Olivers besøg i engelske kantiner og hos enlige mødre, hvor han heldigvis „får rettet op“ på problemerne ved at tilbyde coaching i den rette sunde levestil. Kostvejledning er blevet en slags moralsk intervention (Cederström 2015:60) og sundhed en markør af moral og klasse. Carl Cederström og Andre Spicer kalder dette i deres bog *The Wellness Syndrome* (Cederström & Spicer 2015) et eksempel på biomoralens logik. Sådanne programmer bekræfter os i vores selvtilfredshed over at være på den rigtige side af det moralske hegn.

Hvad Crawford ikke har beskrevet udførligt, men som også følger logisk af hans analyse af den stigende mistillid til det etablerede system, er den parallelle øgede tillid til sundhedsguruer, der har evidensgrundlaget i orden, fordi de taler ud fra egne konkrete oplevelser. „Kernesund familie“ (Mauritson 2007) og Chris McDonald er eksempler på denne udvikling – en form for boomerangeffekt, hvor den moralske opmuntring til at tage skeen i egen hånd har ført til en opblomstring af selvbestaltede eksperter, der stiller spørgsmålstejn ved offentlig sundhedspolitik og opstiller et individuelt erfaringsbaseret kriterie for evidens. Er mælk så sundt, som de siger? Er det bedst at styre uden om kulhydrater? Er hvidt brød en stor synder? Gælder det om at få maksimalt protein? Man forsøger sig frem

ved at mærke efter. Føles dette godt? Giver det den rigtige følelse i kroppen? Kroppen er, som Carl Cederström beskriver i *The Wellness Syndrome*, en form for sandhedsregime. Hvis vi ikke har det godt, kan årsagen sandsynligvis findes i noget, vi har gjort eller spist, eller også er det noget, vi ikke har gjort. Nøglen er at finde i vores adfærd, i vores handlinger og i vores egen krop, som jo kun vi selv har fuld adgang til. Vi bliver således til eksperter i egen krop.

Hvis vi i stedet for at stille spørgsmålet om, hvorvidt optagethed af sundhed er et gode eller et onde, og antropologisk også spørger, hvorfor sundhed er så fremtrædende i dagens Danmark, kan vi komme med endnu et bud på, hvorfor sundhed virker så tiltrækkende og har så stor spaltepads. Sociologen Hartmut Rosa er her kommet med en væsentlig analyse af det senmoderne samfund, som kan give en nøgle. Hans ærinde er at vise, hvordan fremmedgørelse er taget til. Vi færdes steder, hvor vi ikke føler os hjemme, hvorfor vores forhold til rummet fremmedgøres. Når vi føler os fremmedgjorte og fylder dagen med gøremål, som vi egentlig ikke har lyst til, fx at lave tidsregistrering, evalueringer på arbejdet, betale regninger på netbank, vaske op og transportere os fra sted til sted, fremmedgøres vi også over for os selv. Vi mister oplevelsen af følelsesmæssig intensitet og nærvær. Dette kobles med en stigende acceleration af tid, hvor vi ikke tager os tid til at røre, sanse og interagere med ting og mennesker omkring os, og hermed mister vi oplevelsen af resonans. Vi har så travlt med at maksimere og realisere vores potentiale, at vi mister følelsen af fylde og mening. I denne sammenhæng kan sundhed stå som et mikrokosmos eller et univers, der rummer denne spænding, men som også kan mediere spændingen. Den er et *dominerende symbol*, for at låne et udtryk fra Victor Turner, hvis symbolik absorberer væsentlige dele af menneskets sociale liv. I italesættelsen af sundhed kan vi udtrykke det forhold, at vi ofte føler os overvældede og fremmedgjorte af det stigende udbud af services, produkter og sundhedstjenester såvel som den evige strøm af modsatrettede informationer om sundhed. Kan man nu stole på, hvad der sundt? Er jeg en af dem, der kan tåle mælk? Er havregryn nu på den gode eller dårlige liste? Hvis jeg spiser dansk, er der så færre sprøjtegifte? Skal jeg vente på at blive undersøgt i det offentlige sundhedsvæsen, eller skal jeg hellere tage på et privathospital? Eller prøve en alternativ behandler? Ved at finde ståsted i dette „sundhedens univers“ fordres individet til at skabe mening i det sociale liv. Man søger at mærke efter, at prøve af, at give sig tid til at iagttage sin egen krop, når man spiser forskellige typer kost, når man prøver en ny massageform eller prøver kræfter med en halvmaraton eller en udfordrende yogastilling. Ikke overraskende taler mange om sport som et frirum, som en måde at mærke sig selv på, om at finde plads til sig selv. Man står af ræset for en kort bemærkning. Andre taler om at finde en måde, hvorpå man kan udvikle og realisere sit egentlige potentiale som menneske. Når man

står der på toppen af bjerget, i en anstrengende yogaposition eller ved målstregen svedende og med bankende hjerte, kan man mærke intensitet. Man kan mærke, at man er i live og har en krop. Man vender hjem til udgangspunktet. Man gør noget, som – tilsyneladende – kun handler om én selv, men som også klæder én på til at performe, holde sig stærk og sund, have energi og overskud. Man finder en modpol til fremmedgørelsen og gør sig samtidig gangbar i et moderne konkurrencesamfund.

Litteratur

- Brinkman, Svend
2014 Stå fast. København: Gyldendal.
- Cederström, Carl & Andre Spicer
2015 The Wellness Syndrome. Cambridge: Polity Press.
- Crawford, Robert
1980 Healthism and the Medicalization of Everyday Life, *Int. J. Health. Serv.* 10(3): 365-88.
1984 A Cultural Account of "Health": Control, Release, and the Social Body. I: J.B. McKinlay (eds): *Issues in the Political Economy of Health Care.* London: Tavistock Publications Ltd.
- Fridberg, Torben
2010 Sport and Exercise in Denmark, Scandinavia and Europe. *Sport in Society: Cultures, Media, Politics* 13(4):583-92.
- Greenhalgh, Trisha & Simon Wessely
2004 Health for Me: A Sociocultural Analysis of Healthism in the Middle Classes. *British Medical Bulletin* 69:197-213.
- Hartmut, Rosa
2014 Alienation and Acceleration. Towards a Critical Theory of Late-modern Temporality. Helsingfors: Nord Print.
- Lupton, Deborah
1996 Food, the Body and the Self. London: Sage Publication.
- Mauritson, Ninka
2007 Kernesund familie sådan! Livsstil uden sukker, stress og kemi. Passer ind i din hverdag og ændrer den for evigt. København: Politikens Forlag.
- Smith, Else
2011 Sundhed i tidsånden. *Kronik.* Jyllandsposten 14. november.

NÅR ÆLDRE MENNESKER BLIVER GAMLE

Betydningen af velfærdsstaten og medborgerskabet

BODIL HEDEGAARD LUDVIGSEN

At være ældre medborger med behov for hjælp i den danske velfærdsstat indebærer ud over juridiske, politiske, økonomiske og sociale rettigheder og pligter (Marshall 1950) vilje til at samarbejde med de nødvendige hjælpere og evne til at tilpasse sig gældende omstændigheder. Velfærdsstaten har været og er til stadighed underlagt nye betingelser (Pedersen 2011:206) og er således en dynamisk størrelse, som undergår forandringer med hensyn til mål, organisation, handlesæt og midler, der tilpasses de til enhver tid gældende samfundsmæssige værdisæt og de ressourcer, der afsættes. Denne artikel handler om ældre svækkede mennesker, der i deres hverdagsliv er afhængige af velfærdsstatens ydelser, som medvirker til, at de fortsat kan bo i eget hjem og klare sig selv i kraft af den ydede hjælp. Som udgangspunkt har disse ældre medborgere og velfærdsstaten overensstemmende mål og ønsker om at bevare og forbedre de ældres helbredstilstand. Det er imidlertid ofte svært for de ældre at leve op til de krav, som de konfronteres med. På den baggrund vil jeg i denne artikel vise, hvordan de ældre balancerer mellem egne ønsker og samfundsmæssige forventninger om resultater og effektivitet. Gradvist indser mange, at det ikke længere er muligt for dem at følge med, og de vælger derfor at trække „ældrekortet“, en proces, der indirekte bidrager til reformulering af deres medborgerskab og til at ændre deres status fra aktive og ressourcestærke „ældre“ til plejekrævende „gamle“. Jeg argumenterer således for, at ældre mennesker generelt søger at leve op til de forpligtelser, som samfundet fordrer af dem som borgere. Samtidig tilpasser de sig dog fysisk svækkelse og indskrænkninger i deres liv – en tilstand, der ikke tyder på væsentlige forbedringer i den resterende del af deres liv.

Udgangspunkt for analysen er begrebet medborgerskab, som bidrager til at kaste lys på svækkede ældre menneskers forståelse af deres pligter og rettigheder i deres forsøg på at overvinde og leve med fysisk svækkelse, sygdomstilfælde og andre problemer, og hvordan det påvirker dem. Artiklen skriver sig ind i problem-

feltet vedrørende de kursændringer, der er sket i tankesæt og forståelser af ældre mennesker generelt og det velfærdsstatslige ansvar for ældre mennesker (EPRS 2015; Sundhedsstyrelsen 2011, 2010a, 2010b, 2007). Dette skifte går i retning af en mere aktiverende indsats, hvor ældre mennesker med blandt andet træning og andre sundhedsfremmende aktiviteter forventes at kunne holde svækkelse, skrøbelighed og aldringssymptomer stangen (Katz 2000). Imidlertid var det en diskurs, der ikke vandt genklang blandt projektets ældre,¹ selv om de ældre hver på deres måde gik langt i forsøget på at leve op til fordringerne og fastholde deres fysiske og sociale aktiviteter og identiteter som aktive og uafhængige medborgere med pligter og rettigheder. En væsentlig del af de ældre informanternes liv bestod dels af familiemedlemmer og andet netværk og dels af hjemmesygeplejersker, der havde rollen som velfærdssamfundets repræsentanter og mediatorer. Tilsammen spillede disse aktører en central hjælperolle for de ældre i forhold til at opretholde tilværelsen i egen bolig. De understøttede dog ikke alene med tilstedeværelse af sociale relationer (se note 3), men også med forventninger og krav.

Skismaet for de svækkede ældre og deres medborgerskab var på den ene side velfærdsstatens mål om, at de som andre borgere klarede sig selv, passede på helbredet og var fysisk aktive (Sundhedsstyrelsen 2011, 2010a), og på den anden side deres ret til og behov for behandling, hjemmesygepleje, personlig hjælp og andre tilbud (Ministeriet for Sundhed og Forebyggelse 2005; Social- og Indenrigsministeriet 2015). Retten til plejeydelser og træning er imidlertid i stigende omfang blevet ensbetydende med effektivitet, styring efter mål og ønsker om resultater hos de enkelte (se fx Finansministeriet 2013:11; Social- og Indenrigsministeriet 2015: serviceloven, § 83). Det har medført, at velfærdsstaten som en ideelt set fællesskabsorienteret og opretholdende faktor i ældre menneskers dagligdag tager farve efter konkurrencestatens idémæssige grundlag. Det er en proces, der har resulteret i transformationer i retning af øgede individuelle krav og ansvarliggjorte borgere (Pedersen 2011) – fordringer, som de ældre deltagere i projektet søgte at matche.

Artiklen præsenterer først de ældre medborgere. Derefter udfoldes den kommunale kontekst, som de ældre, og dermed også forskningsprojektet, var en del af. Dernæst introduceres medborgerskabets implikationer i forhold til de forpligtelser, rettigheder, deltagelse og ansvar, som eksemplificeres og diskuteres i de analytiske afsnit. Artiklen afsluttes med perspektiver om de ældres medborgerskab.

De ældre medborgere i forskningsprojektet

Forskningsprojektets omdrejningspunkt var ældre mennesker, som boede i eget hjem og modtog hjemmesygepleje til medicinadministration.² Det var skrøbelige

ældre med adskillige sygdomsdiagnoser, som havde brug for hjemmehjælp og andre ydelser fra kommunen. I mit antropologiske feltarbejde fulgte jeg 15 ældre mennesker på gennemsnitligt 85 år gennem et halvt til halvandet år. Kun to besøgte et dagcenter, de øvrige havde ikke lyst eller kræfter til det, og adskillige kom ikke udenfor ved egen hjælp. Alle boede alene undtagen én, der levede sammen med sin ægtefælle. Hjemmesygeplejerskerne formidlede min kontakt til de ældre, som var kognitivt velfungerende og bevidste om deres frivillige deltagelse, men alligevel spurgte jeg ved hvert besøg, om jeg måtte besøge dem igen (Fluehr-Lobban 2003). Hertil svarede flere, at de anså det som deres borgerpligt at deltage, hvilket gav et fingerpeg om deres opfattelse af at være gode medborgere.

Under besøgene fokuserede jeg på, hvordan informanterne så på deres medicin, sundhedsaktiviteter, sociale relationer og hjælpen fra hjemmeplejen. Derudover talte vi om, hvordan de levede med at være nået til en sen fase i deres liv, hvor de erfarede sygdom, svækkelse og hjemmehænderhed, ligesom døde familiedemedlemmer og venner ofte omtaltes. Enkelte havde ingen familie, hvorfor de professionelle udgjorde det eneste netværk. At samtale med og i en periode deltage i de ældres dagligdag var en velegnet metode til at lære deres hverdagsliv at kende. Det medvirkede desuden til at danne sociale relationer, tillid og fortrolighed mellem de ældre og mig.³ Fortroligheden og indsigten i deres liv medførte dybere forståelse for de ældre menneskers hverdagsliv. Eksempelvis viste det sig, at livet var ret omskifteligt for de ældre med dramatiske situationer som akut sygdom eller faldepisoder og efterfølgende indlæggelser på sygehus, genoptræning eller aflastningsophold på plejehjem. De ældre fremkaldte respekt hos mig for, hvordan de tacklede livet, om det så var at kæmpe videre, at tilpasse sig eller tilkendegive erkendelse af at blive gammel, som fx Bente, når hun fortalte om sin træning: „Når man er 83, kan det næsten kun gå nedad på en måde.“ Samtalerne med de ældre blev fulgt op af emner, som de var optaget af, eksempelvis smerter, døden og konflikter med familie. Også emner af mere hverdagsagtig karakter dukkede op, fx interesser og dagligdagen med dens praktiske udfordringer som at få skiftet lypærer, hentet ting fra høje skabe, lægebesøg, frisør, indkøb og samvær med børn, børne- og oldebørn.

Det lange forløb viste de ældres kamp for at vedligeholde helbredet og deres op- og nedture, og jeg erfarede stilheden i hjemmet. Gennem træning og med hjælp fra de professionelle til at spise den rigtige mad og indtage den ordinerede medicin – i gennemsnit mindst otte piller dagligt – forsøgte de ældre at fastholde billedet af sig selv som autonome medborgere. Vi talte om at være alene, om medievaner og vejrligets skiften, og hvordan det forhindrede dem i at komme ud. Faktorer, der sprang i øjnene under hele feltarbejdet, var en udtalt pligtfølelse til at være aktiv og gøre sig fortjent til at være en del af medborgerskabet. Derudover

søgte alle at blive boende i eget hjem. For udenforstående kunne deres bolig ofte ses som for stor og for besværlig, og den bidrog ikke til at afhjælpe problemer med at være aktiv. Næsten alle havde fået kommunale tilbud om en anden bolig, som de havde afslået. De afslag anskueliggjorde de ældres bestræbelser på at fastholde en status som selvberørende og suveræne medborgere i egen bolig og ønsket om autonomi og integritet. Dette ønske overtrumfede problemerne. Boligen medvirkede til at opretholde de ældres velkendte normalitet, og det samme gjorde de gøremål, som de ældre fortsat magtede. Under mine besøg viste de ældre, at de havde andet i tilværelsen end helbredet, uagtet at læge- og sygehusbesøg, undersøgelser, genoptræning og besøg af hjemmeplejen var tidskrævende. At bo i egen bolig og fastholde, evt. tillempe, tidligere gøremål og interesser var en del af at føle sig som en fuldgyldig medborger.

Dette afsnit viser, at de ældre deltagere i projektet ønskede at bo i eget hjem, men også afhængigheden af den kommunale hjælp. Det følgende afsnit belyser, hvordan den kommunale kontekst blev en del af de ældres hverdag. Der tages udgangspunkt dels i min egen indsamlede empiri og dels i eksisterende forskning om offentlig organisation.

Den kommunale kontekst og moderniseringsprocesser

Historisk set har kommuner, herunder hjemmesygeplejen, undergået konstante lov-mæssige forandringer, både hvad angår struktur, opgaveudformning og organiseringsmåder. Eksempelvis fastslår den seneste kommunalreform fra 2007 og sundhedslovens § 140, at genoptræning fremover skal være en kommunal opgave (Sundhedsstyrelsen 2010a, 2007). Imidlertid har mange ændringer i de seneste årtier deres oprindelse i de moderniserings-, management- og markedsførelsesprocesser, som i denne periode tager de første skridt ind i sundhedssektoren (Greve 2006; Sehested 2002; Knudsen 2007). De bliver gennemført under overskrifter som decentralisering, frit valg, styring, effektivisering og brugerindflydelse. Disse begreber har deres idemæssige grundlag fra New Public Management (NPM), hvor værdier som rentabilitet, effektivitet og virkningsfuldhed sættes igennem (Greve 2004). NPM indvarsler en ny måde at styre og levere offentlige ydelser på og kommer til at indebære ændringer dels på struktur- og organiseringsniveau og dels på borgerniveau med mulighed for frit valg. Derudover kræves der optimering og resultater af de ydelser, som borgerne modtager. Et andet kernepunkt i NPM og i konkurrencestaten er tid og effektivitet, det vil sige, at både borgere og medarbejdere er så effektive som muligt. Medarbejderne skal levere resultater, samtidig med at de effektiviserer borgerne i den hensigt at mobilisere samfundets ressourcer (Pedersen 2011:254-55). Dette mål havde direkte indvirkning på de ældre og

den måde, deres medborgerskab udfoldede sig på. Blandt andet vurderedes det løbende, hvorvidt eksempelvis hjemmesygepleje og praktisk bistand skulle fortsætte, eller om de ældre kunne klare sig selv. En gang tildelte ydelser var ikke blivende, hvilket flere deltagere i projektet ikke bifaldt, tværtimod ønskede flere at fastholde hjælpen og forsøgte at forhandle om det. På den anden side ønskede de fleste at klare sig selv. Kompromiset kunne således blive, at de ældre i stedet for medicinadministration hver anden uge i stedet fik hjælp hver fjerde uge eller mulighed for at kontakte hjemmesygeplejen igen, hvis der opstod problemer med egen medicinadministration foruden muligheden for dosisdispensering.⁴

Imidlertid er det fritvalgsreformen, der især har medvirket til at ændre den måde, der tænkes om den offentlige sektor (Greve & Ejersbo 2012) på, og som yderligere skærpes af begreberne selvbestemmelse og brugerinddragelse, som efterfølgende er kommet ind i lovtjekterne.^{5,6} Disse tiltag rører, sammen med konkurrencestatens mål- og resultatorientering, ved de tidligere autonome professionelle gruppers selvstændige virke (Sehested 2002:1514). For hjemmesygeplejerskerne handler det fx om at effektivisere medicinadministration fra en ydelse, som de giver, til at blive noget, borgerne enten selv må klare, eller ved at apotekerne foretager dosisdispensering. Med indførelse af frit valg og BUM-model⁷ kan modtagere af hjemmepleje definere sig selv som forbrugere, der „køber“ hjemmehjælp som en service på et marked, og ikke som borgere, der modtager en fællesskabsydelse. De fleste ældre over 80 år vælger dog fortsat kommunal hjælp i modsætning til dem under 80 år⁸ (Ældre Sagen 2013), som er mere tilbøjelige til at afprøve nye valgmuligheder (Baart & Vosman 2008) og dermed følge den markedsdiskurs, som har bredt sig i samfundet (Shore & Wright 2011; se også Fairclough 1992).

Der kunne imidlertid spores en spirende forståelse hos de ældre informanter af sig selv som forbrugere af en service, når de indimellem overvejede, hvorvidt det var den private eller kommunale hjemmehjælp, der bedst var i stand til at hjælpe dem. Dog faldt overvejselsen hovedsagelig ud til kommunens fordel. Flere fastslog, at de private ikke var bedre, mere stabile eller havde større kontinuitet, ligesom arbejdsmetoderne lignede hinanden. Objektivt set var forskellen mellem den private og kommunale ydelse ikke iøjnefaldende. Det politisk godkendte ydelseskatalog med definerede opgaver var gældende for begge parter, og den tidsmæssige udmåling var identisk ud fra den enkeltes behov. En af forskellene var muligheden for tilkøbsydelser hos de private. Flere af de ældre pegede imidlertid på deres mangeårige kendskab og tilknytning til kommunen og den tryghed, de havde herved. Ved at vælge kommunal hjælp fastholdt de en tættere tilknytning til kommunen og „kontoret“, som de udtrykte det, og til de ledere og medarbejdere, som mange allerede havde en relation til.

De ældre mennesker bliver omtalt som „borgere“ i den kommunale kontekst, men benævnes i denne artikel som „medborgere“ med rettigheder og pligter og

modtagere af hjælp fra det danske velfærdssamfund (Ludvigsen 2014). Medborgerskabsbegrebet er velegnet til at udfolde og trække pointer frem om, hvordan de ældre informanter forstod hjælpen, de modtog, og sig selv som medborgere. På den baggrund undersøges det, hvordan de balancerede mellem ret og pligt, tilpassede sig aldringen og redefinerede sig selv fra „ældre“ til „gamle“ medborgere. I det følgende identificeres de teoretiske og analytiske forståelser af medborgerskabet, som anvendes.

Medborgerskabets implikationer

Et statsborgerskab henviser til befolkningens og enkeltindviders juridiske, politiske og sociale rettigheder og pligter og indebærer en status, som er givet til fuldgyltige medborgere⁹ af et givet samfund. Alle, der besidder denne status, er lige med hensyn til de rettigheder og pligter, som denne status indebærer. I den danske velfærdsstat inkluderer dette ret til pension, gratis pleje og behandling m.v. for ældre. Historisk set opstår civile medborgerskabsrettigheder i 1700-tallet med personlig frihed samt religions- og ytringsfrihed og ret til retfærdig domsfældelse. Politiske rettigheder spirer frem i 1800-tallet og det sociale medborgerskab i 1900-tallet (Marshall 1950:27ff.). Sociologen Thomas Humphrey Marshalls (1950) analyse af borgerskabsrettigheder vurderes til fortsat at kunne stille et anvendeligt analytisk begrebsapparat til rådighed om det sociale medborgerskab, som synes under omstrukturering i den skandinaviske velfærdsmodel (Jæger 2000:231ff.). Ældre medborgeres rettigheder og pligter behandles ikke særskilt af Marshall, men det sociale medborgerskab og specifikt ældres rettigheder kan forstås som værende et centralt område for en velfærdsstat (Esping-Andersen 2006; Esping-Andersen et al. 2001).

Et medborgerskab er ikke ensbetydende med universelle principper om rettigheder og pligter, ligesom det ikke er stationært eller indebærer et fastlagt målprogram (Marshall 1950). Det flytter sig afhængigt af tid og sted, hvilket indebærer, at nye pligter, krav eller rettigheder kan blive en del af medborgerskabet. For eksempel anfører den senest ændrede udgave af den danske grundlov fra 1953 bestemmelser om samfundets hjælp til borgere med behov for det i § 75, stk. 2: „Den, der ikke kan ernære sig og sine, og hvis forsørgelse ikke påhviler nogen anden, er berettiget til hjælp af det offentlige, dog mod at underkaste sig de forpligtelser, som loven herom byder“ (www.grundloven.dk). Også en ældre medborger må underkaste sig dette og dermed også eventuelt ændrede krav. Et eksempel på dette indtræffer under finanslovsforhandlingerne i 2013, hvor der fremkommer forslag om, at kommunerne kan gøre modtagelse af hjemmehjælp betinget af, at der foregår genoptræning af den pågældende borger (Finansministeriet 2013).¹⁰

Denne udvikling kan forstås inden for rammerne af et biologisk medborgerskab (Rose & Nova 2005; Petryna 2004) knyttet til biologiske kendetegn, fx bevægelsesmæssige problemer, som forudsætning for kommunale ydelser. At være medborger i et samfund indebærer således rettigheder, pligter og krav, og for ældre strækkes pligterne langt ind i denne del af livsforløbet, herunder den måde, hvorpå de bliver ældre. Et af nøgleordene i disse år er blandt andet „aktivitet“ (Katz 2000; Blaakilde 2004:76). Selv for de „gamle gamle“,¹¹ en kategori, de fleste ældre i projektet kunne indgå i, er forventninger og det moralske imperativ om aktivitet gældende. Aktivitet bliver forstået som et universelt gode for ældre mennesker, der lever med sygdom, ensomhed, svækkelse og traumer. Dette skaber en fælles forståelse af et tilstræbt indhold i ældre menneskers liv, hvor det at skabe og lovprise en aktiv krop er en disciplinær strategi, som har tiltaget sig betydelig værdi (Katz 2000).

Ældres indtag af medicin kan ligeledes forstås som en biologisk medborgerskabsret- og pligt på linje med de gratis helbredsundersøgelser og influenza-vaccinationer til over 65-årige. Ligesom den lovpligtige fornyelse af over 75-åriges kørekort kan ses som en pligt for ældre medborgere. Flere af projektets mandlige deltagere pegede imidlertid på, at et eventuelt tab af kørekort også var ensbetydende med tab af mobilitet, der tilmed kunne blive et socialt problem. At inkludere det biologiske medborgerskab i forståelsen af ældre menneskers livs-omstændigheder tydeliggør deres rettigheder, pligter og forståelse af at modtage velfærdssamfundets ydelser på baggrund af fysiske, sygdoms- og aldersmæssige indskrænkninger.

Medborgerskabets legitime rettigheder i en velfærdsstat karakteriseres ved, at der ud over pligter og krav indgår deltagelse og identitetsmæssige tilhørsforhold (Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration 2011; Isin & Turner 2007; Delanty 1997). Derudover findes civilsamfundets og familiære forpligtelser og krav, hvor ældre og syge delvist kan undlade at opfylde disse. Det kan de dog ikke i relation til at samarbejde med de mennesker, der hjælper dem, ligesom der er pligt til at overholde fx behandlingsanvisninger (Alonzo 1984; Parsons 1991). I et antropologisk perspektiv forstås medborgerskabet som et flydende begreb bundet til meninger og betydninger i forskellige sammenhænge, fx historie, kultur, politik eller et socialt eller retfærdigt medborgerskab (Sørensen 2008). Medborgerskab ændrer sig over livsforløb (Oxlund & Whyte 2014), og således møder ældre andre fordringer om ret og pligt end fx unge, indvandrere eller handicappede. Unge forventes fx at tage en uddannelse og stifte familie, indvandrere forventes at integrere sig på den rigtige måde (Larsen 2011), og af handicappede forventes det, at de tilpasser sig en kronisk sygdom (Charmaz 1995). Imidlertid er pensioner og serviceydelser kernen i de ældre informanternes sociale medborgerskab. Det gør dem økonomisk uafhængige og sikrer pleje, behandling og anden bistand.

Begreberne borger og medborger har sammenfaldende betydning, men ordet medborger bliver tillagt yderligere mening. Præfikset „med“ tilkendegiver, at man har agens, og at man deltager i samfundet, hvilket var tilfældet blandt mine informanter. Desuden er medborgerskabet gensidigt og pluralt, og et element i et demokratisk samfund er medborgeres ret til at deltage, fx i frivillige foreninger uafhængige af staten (Schwartz 2002:10ff.). Medborgerskab tillægger betydninger og refererer til identitet, deltagelse og tilhørsforhold, da et samfunds sammenhængskraft ikke kun defineres ud fra dets institutioner, men lige så meget af, at borgere opfatter sig som medborgere i stedet for modborgere (Korsgaard 2004:6). Imidlertid var det besværligt for de fysisk svækkede ældre informanter at deltage i civilsamfundsmæssige tilbud, eksempelvis foreningsvirksomhed, den lokale kirkes arrangementer m.v., hvorfor hjemmet og det nære, det vil sige familien og de kommunale medarbejdere, gradvist blev helt centrale i deres tilværelse. Men synet på medborgerskab som et gensidigt forhold var overensstemmende med de fleste ældres forståelse. Det kom eksempelvis til udtryk ved, at flere forærede håndarbejde og lignende til godgørende organisationer, eller at de (især tidligere) gav en hjælpende hånd til familie og naboer. De ældre viste således i praksis hver på sin måde, at de fortsat ønskede at være til nytte, bidrage og være en del af et fællesskab.

På basis af ovenstående defineres medborgerskabet til at bestå af følgende tre dimensioner: I. Rettigheder og pligter. II. Deltagelse, som indebærer indflydelse. III. Identitet og tilhørsforhold, som blandt andet indebærer socialt ansvar og anerkendelse. Denne definition strukturerer analysen af de ældres medborgerskab med brug af eksempler fra de ældres hverdagsliv, medicinindtagelse, sundhedsaktiviteter og sociale relationer. I følgende afsnit belyses, hvordan medborgerskabet for mine ældre informanter balancerede mellem rettigheder og pligter samt ansvar og tilpasning til aktuelle problemer. Gradvist måtte de erkende, at de var blevet gamle, hvilket indebar en omformulering af substansen af deres medborgerskab.

Rettigheder og pligter: medborgerskabets biomedicinske implikationer

I de seneste årtier har en omsiggribende biomedicinsk diskurs og biomedicins hegemoniske status i samfundet ført til, at indtagelse af medicin indgår som en af medborgerskabets forpligtelser. For ældre er det dels en ret til at modtage medicinsk behandling og pleje og dels en pligt til at holde sig så rask og rørig som muligt. Medicinindtagelse kan tilmed ses som et kendetegn for aldring (Oxlund & Whyte 2014). Derudover kan medicinindtagelse forstås som en del af et biologisk statsborgerskab for ældre (Rose & Nova 2005; Petryna 2004). Medicins hege-

moniske status bevirker, at medicin ofte vælges som første behandlingsmiddel, når mennesker er syge. Det er endvidere en forholdsvis nem behandlingsteknologi, som de fleste, især ældre mennesker, gerne benytter. Således forklarede en 94-årig mand om sit medicinindtag: „Hvis lægen siger, man skal have den medicin, så skal man have den medicin. Det er da ikke noget, man tænker nærmere over.“ Andre informanter havde en lidt mere tilbageholdende tilgang, idet de kendte baggrunden for behandlingen, men var agtpågivende over for doseringen og holdt øje med virkningen. Uagtet denne opmærksomhed indtog de imidlertid også den ordinerede medicin, som blev fordelt af hjemmesygeplejerskerne i doseringsæsker.

Det danske velfærdssamfund prioriterer, at ældre får deres medicin,¹² og de ældre informanter kan generelt karakteriseres som pligtopfyldende medicinbrugere med næsten 100 procent „compliance“.¹³ Til punkt og prikke indtog de medicinen ordineret af læger, bestilt, købt eller bragt ud til dem af pårørende eller andre, doseret af hjemmesygeplejerskerne og for nogles vedkommende givet til dem af hjemmehjælpen. Med så mange personer indblandet i deres medicinering var det faktisk svært ikke at være „compliant“, hvis de havde ønsket det.¹⁴ For at uddybe dette spurgte jeg under et besøg hos 83-årige Benedikte, om hun undertiden undlod at tage medicinen, hvortil hun skarpt responderede: „Nu bliver jeg meget chokeret over dig, skulle jeg da det?“ Andre ældre blev ikke helt så lamslåede over spørgsmålet, men svarede alligevel benægtende. De ældres „ja tak“ til hjemmesygeplejerskernes medicinadministration var således samtidig ensbetydende med accept af medicinindtagelsen.

De ældre informanter havde en generel tro på og positivitet over for medicins virkningsfuldhed, uagtet at resultatet af den ikke var som lovet. Medicinen gav håb om, at tilstanden ville bedres trods bivirkninger, også fordi de professionelle og børnene støttede op. 88-årige Bolette, som boede i et stort hus, fik ni forskellige slags præparater dagligt inklusive smertestillende medicin. Hun berettede om sin medicin:

Jeg får meget. 12 piller om morgenen og ti om aftenen plus plaster. Og sløvende også [...] kan jeg ikke godt blive sløv af noget af alt det der? Jeg synes, så snart jeg sætter mig, så sover jeg. Og når jeg ikke har noget, jeg skal – jeg kan ikke gøre ret meget i huset, så er der ikke andet end at sove, og det er jeg altså god til. Det er meget værd. Jeg sover også godt om natten. Så det er rart. De har styr på det, med alt det der.

Selv om Bolette oplevede bivirkninger af sin medicin, var hun fortrøstningsfuld over for, at sygehuse, læger og sygeplejersker havde styr på den, samtidig med at hun afvejede og vurderede bivirkningerne. Virkningen stillede hun ikke spørgsmål ved. For Bolette var det acceptabelt at falde i søvn af medicinen, hvorfor hun

fortsat indtog pillerne, som de professionelle og familien tilskyndede hende til og førte tilsyn med.

Biomedicin fungerede tilsyneladende som den form for behandling, det for velfærdsstatens beslutningstagere, behandlerne, de ældre mennesker og deres pårørende var enklest at gribe til. Medicin var således omgærdet af indforståethed og samtykke (Whyte et al. 2002). Det var nemt at indtage og indpasse i hverdagen og tilmed en ydelse, som påskønnedes af de fleste informanter. Når de ældre indtog pillerne, bekræftede de for sig selv og andre, at de var gode medborgere, som levede op til deres samfundsmæssige forpligtelser. Det paradoksale ved medicinindtagelsen var, at behovet for medicin og for hjemmesygeplejerskens hjælp til at dosere den fik de ældre informanter til at forstå sig selv som plejekrævende gamle. På den anden side gav såvel den bevilgede hjælp og familiens støtte anerkendelse af dem som medborgere i velfærdssamfundet (Marshall 1950; se også Honneth 2003). I næste afsnit udvides perspektiverne i de ældres medborgerskab til også at omhandle andre dimensioner, nemlig deltagelse i den træning og fysiske aktivitet, som mange anså som deres pligt.

Deltagelse i medborgerskabet: træningens virkeligheder og implikationer

De fleste medborgere i det danske velfærdssamfund bakker op om, at fysisk aktivitet, autonomi, deltagelse og indflydelse udgør et samfundsmæssigt værdigrundlag, som er værd at kæmpe for, og at det kan forstås som både en rettighed og en forpligtelse. Dette gjaldt også for de ældre informanter og medførte, at de ud over medicin inkluderede træning i bestræbelserne på at forbedre eller i hvert fald forhindre en forværring af deres relativt dårlige helbredstilstand. Problemet for flere bestod i, at virkningen af træningsaktiviteterne ikke var så mærkbar, som de havde ønske om. Autonomien kunne med assistance fra kommunale ydelser delvist bevares, men med en nedsat fysik blev flere af de ældre informanter i tiltagende grad bundet til deres hjem, hvorved deres deltagelse i samfundslivet formindskedes.

I mine samtaler med de ældre fremgik det, at sygdom og tab af funktioner begrænsede og indsnævrede deres hverdagsliv. Sundhedsstyrelsen mener, at manglende fysisk aktivitet skyldes faktorer som fx kroniske lidelser, manglende socialt netværk, boligforhold og tilgængelighed, og overlader det til lokale eller individuelle initiativer at sikre ældres fysiske aktiviteter (Sundhedsstyrelsen 2011, 2010a). Det rationelle og selvregulerede subjekt forbindes med moralitet (Lupton 1997:12), og det at være aktiv og i vigør bliver en forpligtelse og et moralsk imperativ. De ældre, jeg talte med, søgte hver på deres måde at leve op

til kravene trods smerter, ubehag og mangel på kræfter. De havde lysten til at medvirke, røre sig og komme udenfor, men det var et problem, når den fysiske tilstand forringedes, og kræfter, formåen og energi ikke længere slog til – især hvis de ikke havde familiemedlemmer eller professionelle hjælpere, der støttede dem og tog dem med ud. Alligevel ønskede de at honorere de krav, der blev stillet fra samfundets og familiens side, om at være fysisk aktive. 83-årige Benedikte fortalte om sin daglige kamp for at vedligeholde sin træning:

Jeg har mine stokke og min rollator. Jeg skal bare huske at rette mig op, og det gør jeg ikke altid. Der er så mange ting, man skal huske. Det er ikke særligt skægt at komme over på den anden side af plankeværket. Jeg er 83 og har haft slidigt, siden jeg var ung. Jeg har også haft et job, hvor jeg blev slidt og ikke altid havde de rigtige arbejdsstillinger. Og så har jeg to kunstige hofter. Jeg har passet på, er gået til gymnastik altid, lige indtil for kort tid siden, og på det seneste på genoptræningscentret, på balancehold og træningshold. Men nu vil jeg gå til læge i morgen og bede om en ny henvisning til genoptræningscentret [genoptræning på centret foregår normalt i en korterevarende tidsbegrænset periode], så de kan give mig et eller andet tilbud. Med træning! Ja, hvis ikke jeg gør noget, uh ... jeg ved jo nogenlunde, hvad der skal gøres ud fra min fortid [tidligere ansat i sygehusvæsenet], men nogle gange skal man have et spark.

Benedikte håbede at få hjælp til at få et „spark“. Dilemmaet var, at hun gerne trænede, så hun fik kræfterne tilbage, men havde stort besvær med at gennemføre det. Både på grund af hendes egne svigtende ressourcer og manglende trænings-tilbud (se også Kofod 2008), som kunne realiseres sammen med andre ligestillede. Kampen for at holde kroppen ved lige påhvilede alene hende, selv om ægtefællen støttede op. Ved en sammenligning mellem piller og motion influerede piller i mindre grad på de ældre menneskers dagligdag, hvorimod „[...] at inddrage motion som del af et levet hverdagsliv er for mange mennesker en stor forandring og ikke simpelt som fx at indtage en pille“ (Thing 2009:287).

Ligesom Benedikte fortalte Bolette, at hun var rask, til hun fyldte 80, hvorefter hun begyndte at få „en væmmelig gigt“. Den var smertefuld og gjorde det svært for hende at stå ud af sengen om morgenen, hvorfor hun indtog to smertestillende piller og ventede 15 minutter med at stå op. Hun havde afsluttet træning på et hold på genoptræningscentret, skønt hun gerne ville fortsætte. Efterfølgende lavede hun nogle af øvelserne derhjemme, fordi, konstaterede Bolette, „jeg er fra en årgang, hvor man gjorde, hvad der blev sagt“. Alligevel lykkedes det ikke at vedligeholde resultatet af træningen. Hun mistede sin fysiske kunnen og gik nu rundt i huset med rollator og kom kun ud, når hendes børn ledsagede hende. Dilemmaet for Bolette var, at uanset forsøg på at tvinge kroppen til at gøre, som der blev sagt, forværredes hendes fysiske tilstand. Med hjælp fra smertestillende piller kom hun

ud af sengen om morgenen og indimellem på gaden med datterens hjælp. Hendes krop tog opmærksomheden fra det, der skulle til for at bedre dens funktioner, for når „[...] mennesker har smerter, bliver kroppen objekt og centrum for en fortløbende fortolkende søgen“ (Leder 1990:78). Med en identitetsfølelse af at være en god medborger, der gjorde, hvad der blev sagt, og deltog i samfundet, var det svært at se i øjnene, at hun ikke magtede opgaven. Det medførte perioder af opgivelse og laden stå til, hvor hun tillagde sin alder problemerne og så sig selv som en gammel kvinde, der måtte forlade sig på hjælpen, hun fik.

For både Benedikte og Bolette gjaldt det, at de efter bedste evne forsøgte at leve op til forpligtelserne og de moralske krav om deltagelse og fysisk aktivitet. I en periode blev kommunal genoptræning stillet til rådighed (se note 10), men når hverdagen indfandt sig, var barriererne for at vedligeholde færdighederne for store til, at de kunne overvindes, og de professionelle korterevarende besøg gavnede ikke på dette punkt. Der findes forhindringer uden for de enkelte ældres individuelle kontrol såsom adgang til ressourcer, socialt netværk og støtte (Lupton 1997:141). Dertil kommer, at general accept i samfundet af at blive gammel med irreversible degenerative fysiske forandringer er mindsket. De problemer, som aldrig medfører for den enkelte, er kommet under videnskabelig dominans, hvor opfattelsen er, at disse ikke kun skyldes skæbnen eller dennes ugunst. Det er en udbredt idé, at nogle af problemerne, som aldrig kan indebære, løses gennem især medicin, teknologi og eksperter samt personlig viljestyrke (Oxlund & Whyte 2014; Kaufman et al. 2004; Cole 1993:xxii). De ældre informanter delte langt hen ad vejen dette synspunkt, men realiteterne viste noget andet, hvilket var en udfordring både i forhold til ønsket om at holde aldringen på afstand og at være gode medborgere.

83-årige Bente havde været indlagt på sygehuset og derefter på det lokale genoptræningscenter. Hun fremviste pjecen med øvelserne fra centret, imens hun fortalte, at hun gennem årene altid havde været aktiv med at cykle og gå:

Nu tager jeg mig sammen til at gå lidt hver dag, og så gør jeg de øvelser, jeg har 'fået for' nede i genoptræningscentret, også selv om jeg nogle gange skal tvinge mig til det [griner lidt]. Nej, ikke tvinge, men jeg gør det. Hun [fysioterapeuten] holdt et kæmpeforedrag: 'Når man nu er kommet i gang, så gælder det om at holde det ved lige. Hvis man bare bliver siddende i en lænestol, så går det kun én vej, og det er nedad.' Sådan blev det sagt, og så var der noget inde i mig, der reagerede lidt, for når man er 83, så kan det næsten kun gå nedad på en måde. Men man kan altså godt holde det lidt ved lige.

Under mit sidste besøg var Bentes udtalte „pligtfølelse“, som hun selv kaldte det, til at efterleve en sund livsførelse åbenbar, da hun redegjorde for, hvordan hun prøvede at gå en halv time hver dag. Hun fortalte glad om en ny rollator

til indkøb, men også, at fornøjelsesturene var ophørt: „Kroppen ville ikke.“ Nu handlede det om forpligtelsen til at klare sig selv, for smerter overskyggede lysten. Når hun ikke bevægede sig, men i stedet brugte tiden på at læse eller se fjernsyn, tog kroppen ikke opmærksomheden. Dilemmaet var at udholde smerterne, mens hun gik tur for at undgå svækkelse og den depression, hun også kæmpede med. Bente afvejede og afbalancerede sin dagligdag og kropslige formåen. Hun var yderst pligttopfyldende med at vedligeholde sin fysik, men var ved at indse sine begrænsede muligheder. Det gjorde hende nedslået, og som hun og flere andre formulerede det, skyldtes det alderen, at de ikke kunne leve op til egne og andres trænings- og aktivitetsmål og dermed komme ud og være en del af samfundet.

I løbet af mit feltarbejde måtte flere af de ældre således se i øjnene, at det blev umuligt at leve op til kravene, hvilket betød risiko for at miste den efterstræbte autonomi. På baggrund af reduceret fysisk formåen og manglende kræfter til en vedholdende træningsindsats neddrogede de indsatsen eller meldte sig ud af kampen ved at trække „ældrekortet“. Det at benævne sig selv som gammel var en legitim, men tung udvej – at reformulere måden at være ældre medborger på og dermed også ændre identitet. Bagsiden af kortet afstedkom en følelse af tilbagegang, mindreværd og af ikke at være med. Funktionsevne, deltagelse og forpligtelser i medborgerskabet var fundamentet og den målestok, som de ældre søgte at tilpasse sig, fastholde sig selv på og måle sig op imod, men ikke lykkedes med. Dette dilemma belyses nærmere i det følgende afsnit.

Identitet og medborgerskab: forpligtelse og tilpasning

Løbende tilpasning udgør en central del af ældres liv og identitet, når de søger at indrette sig efter en ny livssituation med svækkelse og dårligere helbred. På linje med mennesker med handicap, kroniske lidelser m.v. (se fx Alonzo 1984; Charmaz 1995; Almedon 2011; Allen et al. 2011) justerer de ældre deres forventninger, for så gradvist at tilpasse sig en mere indskrænket levevis med den nødvendige hjælp fra kommunen. En hjælp, som på den anden side sikrer dem en vis autonomi i egen bolig (Ludvigsen 2014:270).

Undervejs i feltarbejdet oplevede jeg, hvordan de ældre tilpassede sig de skiftende omstændigheder, deres hverdagsliv bød dem. 86-årige Nora kunne efter uheldige fald eller i forbindelse med akutte indlæggelser være træt og opgivende, hvorefter hun ved næste besøg havde forbedret sin helbredstilstand og dermed var mindre modløs. I begyndelsen var det en tilpasning, hvor Nora søgte at overkomme sin sygdom og modgang, genoprette sit tidligere liv, deltage i familiens liv, leve op til egne og andres forventninger og opnå en tilfredsstillende tilværelse på nye præmisser. Imidlertid blev Noras tilpasning og livsudfoldelse

smuligheder vanskeligere med de gentagne sygdomstilfælde. Nora og de fleste andre informanter kæmpede med fysiske, psykiske og sociale udfordringer ved svækkelse og at miste ægtefælle og familiemedlemmer. Noras identitet som autonom medborger ændrede sig. Hun begyndte at omtale sig selv som gammel og blev mindre udadvendt og selvberoende, men hun søgte at holde fast i det, som gav hende tryk: familien og hjemmeplejen. Totalt set var det livsomstændigheder, som Nora og andre af mine informanter ofte var alene om, fordi de boede alene og var bundet til hjemmet. Korterevarende besøg af familie og skiftende professionelle i løbet af dagen kunne ikke afmontere denne livsomstændighed og deres tiltagende oplevelse af at have bevæget sig fra at være aktive ældre til at blive plejekrævende gamle.

På den ene side havde de fleste ældre informanter en tillidsfuld tilknytning til kommunen og medarbejderne. På den anden side omtalte de jævnligt myndighedernes mål om økonomisk styring, faste tidsmæssige opgavetildelinger og udnyttelse af personaleressourcer. Et mål som blandt andet resulterede i ændret organisering med flere forskellige hjælpere hos de enkelte ældre og dermed mindre indflydelse på karakteren af opgaver, hvilket ikke forøgede de ældres medbestemmelse og autonomi. 80-årige Bent beskrev, hvordan antallet af professionelle, som kom for at hjælpe, steg:

Der er ikke nogen problemer med hjemmesygeplejerskerne, men nu er de også begyndt at skifte rundt. Der var fire, som kom på skift, og de var lige søde alle sammen, men nu kommer der mange flere. De har lavet om på det. Det laver de sgu for deres egen skyld, det er sgu ikke for klienterne. Det er det da ikke.

Hvad Bent hentydede til, var et nyindført IT-styringssystem, der medvirkede til at synliggøre og effektivisere hjemmeplejeydelserne, men samtidig medførte flere forskellige professionelle i hjemmet. Behovet for hjælp indebærer som udgangspunkt en ulige position. Dette bød på fordringer til Bent om tilpasningsevne og samarbejde med de professionelle. Hertil kom den kommunale definition af opgaver og tid ud fra ydelseskataloget. Rettigheden til hjælp fra samfundets side var således kontrastfyldt, for trods retten til ydelser og frit valg havde flere ældre svært ved at forhandle sig til de forskellige former for hjælp (se også Glasdam & Praestegaard 2013).

Med sine universelle ydelser, blandt andet folkepension til alle og hjemmepleje til borgere, er den danske velfærdsstat qua disse velfærdsydelser tæt på borgerne. Disse udviser omvendt stor tillid til, at „staten som en god nabo“ (Jenkins 2011: 199ff.) tager del i deres liv og fører en vis kontrol med måden at leve på. Den danske velfærdsmodel er opbygget på den måde, at et overvejende flertal af danskere af begge køn går på arbejde, betaler skat og har indrettet sig efter „at fremmede

mennesker kan tage sig af de fattige, de gamle, de syge og de små“ (Jöhncke 2007:59). Mine informanter var tilsvarende forberedt på og havde accepteret, at det var medarbejdere fra velfærdsstaten, som ydede dem hjælp. Velfærdsstaten fungerer således som en økonomisk og politisk integrativ mekanisme (ibid.), der stiller ideale fordringer til borgerne, hvor også det tidsaktuelle fokus på målstyring og resultater bliver skærpet for og forstået af disse ældre.

Imidlertid indebærer den danske måde at udmønte velfærdsstaten på, at ældre borgere generelt bor for sig selv i eget hus eller lejlighed. Det bevirkede for de ældre informanter, at deres identitet var knyttet til det at leve selvstændigt og klare sig selv. De var ikke blot alene de fleste af døgnets timer, de var i almindelighed alene om at leve op til bestående forpligtelser, og de var i særdeleshed alene om at opfylde pligten til blandt andet fysisk aktivitet. At være delvist selvberørende og uafhængig var en udfordring, som især opstod, når de ældre informanter var syge, havde smerter, var faldet eller lignende og som følge heraf havde allermost behov for støtte. Tilsammen bevirkede det, at følelsen af alderdom i en sådan periode var trykkende, og at ældrekortet blev trukket. Bolette på 88 år, der havde børn i nærheden, som ofte kom på besøg, henledte min opmærksomhed på den alenehed (Ludvigsen 2014), hun var udsat for trods daglig hjælp fra familie og hjemmepleje. Derudover havde hun problemer med at træne og være fysisk aktiv og derfor svært ved at leve op til sine medborgerforpligtelser.

Trods strabadserne så Bolette sine forsøg på at være „compliant“ som væsentlige og selvindlysende – det samme var tilfældet for de fleste af mine informanter og deres familier. De ældres kamp og modvilje mod at tage ældrekortet i brug var altså dels et forsøg på ikke at opgive deres identitet og selvforståelse som en autonom medborger, dels for ikke at overgive sig til kroppens aldring og dermed et potentielt snarligt „goddag“ til plejehjemsinstitutionen, der for de fleste fremstod som et yderst negativt scenario.

Afslutning: de ældre som gamle medborgere

Denne artikel har rejst spørgsmål om svækkede ældre menneskers medborgerskab og har peget på, at de ældres egne mål var i samklang med velfærdsstatens forandringer. Artiklen har vist, hvordan de ældre forstod deres pligter og rettigheder, og hvad der skete, når de som „gamle“ ikke længere kunne leve op til forpligtelserne, men måtte kapitulere og som følge heraf reformulerede deres medborgerskab til at omfatte forpligtelser, som de fortsat beherskede. De fleste ældre søgte for egen og familiens skyld at bedre og bevare deres helbred ved hjælp af diverse sundhedsaktiviteter for at fastholde status quo, bevare så megen handlefrihed som muligt og undgå at være til besvær. Konkurrencestatens individualiserede, mål-

og resultatorienterede forpligtelser smeltede sammen med allerede veletablerede samfundsmæssige krav og forpligtelser og kom til at udgøre et konglomerat af fordringer og modkrav til de ældre.

Udgangspunktet for de ældre informanter var ønsket om at være medborgere på lige vilkår, de havde ingen ønsker om at være modborgere eller outsiders. Tværtimod ønskede de inklusion, anerkendelse, ligeværd og ligestilling i samfundet, og i tråd hermed gjorde de sig umage med at være tro mod deres medborgerlige forpligtelser, som i denne fase af livsforløbet blandt andet omfattede helbredsmæssige foranstaltninger (Oxlund & Whyte 2014; Sundhedsstyrelsen 2011; Rosenfeld & Gallagher 2002) og nødvendigheden i at modtage hjælp (Glasdam & Praestegaard 2013). Når de ældre informanter ikke formåede at leve op til forpligtelserne og måtte modtage hjælp, var det totalt set forhold, som havde implikationer for deres dagligdag, sindstilstand og identitet. Det viste sig, når de ikke var i stand til at kæmpe sig tilbage med sundhedsaktiviteter og medicin, når sygdomstilfælde opstod gentagne gange over længere tid, eller når træningen ikke gav de ønskede resultater. I disse situationer forstod de ældre i projektet successivt deres tilstand som alderdom og sig selv som gamle, og de endte med at anvende ældrekorset. Som Bolette fx udtrykte det, havde hun aldrig været så gammel, som hun var nu.

Det antropologiske perspektiv på medborgerskab som deltagende, flydende, gensidigt og pluralt (Schwartz 2002; Sørensen 2008) er et centralt redskab i analyser af aldrende medborgeres hverdagsliv. For uanset de ældres legitime rettigheder til at modtage ydelser fra velfærdssamfundet følte de fleste sig ikke i en lige position, når der opstod behov for at modtage hjælp, ligesom hjælpen til dem ikke blev ydet uden modkrav. De ældre ønskede uagtet behovet for hjælp fortsat at yde deres bidrag, om end i mindre målestok. Reciprociteten blev ikke opgivet, den ændrede karakter for de ældre og kom i stedet til at udgøre et medborgerskab for gamle mennesker. Hver især udvalgte de forpligtelser, som de magtede at leve op til, eksempelvis indtage medicin, træne lidt, modtage hjælpere pænt eller bidrage med små håndarbejder etc. Det bevirkede til gengæld, at de fortsat følte sig inkluderede, samtidig med at velfærdssamfundets og familiens ydelser og modkrav til dem tilkendegav en substantiel inklusion og anerkendelse (Honneth 2003). Mit ønske for ældre mennesker er, at deres medborgerskab fortsat accepteres som deltagende, pluralt, flydende og gensidigt på den måde, og at de gives mulighed for at definere deres medborgerskab ud fra personlig formåen.

Noter

Tak til Center for Sund Aldring, Københavns Universitet, som muliggjorde dette projekt.

1. Forskningsprojektet er et ph.d.-projekt udført i 2010-2013 som en del af Center for Sund Aldring, som forsker i, hvordan flere mennesker kan få et sundt liv og en sund alderdom: http://sundaldring.ku.dk/_Download 22.01.2015.
2. Cirka 85 procent af ældre på 75 år og derover indtager mindst ét receptpligtigt medikament dagligt, og ca. 60 procent indtager mere end tre medikamenter dagligt, og kvinder indtager mere end mænd (Hendriksen & Vass 2005). Eller sagt på en anden måde: Andelen af ældre over 65 år udgør omkring 15 procent af befolkningen, men de bruger 40-50 procent af al receptpligtig medicin.
3. Den engelske antropolog Janet Carsten beskriver, hvordan „relatedness“, sociale relationer eller forbundethed er under fortsat konstruktion gennem forskellige hverdagsagtige handlinger, eksempelvis at være sammen, spise sammen, bo sammen, tale sammen eller udføre foretagne diverse aktiviteter sammen på samme sted gennem en periode (Carsten 2000).
4. Dosisdispensering betyder, at et ordineret lægemiddel fyldes på en doseringsbeholder på et apotek eller sygehusapotek (egenbetaling). Læs mere: <https://sundhedsstyrelsen.dk/da/medicin/salg/apoteker/dosisdispensering>. Download 18.04.2015.
5. Se Vejledning om hjemmesygepleje side 1: <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=11026>. Download 22.01.2015.
6. Se serviceloven, kapitel 5: <https://www.retsinformation.dk/Forms/r0710.aspx?id=158071#Afs3>. Download 22.01.2015.
7. Frit valg af hjemmehjælp blev indført i 2003. BUM-model står for bestiller-udfører-modtager-model med administrativ adskillelse mellem bestiller, visitator og udfører, hvorved markedstankegang og -værktøj er introduceret. Hjemmesygepleje er kun udliciteret i én kommune i Danmark, og BUM-modellen anvendes forskelligt i hjemmesygeplejeordningerne (Kommunernes Landsforening, Sundhedskartellet 2011: 16).
8. Se Danmarks Statistik: <http://www.dst.dk/da/Statistik/bagtal/2005/2005-11-30-Hjemmehjaelp-frit-valg.aspx>. Download 22.01.2015.
9. Den Danske Ordbog (www.ordnet.dk) har følgende definitioner på begreberne statsborger og medborgerskab: I. Statsborger betyder: person som juridisk og folkeretligt er knyttet til en bestemt stat og dermed har bestemte rettigheder og pligter over for denne. II. Medborgerskab betyder: det forhold, at en person deltager aktivt i samfundslivet og samfundets udvikling. I denne artikel anvendes ordet medborger med vægt på begge betydninger.
10. Formålet med serviceloven, som blandt andet omhandler personlig hjælp og praktisk bistand, er ændret fra januar 2015 og fokuserer herefter på et selvhjælpsprincip, det vil sige rådgivning og forebyggelse og fremme af den enkeltes mulighed for at klare sig selv. Læs mere herom: <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=173200&exp=1#id537a9207-d44e-43d3-8af3-53b7c588be88>. Download 01.10.2015. Mit feltarbejde og opsamling af empiriske data foregik før denne ændring af serviceloven, hvorfor artiklen ikke har data herom.
11. Udtrykket „gamle gamle“ anvendes blandt andet af den amerikanske antropolog Barbara Myerhoff, som peger på, at der findes forskellige kategorier af gamle: de „unge gamle“ og de „gamle gamle“ (Myerhoff 1984:308). Den engelske antropolog og demograf Susan Harper peger på, at med stigende levealder viser både den tredje og fjerde alder opadgående tendens. Den fjerde alder ser således ud til at flytte sig til midt i firserne og opad (Harper 2013:11). I denne artikel anvendes termen „ældre“ om alle informanter uanset alder og funktionsniveau.

12. Dette ses blandt andet i de gældende generelle tilskudsordninger til betaling af medicin og mulighed for økonomisk tilskud til særlig omkostningskrævende medicin, se fx <http://sundhedsstyrelsen.dk/da/medicin/tilskud> (download 18.04.2015), og i de ydelser, som bevilges til hjælp til indtagelse af medicinen, blandt andet hjemmesygepleje.
13. „Compliance“ er et engelsk ord, som kan oversættes med „følighed“, „følgagtighed“ eller „efterlevelse“. Begrebet har hovedsagelig været brugt til at beskrive patienternes efterlevelse af lægeordinationer, om end patienters efterlevelse af råd om ikke-farmakologisk behandling som rygestop, motion og diæt selvfølgelig også varierer (Rapport fra Institut for Rationel Farmakoterapi 2006:5).
14. Ca. 40 procent af ældre mennesker indtager ikke deres medicin som ordineret, men non-compliance ses ikke som et specielt ældreproblem. Oftest tages mindre end ordineret (Hendriksen & Vass 2007:649). Hendriksen og Vass' undersøgelse tager ikke højde for borgere, som modtager hjemmesygepleje til medicinadministration og -dosering.

Søgeord: medborgerskab, hjemmesygepleje, velfærdssamfund, rettigheder, pligter, konkurrencestat

Litteratur

- Allen, Rebecca S., Philip P. Haley, Grant M. Harris, Stevie N. Fowler & Roopwinder Pruthi
2011 Resilience: Definitions, Ambiguities, and Applications. I: B. Resnick, L.P. Gwyther & K.A. Roberto. (eds): Resilience in Aging Concepts, Research, and Outcomes. Pp. 1-13. New York: Springer.
- Almedon, Astier M.
2011 Profiling Resilience: Capturing Complex Realities in one Word. The Fletcher Forum of World Affairs 35(1):145-54.
- Alonzo, Angelo A.
1984 An Illness Behaviour Paradigm: A Conceptual Exploration of a Situational-Adaptation Perspective. Social Science & Medicine 19(5):499-510.
- Baart, Andries J. & Frans J.H. Vosman
2008 Being Witness to the Lives of the Very Old. Sociale Interventie 17(3):21-32.
- Blaakilde, Anne Leonora
2004 Løber tiden fra Kronos? Tidsskrift for Kulturforskning 3(1):67-85.
- Charmaz, Kathy
1995 The Body, Identity, and Self: Adapting to Impairment. The Sociological Quarterly 36(4):657-80.
- Cole, Thomas R.
1993 The Journey of Life A Cultural History of Aging in America. Cambridge: Cambridge University Press.
- Delanty, Gerard
1997 Models of Citizenship: Defining European Identity and Citizenship. Citizenship Studies 1(3):285-303.
- EPRS European Parliamentary Research Service
2015 European Year for Active Ageing and Solidarity between Generations (2012) European Implementation Assessment. European Parliament.

- Esping-Andersen, Gøsta
2006 Three Worlds of Welfare Capitalism. In: C. Pierson & F.G. Castles (eds): The Welfare State Reader. Pp. 160-74. Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, Gøsta, Duncan Gallie, Anton Hemerijck & John Myles
2001 Redesigning the Retirement Contract. In: G. Esping-Andersen, D. Gallie, A. Hemerijck & J. Myles: A New Welfare Architecture for Europe? Report submitted to the Belgian Presidency of the European Union. Pp. 171-96. http://www.dps.aau.dk/fileadmin/user_upload/ime/CCWS/students/Esping-A.report_2001_.PDF. Download 17.08.2015.
- Fairclough, Norman
1992 Discourse and Social Change. Cambridge: Cambridge University Press.
- Finansministeriet
2013 Aftaler om finansloven for 2014. København: Finansministeriet.
- Fluehr-Lobban, Carolyn
2003 Informed Consent in Anthropological Research We are not Exempt. In: C. Fluehr-Lobban: Ethics and the Profession of Anthropology. Pp. 159-77. Walnut Creek: Altamira Press.
- Glasdam, Stinne & Jeanette Praestegaard
2013 Placed in Homecare: Living an Everyday Life Restricted by Dependence and Monitoring. Nordic Journal of Social Research 4:83-99.
- Greve, Carsten
2004 Den stille revolution af velfærdssamfundet: Konkurrencestrategien og Strukturreformen. Notat. Ugebrevet A4, 3. maj.
2006 Public Management in Denmark. Public Management Review 8(1):161-69.
- Greve, Carsten & Niels Ejersbo
2012 Udviklingen i styringen af den offentlige sektor Baggrundspapir til Produktivitetskommissionen. København: Kommunaludvalget 2012-13.
- Harper, Sarah
2013 Future Identities: Changing Identities in the UK. The Next 10 Years DR13: What Will the Age Profile of the Population Mean for Notions of Identity in the Next 10 Years? Oxford: University of Oxford Government Office for Science.
- Hendriksen, Carsten & Mikkel Vass
2005 Medicin til ældre. Rationel Farmakoterapi 1:1-3.
2007 Ældre og medicin. Månedsskrift for Praktisk Lægegering, juni/ juli:639-51.
- Honneth, Axel
2003 Behovet for anerkendelse. København: Hans Reitzels Forlag.
- Institut for Rationel Farmakoterapi
2006 Compliance. Om afvigelser mellem lægers ordinationer og patienternes faktiske medicinering. <http://www.irf.dk/download/pdf/compliance.pdf>, download 18.04.2015
- Isin, Engine F. & Bryan S. Turner
2007 Investigating Citizenship: An Agenda for Citizenship Studies. Citizenship Studies 11(1): 5-17.

- Jenkins, Richard
2011 Being Danish Paradoxes of Identity in Everyday Life. København: Museum Tusulanum Press.
- Jæger, Mads Meier
2000 T.H. Marshall og det moderne medborgerskab. Tidsskrift for Velferdsforskning 3(4):219-33.
- Jöhncke, Steffen
2007 Velfærdsstaten som integrationsprojekt. I: K.F. Olwig & K. Pærregaard (red.): Integration. Antropologiske perspektiver. Pp. 37-62. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Katz, Stephen
2000 Busy Bodies: Activity, Aging, and the Management of Everyday Life. Journal of Aging Studies 14(2):135-52.
- Kaufman, Sharon R., Janet K. Shim & Ann J. Russ
2004 Revisiting the Biomedicalization of Aging: Clinical Trends and Ethical Challenges. The Gerontologist 44(6):731-38.
- Knudsen, Tim
2007 Fra folkestyre til markedsdemokrati. Dansk demokratihistorie efter 1973. København: Akademisk Forlag.
- Kofod, Jens
2008 Becoming a Nursing Home Resident. Ph.d.-serien nr. 49. København: Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Korsgaard, Ove
2004 Medborgerskab, identitet og demokratisk dannelse – en introduktion og Statsborgerskab, medborgerskab og identitet. I: O. Korsgaard (red.): Medborgerskab, identitet og demokratisk dannelse. Pp. 5-30. København: Danmarks Pædagogiske Universitetsforlag.
- Larsen, Birgitte Romme
2011 Ind i Danmark. Skabelse af sted og tilhørsforhold blandt nyankomne flygtningefamilier bosat i mindre danske lokalsamfund. Ph.d.-afhandling. København: Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Leder, Drew
1990 The Absent Body. Chicago: University of Chicago Press.
- Ludvigsen, Bodil
2014 Medborgerskab og tilpasning Ældre mennesker med hjemmesygepleje: Perspektiver på sociale relationer, forebyggelse, medicin og døden. Ph.d.-afhandling. København: Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Lupton, Deborah
1997 The Imperative of Health Public Health and the Regulated Body. London: Sage Publications.
- Marshall, Thomas Humphrey
1950 Citizenship and Social Class. Cambridge: The Syndics of the Cambridge University Press.
- Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration
2011 Medborgerskab i Danmark. Regeringens arbejdsgruppe for bedre integration. København: Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration.

- Ministeriet for Sundhed og Forebyggelse
2014 Sundhedsloven. LBK nr. 1202 af 14/11/2014. <https://www.retsinformation.dk/forms/r0710.aspx?id=152710>. Download 18.08.2015.
- Myerhoff, Barbara
1984 Rites and Signs of Ripening. In: D. Kertzer & J. Keith (eds): *Age and Anthropological Theory*. Pp 305-30. London: Cornell University Press.
- Oxlund, Bjarke & Susan R. Whyte
2014 Measuring and Managing Bodies in the Later Life Course. *Population Ageing* 7: 217-30.
- Parsons, Talcott
1991 *Social Structure and Dynamic Process: The Case of Modern Medical Practice*. In: T. Parsons: *The Social Structure*. Pp. 428-79. London: Routledge.
- Pedersen, Ove K.
2011 *Konkurrencestaten*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Petryna, Adriana
2004 *Biological Citizenship: The Science and Politics of Chernobyl-Exposed Populations*. *Osiris* 19:250-65.
- Rose, Nikolas & Carlos Novas
2005 *Biological Citizenship*. In: A. Ong & S.J. Collier (eds): *Global Assemblages Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problems*. Pp. 439-63. Malden: Blackwell Publishing.
- Rosenfeld, Dana & Eugene B. Gallagher
2002 *The Life Course as an Organizing Principle and a Socializing Resource in Modern Medicine*. In: R.A. Settersten, Jr. & T.J. Owens (eds): *New Frontiers in Socialization*, vol. 7. Pp. 357-90. Oxford: Elsevier Science Ltd.
- Schwartz, Jonathan
2002 *Introduktion*. I: J. Schwartz (red.): *Medborgerskabets mange stemmer*. Pp. 9-23. *Magtudredningen*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Sehested, Karina
2002 *How New Public Management Reforms Challenge the Roles of Professionals*. *International Journal of Public Administration* 25(12):1513-37.
- Shore, Cris & Susan Wright
2011 *Conceptualising Policy: Technologies of Governance and the Politics of Visibility*. In: C. Shore, S. Wright & D. Però (eds): *Policy Worlds: Anthropology and Analysis of Contemporary Power*. Pp. 1-25. New York: Berghahn.
- Social- og Indenrigsministeriet
2015 *Servicebogen*. LBK nr. 1284 af 17/11/2015. <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=167849#Kap16>. Download 17.08.2015
- Sundhedsstyrelsen
2007 *Ældres Sundhed Forebyggelse og sundhedsfremme i kommunerne*. København: Sundhedsstyrelsen.
2010a *Betydning af fysisk aktivitet for mental sundhed blandt ældre*. København: Sundhedsstyrelsen.
2010b *Ældrebefolkningens sundhedstilstand i Danmark – analyser baseret på sundheds- og sygelighedsundersøgelsen 2005 og udvalgte registre*. København: Sundhedsstyrelsen.

- 2011 Fysisk aktivitet – håndbog om forebyggelse og behandling. København: Sundhedsstyrelsen.
- Sørensen, Birgitte R.
2008 The Politics of Citizenship and Difference in Sri Lankan Schools. *Anthropology & Education Quarterly* 39(4): 423-43.
- Thing, Lone Friis
2009 Motion på recept er en svær pille at sluge! I: S. Glasdam (red.): *Folkesundhed – i et kritisk perspektiv*. Pp.271-88. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Whyte, Susan R., Sjaak van der Geest & Anita Hardon
2002 *Social Lives of Medicines*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ældre Sagen
2013 *Alderens Muligheder. Ældre Sagens fremtidsstudie*. København: Ældre Sagen.

DYREVELFÆRDSSTATEN

Grisens krop, velfærdens historie og selve livets politik i Danmark

INGER ANNEBERG OG NIELS BUBANDT

Da den amerikanske feminist og videnskabsforsker Donna Haraway besøgte Danmark i efteråret 2014, var husdyrenes usynlighed én af de ting, der slog hende mest. På busturen fra Tirstrup Lufthavn til Aarhus igennem noget af det mest intensive landbrug og husdyrhold i landet så hun ikke en eneste ko eller gris. Dette indtryk er en del af et generelt billede: Skønt Danmark er hjem for 12,8 millioner individer af det tæmmede svin (*Sus scrofa domesticus*) – to en halv gang antallet af danske *homo sapiens* – er grisene stort set usynlige i det danske landskab. Hvor svin i Danmark som i det meste af Europa indtil midten af 1800-tallet levede af skovbundens olden hver efterår (Malcolmson & Mastoris 1998), og hvor mange danske bondegårde indtil 1960'erne havde en familiegris, der var frit synlig i gårdens grisesti, er de moderne produktionssvin forsvundet ind i skyggen af rationelt opdelte, højteknologiske, højtforældede¹ og klimakontrollerede staldsystemer. Mennesker og svin har en næsten ti tusind år lang historie sammen, hvor svinets udvikling og fysiske udseende tæt har fulgt dets involvering i skiftende produktionsformer (Albarella et al. 2007). Vi vil i denne artikel forsøge at læse den danske velfærdsstats historie igennem grisens historie og hævde, at grisens velfærd i stalden og i den offentlige debat er tæt spundet ind i udviklingen og afviklingen af den nordiske velfærdsmodel.

Historien om grisens forsvinden fra det åbne landskab i efterkrigstiden er således i høj grad også det moderne velfærdssamfunds historie; en historie om rationaliseringen, industrialiseringen og intensiveringen af fødevareproduktionen i reaktion på en stigende efterspørgsel efter billigt kød fra middelklassen i de voksende byer efter 2. verdenskrig (White 2011). Det danske velfærdssamfund blev grundlagt på og opfodret af produktionsgrisen og andre landbrugsdyr. I den proces blev også grisens krop forandret. Det industrielle landbrug skabte en større og mere kødfuld gris, som voksede hurtigere, mistede sine store fortænder og sin kulør, samtidig med at den forsvandt fra det åbne landskab ind i store stalde,

hvor dens metabolisme, reproduktion og død kunne kontrolleres i alle detaljer. Nye hybrider opstod med høje vækstrater, mere fredsommelige gemytter og ens kroppe. I det industrielle landbrugs rationelle staldsystemer fremkom med andre ord et slags husdyrenes *panoptikon* (Foucault 1979). I de overvågede stalde tæmmedes både grisens krop og dens personlighed. Men det skulle vise sig at være et skrøbeligt panoptikon. For grisens historie efter 2. verdenskrig er også historien om de hybride svinearters voksende sårbarhed over for bakteriebårne sygdomme. Den adgang for offentligheden, der hidtil har været i svineproduktionen, fx for skoleklasser eller ved „åbent landbrug“, blev således midlertidigt forbudt i 2014 af daværende sundhedsminister Nick Hækkerup på grund af frygt for, at de besøgende skulle tage MRSA-smitte med sig ud fra stalden og smitte udsatte borgere i det omgivende samfund med den multiresistente bakterie.² Isolation og antibiotika er siden blevet de bedste og eneste våben i husdyrproduktionens forsvar mod supermikrobernes hævn i det antropocæne risikosamfund.³

Men grisens usynlighed er fuld af paradokser (om usynlighedens paradokser, (se Bubandt, Rytter & Suhr, forthcoming). For mens svinets krop i stigende grad er blevet gjort usynlig af teknologiske, økonomiske og epidemiologiske grunde, er svinets „velfærd“ i de senere år blevet særdeles synlig i den offentlige debat.⁴ På de elektroniske og sociale medier er dyrevelfærden blandt de usynlige produktionsdyr blevet et tilbagevendende tema og uløseligt moralsk dilemma. På DR1 kunne seerne fx i december 2014 stemme om, hvorvidt en bestemt gris skulle slagtes til jul. Seerne stemte for, at Otto, som grisen var blevet døbt, fik lov at leve videre.⁵ Det er forholdet mellem produktionsdyrets diskursive tilstedeværelse og fysiske fravær – imellem Ottos markante synlighed og usynligheden af de 29 millioner af hans artsfæller, der hvert år produceres i Danmark⁶ – der danner rammen for denne artikels „griselæsning“ af velfærdsstaten.

Produktionsgrisen som velfærdsfiguration

Grisen er for os en „figuration“ i Donna Haraways forstand, nemlig en narrativ figur, der accentuerer aspekter af livet, som ellers ignoreres. For Haraway er cyborgeren, et væsen med mekaniske dele integreret i kroppen, en figuration for den måde, dyr og maskine konstant blandes sammen i videnskab og produktion, mens den patenterede OncoMouse™ er en figuration for den måde, livet opfindes, patenteres og kommercialiseres på i biologisk og medicinsk forskning (Haraway 1991, 1997). Vi hævder på samme måde, at produktionsgrisen er en figuration, der fremhæver, hvordan den ideologiske forskel mellem dyr og menneske historisk og politisk bryder sammen omkring velfærd. For ligesom dyrevelfærdens historie i høj grad er parallel med velfærdsstatens historie, foregriber dyrevelfærdens

paradokser, skabt af spændingen imellem økonomiske målsætninger og moralske overvejelser, på mange måder velfærdsstatens aktuelle transformation til konkurrencestat. I den moderne dyrestald har velfærd og økonomisk rentabilitet fra starten været viklet ind i hinanden.

Studiet af velfærdsstaten har således behov for en „multispecies etnografi“ (Kirksey 2014). Som litteraturhistorikeren Nicole Shukin formulerer det, har teorier om biopolitik sjældent overskredet den menneskelige artsgrænse. Biopolitik handler konventionelt kun om mennesker. Studiet af statsmagt og biopolitik har således:

været hæmmet af sin tøven over at forfølge magtens effekter hinsides produktionen af det menneskelige liv eller formerne for menneskelig social kapital ind i den zoopolitik, der skaber *animal capital* (Shukin 2009:11, vores oversættelse).

Denne tøven over for at inkludere studiet af dyr i studiet af magt kendetegner i høj grad også velfærdstatsforskningen, som udelukkende har beskæftiget sig med det, man kunne kalde *human welfare*. Vi vil i denne artikel argumentere for, at en analytisk sammentænkning af velfærd for mennesket (*human welfare*) og velfærd for dyr (*animal welfare*) kan bidrage væsentligt til den biopolitiske og historiske forståelse af velfærdsstaten. Ved at fokusere etnografisk på produktionsdyr og den kapital (såvel økonomisk som symbolsk, politisk, emotionel og moralsk kapital), der skabes ud af deres liv i højteknologiske, overbelånte og statskontrollerede stalde i Danmark, åbner vi for en diskussion af, hvad man antropologisk kan lære af dyr om velfærdsstaten som institutionel virkelighed og som politisk ideal. På baggrund af feltarbejde, der følger veterinærmyndighedernes kontrolbesøg hos en midtjysk svineavler, diskuterer vi de paradokser, der opstår, når velfærd for dyr er statsovervåget, statskontrolleret og statsgaranteret, men samtidig tæt forbundet med ønsket om profit. Disse paradokser vokser ud af det, den franske sociolog og antropolog Bruno Latour kalder „den moderne forfatning“ (Latour 1993:13), hvor dyr på den ene side er ontologisk adskilt fra mennesket (og dermed kan gøres til en maskine og et objekt for profit), men hvor det samtidig er inhumant at lade dyr lide. Denne idé om at minimere lidelse gennem videnskabelig kontrol og regulering blev netop den historiske anstødssten til etableringen af „dyrevelfærd“ som politisk problem i samme periode, som minimeringen af menneskelig lidelse gennem en omfattende etablering af „velfærd“ i alle aspekter af den menneskelige tilværelse blev en central del af velfærdsstatens selvforståelse. Dyrevelfærdens paradokser vokser med andre ord ud af den specifikke historiske periode i efterkrigstiden, hvor velfærd for mennesker og velfærd for dyr opstod ad parallelle og i stigende grad sammenflettede veje, men hvor forskellen mellem, hvad det vil sige at være dyr, og hvad det vil sige at være menneske, samtidig

blev forstærket. Vi argumenterer for, at denne transformation skete, i takt med at det, sociologen Nikolas Rose kalder „selve livets politik“ (*the politics of life itself*) (Rose 2006) – nemlig den regulerede og rationaliserede omsorg for stadig flere aspekter af livet – blev et statsanliggende i den nordlige del af Europa. Vi følger etnografisk og historisk, hvordan „selve livets politik“ blev konciperet og implementeret parallelt i velfærdssamfundet og produktionsstaldene. Ved at udvide den politiske analyse af velfærdens „selve livets politik“ til også at omfatte produktionsdyrene vil vi vise, at dyrevelfærd – i Danmark og i andre dele af det nordlige Europa – blev et statsanliggende som del af en stigende hegemonisk politisk overbevisning om, at velfærd for såvel mennesker som dyr var statens primære politiske opgave. Men spørgsmålet om, i hvilket omfang produktionsdyr har ret til velfærd, har altid skullet opvejes af profithensyn. I den forstand foregriber dyrevelfærd som fænomen konkurrencestatens forsøg på at forene velfærd og økonomisk vækst på et globalt marked. Produktionsgrisen – en figur, hvor dyrevelfærd (animal welfare) og dyr som økonomisk objekt i bred forstand (animal capital) er forsøgt forenet – er i høj grad en figuration for konkurrencestatens forsøg på at forene menneskelig velfærd (human welfare) med opfattelsen af mennesket som ressource (*human resource*). På den måde er grisen i denne artikel ikke bare en figuration for velfærdsstaten og dens historie, men også en figur for velfærdsstatens nutid og dens omdiskuterede transformation til en konkurrencestat.

Lad os begynde vores griselæsning af velfærdsstaten i stalden.

Den lidende gris

Kontrolløren Bent ankommer samtidig med Inger (medforfatter) til en svineproduktion i Midtjylland en kølig aprildag i 2010. Kaj, ejeren af ejendommen, kommer ud fra stuehuset, da han ser bilerne.⁷ Kaj er en svineproducent i 40'erne. Han driver sammen med sin bror to andre gårde med slagtesvin. Her på gården strækker staldlængerne sig vinkelret ud fra det hvide stuehus. Tilsammen rummer staldene 500 søer og 2.800 smågrise. Kaj passer grisene sammen med Bogdan og Catarina, et ukrainsk ægtepar, som har været ansat hos Kaj i fem år.

Kontrolløren identificerer sig med sit id-kort fra Fødevarestyrelsen. Han fortæller Kaj, at han er kommet på en uvarslet dyrevelfærdskontrol af Kajs besætning, og at han i henhold til lovgivningen har ret til at inspicere Kajs dyr og deres forhold på ejendommen.⁸ I Danmark er det Fødevarestyrelsen, under Miljø- og Fødevareministeriet, der har det overordnede ansvar for velfærdskontrollen i husdyrbesætninger. I 2010 blev 5 procent af ejendomme med mere end ti husdyr udvalgt til uvarslet kontrol af, hvorvidt de overholdt dyreværnslovgivningen, en

kontrol, der blev udført af dyrlæger og teknikere ansat i de regionale afdelinger under styrelsen.⁹ Kaj giver tilladelse til, at Inger, som laver etnografisk feltarbejde om disse uvarslede kontrolbesøg, må følge med under kontrollen, men han er tydeligt utilpas og irriteret over kontrollørens ankomst. Henvendt til Bent siger han: „Jeg er ikke meget for uvarslet kontrol, men jeg ved jo godt, at jeg ikke kan sige nej.“ Da Bent vender sig for at gå ind i stalden, siger Kaj højt til Inger uden tegn på at ville skjule det: „Jeg gad vide, om han virkelig kan lide sit arbejde.“ Bent smiler venligt og glider af på kommentaren. Under resten af besøget er Kaj fåmælt, mens han viser de forskellige staldafsnit med svin frem. I et af staldafsnittene møder vi Bogdan. Bogdan er ved at kastrere og halekupere de få dage gamle pattegrise, og Kaj bryder sin tavshed for at fortælle, at han er rigtig glad for samarbejdet med Bogdan og hans kone Catarina. Han tilføjer, at Bogdan har det svært med aflivning af syge dyr, fordi han synes, at mange af disse aflivninger er unødvendige. Bogdan foretrækker at se tiden an for at se, om grisen måske skulle komme sig. Halekupering taler de ikke om, selv om loven siger, at man ikke rutinemæssigt må halekupere grise. Kaj forklarer senere, at han halekuperer af frygt for udbrud af halebid, men også fordi han ikke kan eksportere sine mange smågrise til udlandet, hvis de ikke er halekuperede.

Under den første halve time af gennemgangen er der ingen bemærkninger fra kontrollørens side. Så finder Bent imidlertid en halvstor gris i en lille tom mellemgang mellem to stalde. Grisen er i live, men er lam i bagkroppen og trækker sig skælvende op i et hjørne, da vi kommer ind i gangen. Bent siger til Kaj: „Den gris burde være aflivet.“ Kaj svarer: „Det var også planen, men jeg er lidt bagud.“ Bent tilføjer: „Men grisen får det endnu værre af at gå her alene, den er bange – den lider både fysisk og psykisk.“ Kaj kommenterer ikke dette, men lover på baggrund af Bents anmodning, at han vil aflive den med det samme, når kontrollen er færdig. Kontrolløren tilføjer i et senere interview, at det faktum, at han så Kaj komme fra stuehuset og ikke fra stalden – altså fra en pause i arbejdet, hvor han lige så godt kunne have aflivet grisen – gjorde ham opsat på at tale grisens sag. Men han mente også, at han og landmanden „havde haft en fornuftig dialog“. Kaj lovede jo, at han vil aflive med det samme, og derfor var Bent tilfreds. Ved kontrollens slutning forklarer Bent ham, at han vil få en indskærpelse (og dermed en øget risiko for flere uanmeldte besøg) samt et træk i sin EU-støtte.¹⁰

Et par uger senere vender Inger tilbage til Kaj til en kop kaffe i hans køkken, hvor hunden logrer voldsomt og vil lege, og hvor skoletasker og fodtøj i gangen fører til en snak om Kajs glæde ved at være fodboldtræner for sine børn og overvejelser om, hvor lidt „frihed“ han føler i hverdagen i forhold til det, han kalder sin „naive drøm“ om selv at kunne bestemme, da han i sin tid købte sit eget landbrug. Men da Inger spørger til kontrolbesøget, hvorfra han endnu ikke

har fået den skriftlige afgørelse med den formelle indskærpelse, bliver Kaj vred. Han fortæller, at han oplevede, at han „fik en lektion om grisens lidelser, hvad den tænkte og følte rent mentalt ved at gå alene“. Han drikker en tår af kaffen, før han fortsætter:

Så kan jeg ikke lade være at tænke på folk i Nordkorea og børn i Afrika, og hvordan vi prioriterer ressourcerne i Danmark. Som om det var det værste, der kunne ske, at en gris gik alene [...] Men han [Bent] vidste lige, hvad den gris tænkte, og hvad den følte rent mentalt. Der ved jeg jo ikke ... om der er noget videnskabeligt belæg for, at han siger det. Han er jo godt nok dyrlæge, men for mig kører det altså helt af sporet der. Så jeg vælger bare at sige ja' resten af vejen, og så må han jo sende mig regningen.

Kaj holder en pause, og Inger spørger ham, om Bent kunne have talt om grisen på en måde, så han ikke var blevet vred over det, men han vifter afværgende med hånden og understreger ved at hæve stemme, at det for ham grundlæggende ikke handler om dyrevelfærd:

Jeg har passet grise i 20 år. Når han begynder at belære mig om det mentale ar på sjælen hos en gris ved at gå alene i to timer, så er vi altså i to vidt forskellige verdener. Spørgsmålet er, om man nogensinde kan forene de to verdener. For mig er det ikke et dyrevelfærdsmæssigt issue, at grisen går alene, inden den aflives. Grise er altså produktionsdyr. Vi opdrætter dem, og de skal selvfølgelig have det godt imens. Men så slår vi dem altså ihjel og spiser dem. Det er sådan, det er. Her står hans syn på produktionsdyr så kontra mit. Jeg har jo 3.000 grise, hvor det tilsyneladende var godt nok. Men så var der så én enkelt, som vi ikke lige havde fået skudt ...

Dyr og en ny „selve livets politik“

Mødet mellem kontrolløren og Kaj er på mange punkter et klassisk eksempel på mødet mellem stat og borger i den moderne velfærdsstat. Kajs følelse af at være urimeligt kontrolleret eller uretmæssigt belært og Bents oplevelse af at have haft „en fornuftig dialog“ kunne lige så godt være foregået imellem en statsansat forvalter og en klient på et jobcenter, ved en sygeseng eller på en socialforvaltning. Som antropolog Nanna Mik-Meyer og filosof Kasper Villadsen viser, er kontrol og selvudvikling to ansigter, som magten antager i den moderne velfærdsstat, hvor truslen om juridiske sanktioner altid er kombineret med dialogiske tilbud om selvudvikling og selvforbedring (Mik-Meyer & Villadsen 2013). Velfærdsstaten er i den forstand en forlængelse af statsmagten generelt (Wolin 1987), der søger at sikre „velfærd“ igennem både juridisk disciplinering og neo-liberal selvdisciplinering (Barry et al. 1996; Foucault 1991).

Men den velfærd, der er på spil i Kajs svinestald, er dog ikke Kajs eller andre menneskers. Det er grisens velfærd, der er genstand for besøget, og Kajs loyale adfærd er midlet til at opnå denne velfærd. Bents kontrolbesøg har således til formål at kontrollere samt vejlede i, hvad loven siger, og indgå i en dialog med landmænd som Kaj i et forsøg på at sikre grisebesætningens velfærd og at overvåge, at ingen grise lider unødigt. Grisen i gangen er problematisk, fordi dens adfærd og tilstand synes at overtræde dyreværnslovens § 1, hvori der står, at dyr skal „behandles forsvarligt og beskyttes bedst muligt mod smerte, lidelse, angst, varige mén og væsentlig ulempe“ (Miljø- og Fødevareministeriet 2015). Som vi vil redegøre for nedenfor, var det netop igennem en debat om dyrenes smerte, at begrebet dyrevelfærd fik juridisk virkelighed og dermed blev et statsanliggende. Kajs skepsis over for Bents ret til (eller videnskabelige rygdækning for) at kunne „belære mig om det mentale ar på sjælen hos en gris ved at gå alene i to timer“ har derfor, som vi skal se, rødder tilbage til debatten om dyrevelfærden i 1960'erne og den dobbelte moderne idé om produktionsdyret som både „maskine“ og sansevæsen. Men i stalden er spørgsmålet om dyrenes velfærd blevet en del af velfærdstatens generelle udfoldelse, nemlig at forme det, den politiske filosof Sheldon Wolin kalder „et pålideligt borgerskab, hvis adfærd kan håndteres i overensstemmelse med statens behov, således som de opfattes af den regerende elite“ (Wolin 1987:477, vores oversættelse) ved hjælp af en blanding af trusler om juridiske sanktioner og opmuntring til adfærdsændring. Udfordringen er, at kontrolløren ofte står over for landmænd som Kaj, der er meget lidt modtagelige over for både påbud og tilbud om dialog. Beskrivelsen af bøndernes modvilje imod statskontrol har en lang historie i antropologien (Hobsbawm 1959; Scott 1985, 2010). Selv om landbruget, andelsbevægelsen og landbrugsorganisationerne har spillet en central rolle i etableringen af den moderne danske stat (Jenkins 2011), er der blandt danske landmænd som blandt deres kollegaer mange andre steder i verden en udbredt modvilje imod staten, fordi landbruget er bygget på en stærk idé om at kunne klare sig selv. Den hollandske agrarsociolog Jan Douwe van der Ploeg kalder dette for moderne landmænds „konstante stræben efter autonomi eller higen efter ... landmandsfrihed“ (*farmers' freedom*) (van der Ploeg 2008:32, vores oversættelse). Det, som Kaj selv kalder sin „naive drøm om selv at kunne bestemme“, udspringer af dette ideal om landmandsfrihed, et ideal, der står i skarp kontrast til den moderne landmands dybe afhængighed af statslige eller superstatslige instanser og ekspertsystemer: bankernes udlånsvilje, medicinalindustriens produkter, tekniske rådgiveres viden, dyrlægernes besøg, højteknologien i staldene, EU-tilskuddene og priserne på et uforudsigeligt verdensmarked. Kajs skepsis over for det uvarslede kontrolbesøg er derfor mere end den skepsis, enhver anden forretningsdrivende føler over for kontrolbesøg.

Det er en grundlæggende skepsis over for statens juridiske ret og videnskabelige indsigt. Som Kaj udtrykker det: „Han er jo godt nok dyrlæge, men for mig kører det altså helt af sporet.“ Kontrollørens ikke specielt succesfulde modtræk til Kajs grundskepsis over for hans juridiske beføjelser og faglige indsigt i grisens sjæl er at tilbyde selv-empowerment: „Bare Kaj snarest afliver grisen i mellemgangen.“

Debatten i Kajs grisestald den formiddag i april 2010 er blot én af mange kampe på frontlinjen af en ny „selve livets politik“, der inkluderer dyr og mennesker i samme perspektiv og organisationsform. For at favne dette perspektiv foreslår vi, at det er nødvendigt begrebsmæssigt at udvide den „selve livets politik“, som Nikolas Rose beskriver (Rose 2006), til også at omfatte dyr. I sin bog viser Rose, hvordan det 21. århundredes bioteknologiske landvindinger skabte basis for en revolution i måden at regere på i den vestlige verden. Ifølge Rose opstod der en ny regeringsførelse eller *governance*, som han kalder „en selve livets politik“. Vor tids „selve livets politik“ er for Rose en anderledes „selve livets politik“ end foregående århundreders politiske regeringsform. Men selv om Rose i sin bog på overbevisende måde gennemgår, hvordan livet er forvaltet politisk forskelligt i de sidste 400 år, er der dog kun tale om det menneskelige liv. Lad os kort opridse denne „det menneskelige livs politiske historie“, inden vi argumenterer for nødvendigheden af også at inkludere dyr i livets politiske historie i den vestlige verden.

I det 18. og 19. århundrede, hævder Rose, skabte etableringen af videnskaben om sygdomme, epidemier og hygiejne i Europa og USA grundlaget for en statslig bekymring over og kontrol med befolkningens sundhed. Dette ændrede sig efter 1900, hvor den moderne stat i det meste af det 20. århundrede især var bekymret over befolkningens kvalitet, en bekymring og kontrol drevet af ny indsigt i genetik og eugenetiske ideer. Ifølge Rose er politik efter år 2000 (og nu ikke længere bare i Vesten, men også i resten af verden) igen anderledes og i stigende grad drevet af videnskabelige fremskridt inden for molekylærbiologi og genetisk manipulation, som gennem kloning, reproduktive teknologier og DNA-analyser giver mulighed for „at kontrollere, håndtere, reformere og modulere selve de vitale egenskaber ved mennesket som levende væsen“ (Rose 2006:3, vores oversættelse). Det gode liv handler, kunne man sige, nu ikke længere om fraværet af sygdomme og lidelser eller om at optimere den genetiske og potentielle sundhed for både befolkninger og den enkelte. Velfærd er i stigende grad at undgå sygdom og optimere velfærd gennem genetisk overvågning, risikovurdering og forebyggelse. I dette ligger der en indtrængen, hævder Rose, af politisk kontrol til det molekylære niveau (se også Foucault 1991).

En overbevisende fortælling om livets politiske historie måske. Men er den nu også fyldestgørende? Det mener vi ikke. For Roses beskrivelse af „selve

livets politik“ er således et godt eksempel på den antropocentrisme, der indtil for nylig har kendetegnet biopolitiske analyser (se Shukin 2009; Wolfe 2013). Rose er således i sin bog udelukkende interesseret i det menneskelige livs politik. Men Bents kontrolbesøg i Kajs svinebesætning er et udtryk for, at denne „selve livets politik“ – en synoptisk bekymring for alle aspekter af livet fra det genetiske til det sociale – ikke kun gælder mennesker, men også dyr. Og inkluderer man dyr i politisk historie, tegner der sig hurtigt en alternativ historie.

Biomagt i stalden

De videnskabelige opdagelser inden for genetikken, som Rose ser som et skelsættende instrument for selvet livets politik i det 21. århundrede, når det gælder mennesker, har en langt længere genealogi, hvis man inkluderer dyr i sin politiske historie. I den moderne dyrestald har genetik længe været grundlaget for en styreform. Den gris, vi kender i dag, stammer således fra en genetisk hybrid mellem kinesiske og europæiske arter, der blev introduceret til Europa i slutningen af 1700-tallet (White 2011). Denne hybrid kunne fodres med madrester og affald, den voksede hurtigere og blev populær som følge af den stigende efterspørgsel efter kød, som industrialiseringen og urbaniseringen i det 18. århundrede havde skabt. Grisens genetiske historie er dermed kapitalismens politiske historie – en bestemt måde at organisere forholdet mellem befolkning, genetik, politik og økonomi på. Antropologen Paul Rabinow og Nikolas Rose kalder denne organisering for „biomagt“ og ser det som en dobbelt styring: såvel en regulering af, hvem man kan tillade at dø (*a letting die*), og en detailstyring af, hvordan livet leves (*a making live*) (Rabinow & Rose 2006:195).

Mødet mellem dyr og mennesker i den industrielle stald har altid været en biosocial form for magt i denne dobbelte forstand, der betinger vilkårene for både livet og døden ud fra en blanding af genetiske, politiske, moralske og økonomiske overvejelser. Grisen i Kajs stald, der burde være aflivet, er et eksempel på den typer dilemmaer, der vokser ud af detailstyring af dødens betingelser i stalden. Men lignende dilemmaer karakteriserer alle aspekter af grisens liv, dilemmaer, der begynder, allerede inden grisen bliver født. Et vildsvin har 19 ryghvirvler. Men genetisk selektion har i de seneste 60-70 år gjort, at en moderne staldgris har mellem 21 og 23 ryghvirvler (Rubin et al. 2012). Deres lange krop, fremavlet for at producere flere flæsestege pr. gris, betyder, at et stort antal søer ikke længere kan rejse sig, lægge sig eller hvile ubesværet i de standardiserede enkeltbokse, som de stadig holdes i under faring for at forhindre, at de ligger pattegrisene ihjel.¹¹ En officiel forklaring på, at statens kontrollører ikke griber ind over for de fremavlede søers mangel på plads, findes ikke, men i mediedebatten hævder

Dyrenes Beskyttelse, at det „ligner [...] en stiltiende overenskomst mellem erhvervet og myndighederne om, at det er i orden at fiksere søer“ med det formål at øge produktiviteten.¹²

I stalden er jura, økonomi, og moralpolitiske ideer om velfærd i konstant spænding. Et andet eksempel fra Kajs stalde er de tusindvis af grise, som Bogdan halekuperer få dage efter fødslen. Rutinemæssig halekupering af svin er således forbudt – både i dansk lovgivning og i EU.¹³ Alligevel påtaler Bent det ikke under kontrollen, for af samme bekendtgørelse, som forbyder rutinemæssig halekupering, fremgår det, at halekupering er tilladt inden for de første tre-fire dage af pattegrisens liv, hvis man som landmand kan dokumentere, at man har problemer med halebid. Ifølge landbrugets brancheorganisation kan alle landmænd dokumentere dette.¹⁴ Det samme ville Kaj have sagt til Bent, hvis kontrolløren havde påtalt forholdet. Forholdet ignoreres, fordi der er eksportbetragtninger at tage hensyn til. Kaj kan simpelthen ikke finde producenter, der vil aftage hans smågrise, hverken nationalt eller globalt, hvis de ikke er halekuperede. Derfor bliver så godt som alle de 29 millioner grise, som årligt produceres i Danmark, halekuperet.¹⁵ Kun de 0,3 procent, som produceres under økologisk lovgivning, får lov at beholde krøllen på halen. Den juridiske undtagelse i en lovgivning, der skulle sikre dyrevelfærden for grisene, er derved paradoksalt nok blevet det juridiske grundlag for en økonomisk betinget praksis, der mindsker velfærden. De halve haler er et symbol på den eksotiske og på mange måder tragiske sameksistens imellem markedsprofit og juridisk defineret velfærd i grisestalden.

Den biopolitiske spænding imellem velfærd og rentabilitet, der har hersket i årtier i den moderne grisestald, foregriber på mange måder den aktuelle velfærdsdiskussion, om „vi har råd til velfærd i fremtiden“ (Greve 2012:142), og debatten om forholdet imellem velfærdsstat og konkurrencestat. Politologen Kaj Ove Pedersen, som er kendt for at have oversat og overført Philip Cernys og andres ideer om „the competition state“ til en dansk sammenhæng (Cerny 1997), beskriver konkurrencestaten som en stat, der overtager mange af velfærdsstatens opgaver, men også som en stat, der „aktivt søger at mobilisere befolkningen og virksomhederne til at deltage i den globale konkurrence, i stedet for (som velfærdsstaten) at kompensere og beskytte befolkningen og virksomhederne mod konjunkturudviklingen i den internationale økonomi“ (Pedersen 2011:12). Den stadig tættere kobling i de senere år imellem staten som både eksportfacilitator og velfærdsforvalter, som hævdes at være „forudsætningen for en videreførelse af velfærdsstaten“ (Pedersen 2014:7), er på ingen måde ny i den moderne dyrestald. Dyrevelfærdens historie har fra starten været gennemsyret af en dobbeltoptik, der søgte at kombinere velfærd med økonomisk rentabilitet. Spændingen imellem animal welfare og animal capital er derfor for os et analytisk laboratorium for debatten om forholdet mellem menneskelig velfærd og mennesket som ressource

i konkurrencestaten. For historien om dyrevelfærdens fødsel i 1960'erne er netop historien om opfindelsen af staldene som et sted, hvor markedets krav om konkurrence og overskud skulle sameksistere med et stigende statsligt og forbrugermæssigt krav om velfærd.

Dyrevelfærdsstatens fødsel

Begrebet dyrevelfærd (animal welfare) vokser frem som politisk problem og juridisk begreb i England i slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne. Det sker som reaktion på den etiske forargelse over husdyrenes lidelser, som udgivelsen af dyrevelfærdsaktivisten Ruth Harrisons bog *Animal Machines* afstedkom i 1964 (Harrison 1964a). Ruth Harrison, veganer og kvæker, gennemgik i sin bog forholdene for de såkaldte sødmælkskalve, for fjerkræ i bure og tremmesvin, og hun optrevlede i alle tilfælde den mekanisering af dyr, som var sket i efterkrigstidens landbrug. Bogen, der udkom i dansk oversættelse samme år under titlen *Dyr på samleband, det nye fabrikslandbrug* (Harrison 1964b), var en skarp kritik af det moderne, industrialiserede landbrug, som i efterkrigstiden havde været med til at skabe det økonomiske grundlag for konsolideringen af den moderne velfærdsstat i det nordlige Europa. Velfærdssamfundet for mennesker, hævdede hun, var ironisk nok blevet skabt ved at lave dyr om til maskiner og påføre dem umenneskelige lidelser. Mens landbrugets fortalere i England hævdede, at dyr ikke mistrivedes, så længe de voksede, insisterede Harrison på, at industrialiseringen og medikaliseringen af dyreholdet i det moderne landbrug havde brudt den naturlige symbiotiske kontrakt mellem bonde og dyr: Hormoner, antibiotika og moderne teknologi betød, at koen stadig kunne give meget mælk og hønsene lægge rekordmange æg, selv om de led. I den moderne stald var filosofen René Descartes idé om „dyret som maskine“ (*the beast-machine*) blevet gjort til en for Harrison mareridtsagtig virkelighed, der fornægtede dyrene som sanselige væsener med evnen til at føle smerte (Cole 2011; Rosenfield 1968). En bredere forståelse af dyrenes levevilkår, der medtog de mentale såvel som de fysiske forhold, var derfor nødvendig (Woods 2011:18). Med et forord af den indflydelsesrige biolog Rachel Carson, hvis bog *Silent Spring* fra 1962 havde skabt politisk opmærksomhed om brugen af DDT i USA (Carson 1962), gjorde *Animal Machines* husdyrenes vilkår til en politisk varm kartoffel i England. I det moderne landbrug fik dyrene ikke lov til at leve, før de døde, hævdede Harrison og fortsatte:

Hvor langt har vi ret til at gå i vores udnyttelse af dyrene til vores formål? Har vi ret til at berøve dem al fornemmelse af velbehag i livet, simpelthen for at presse flere penge hurtigere ud af dem? Har vi ret til at behandle levende væsener alene

som foderomsættende maskiner? På hvilket punkt kan vi begynde at tale om mishandling? (Harrison 1964b:22)

Harrison insisterede på, at grusomhed skulle defineres langt bredere end den daværende lovgivning, som primært havde fokus på vanrøgt og på at beskytte dyrets ejere. Loven skulle gælde alle aspekter af dyrets liv, de mentale og emotionelle såvel som de fysiske. Som respons på den offentlige debat, som Harrisons bog medførte, nedsatte de britiske veterinærmyndigheder under Ministry of Agriculture, Forestry & Fisheries (MAFF) samme år et udvalg, der skulle undersøge forholdene for de britiske husdyr. Udvalget, ledet af zoologiprofessoren Rogers Brambell, producerede i 1965 den såkaldte „Brambell Report“, der ofte beskrives som det dokument, der etablerede moderne dyrevelfærd (Broom 2011; Rushen 2008). Udvalgets officielle titel er værd at bemærke: „Den tekniske undersøgelseskomite for dyrevelfærd i intensive dyreholdssystemer“ (The Technical Committee to Enquire into the Welfare of Animals Kept under Intensive Livestock Husbandry Systems) (Woods 2011:18). Valget af begrebet „velfærd“ i udvalgets kommissorium var sandsynligvis ikke bevidst politisk, men derimod et resultat af det, den engelske sundhedshistoriker Abigail Woods kalder *linguistic creep* (op.cit.19), et udtryk, der måske bedst kan oversættes som „sproglig afsmitning“. Dyreværnsforeninger som fx Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals (RSPCA), der indtil 1960'erne overvågede dyrenes tilstand ved slagtninger og på markeder og rapporterede eventuel vanrøgt til Landbrugsministeriet, blev således til tider kaldt dyrevelfærdsforeninger (*animal welfare societies*). Måske var det herfra, at begrebet velfærd sneg sig ind i udvalgets navn? MAFF brugte dog muligvis også ordet velfærd for at tækkes landbruget ved at undgå det mere negativt ladede ord „grusomhed“ (*cruelty*), som Harrison anvendte. Men uanset baggrunden for inklusionen af ordet i kommissoriet fik begrebets inklusion i Brambell-rapporten vidtrækkende konsekvenser: „Dyrevelfærd“ kobledede en meget bred forståelse af et væsens levevilkår med en idé om, at ansvaret for disse vilkår primært var statens. En engelsk ordbog fra 1960 definerer således *welfare* som „den hjælp, som især en stat yder til folk i nød“ (op.cit.18, vores oversættelse), mens *Den Store Danske Ordbog* definerer velfærdsstaten som det „institutionelle resultat af ideen om, at staten er ansvarlig for borgernes velfærd, der forstås som både materielle og ikke-materielle goder, fx tryghed og trivsel“. ¹⁶ Begrebet „dyrevelfærd“ blev i denne brede, statsgaranterede forstand ikke bare en fast del af den offentlige debat; det fik også juridisk virkelighed. På baggrund af Brambell-rapporten godkendte det britiske parlament den første dyrevelfærdslov i 1968, nemlig afsnittet om „Welfare of livestock“ i the „Agriculture Miscellaneous Provisions Bill“ (Woods 2011:19).

I Danmark skulle der gå 12 år fra Ruth Harrisons oprør og Brambell-rapporten, til man for alvor begyndte at indlemme produktionsdyrene i velfærdsstaten. Dette skete via etableringen af to offentlige udvalg, hvoraf det første blev nedsat i 1977 og afgav betænkning i 1979. Det næste blev nedsat i 1987 og afgav betænkning i 1988 (Sandøe & Christiansen 2009). Mens betænkningen fra 1979 karakteriserer udvalgets opgave som en forsigtigt undersøgende opgave, nemlig at „indsamle og analysere de erfaringer, som foreligger ved anvendelse af intensive produktionssystemer“ (Direktoratet for Statens Indkøb 1979:5), havde udvalget i 1987 et betydelig mere konkret kommissorium, nemlig at udarbejde et forslag til en ny dyreværnslov, der ville „betyde en generel styrkelse af dyrenes stilling i det nuværende samfund“ (Justitsministeriet 1988:5). Selv om begge betænkninger skal ses i lyset af medlemskabet af det europæiske fællesmarked, som Danmark var blevet medlem af i 1973, kan den langsomme effekt af Brambell-rapporten på dansk lovgivning dog ikke bare tilskrives troen på en fælles EF-løsning. Danmark levede i disse år i langt højere grad end fx England med en stærk selvforståelse af at være et landbrugsland. Som antropologen Richard Jenkins påpeger, havde det danske politiske system, de politiske ideer og organisationsformer en stærk landlig oprindelse (Jenkins 2014:44). De danske landmænd stod politisk stærkt i kraft af mange års erfaring med at etablere andelsselskaberne, men også med lang tradition for samarbejde med staten som fx gennem statsstøtte til rådgivningen i landbruget, statsstøtte til udvikling af fødevarekvalitet via dyrlægekontrol samt den fælles markedsføring af smør og bacon i de år, hvor husdyrbruget blev erstatningen for en faldende kornproduktion. Samtidig kom der i årene 1950-1973 et voldsomt stigende fokus på det effektive landbrug – som nu blev set som en helt nødvendig betingelse for at overleve i konkurrencen med faldende priser på fødevarer i det rige nord: væk med de små ineffektive statshusmandsbrug, og frem med „kannibalismeprincippet“: Æd din nabo, eller bliv selv ædt, som politologen Jan Holm Ingemann formulerer det (Ingemann 1999:18) i sin analyse af landbrugets udvikling mellem 1870 til 2000 – en proces, der endnu ikke levede plads til sentimentalitet på husdyrenes vegne. Brambell-rapportens forsinkede indflydelse i Danmark var således i høj grad en effekt af landbrugets stærke ideologiske betydning for den nationale selvforståelse og økonomiske betydning for landets eksport, og da den kom, var det indirekte gennem pres fra Europarådet og siden lovgivning fra EF og senere EU. Dyrevelfærden blev i løbet af 1970'erne og 1980'erne den pris, som det danske industrialiserede landbrug måtte betale for komme ind på det beskyttede og subsidierede marked i et fælles Europa, svækket som man var af faldende priser og mætningen af det europæiske fødevaremarked.

På trods af disse nationale forskelle falder Brambell-rapportens udgivelse og tiltagende politiske indflydelse i både England og Danmark sammen med „guld-

alderen“ for den europæiske velfærdsstat fra 1950’erne til 1970’erne. Denne periode indebar en økonomisk vækst, som lagde grundlaget for både en ekspansion og en intensivning af den politisk-juridiske bekymring om velfærd. Man brød således politisk med opfattelsen af, at velfærd var nødt til at være selektiv og derfor kun gjaldt de mest trængende. I stedet udvikles en universel velfærdsstat med velfærd for alle. Symbolet på dette er indførelsen i Danmark af folkepensionen til alle i 1956 (Ploug 2004). Velfærd blev også intensiveret til at omfatte stadig flere aspekter af den enkeltes liv, hvor målet var en „omfattende social sikring“ (Mogensen 2010:15).

Denne tætte kobling mellem stat og velfærd – nu for dyr såvel som for mennesker – står i skarp kontrast til ideen om velfærd i fx USA, hvor velfærd for mennesker som et privat anliggende spejler en dyrevelfærdspolitik, der er drevet af industrien og private organisationer snarere end af staten (Mench 2008).¹⁷ Mens Brambell-rapporten i England og senere i EU og Skandinavien kommer til at betyde inklusion af dyr i velfærdsstatens „selve livets politik“, har det indtil for nylig i USA været producentorganisationer som United Egg Producers og Smithfield’s (der producerer svin) eller kommercielle fastfoodkæder som McDonald’s og dyreværnsorganisationer som RSPCA, der har ført an i etableringen af dyrevelfærd som reaktion på forbrugerkrav (Mench 2008:307-08).

Velfærd som frihed

Brambell-rapportens etablering af dyrevelfærd som politisk og moralsk bekymring, men altid medieret af økonomiske hensyn, stemmer ikke bare historisk overens med velfærdsstatens konsolidering i Europa. Rapportens konceptuelle ballast, der indebar et argument om et bredt og stats- eller EU-overvåget velfærdsbegreb for dyr, var også tæt forbundet med centrale ideer i den humanpolitiske velfærdsfilosofi.

Hvor tæt Brambell-rapportens idé om dyrevelfærd lå på velfærdsstatens definition af „det gode liv“, kan især ses i rapportens udspecificering af dyrevelfærd i „fem friheder“:¹⁸ 1. Frihed fra sult og tørst. 2. Frihed fra ubehag. 3. Frihed fra smerte, skade og sygdom. 4. Frihed til at udtrykke normal adfærd. 5. Frihed fra frygt og lidelse.

Skrevet mindre end 20 år efter udformningen af FN’s menneskerettigheds-erklæring er Brambell-rapportens understregning af produktionsdyrenes frihedsrettigheder slående. De fem friheder angår ikke kun frihed fra ydre tvang og smerte. Understregningen af friheden fra psykisk ubehag eller frygt indebærer således en anerkendelse af vigtigheden af produktionsdyrets indre, mentale liv. Særlig markant er dog kravet om friheden til „at udtrykke normal

adfærd“. Produktionsdyret bør med andre ord have frihed til at være sit naturlige selv. Dette fokus på friheden til at være sig selv er interessant i lyset af den store ideologiske vægt, som frihedsbegrebet generelt bærer i moderne politik og liberal selvforståelse. Som den franske idéhistoriker Michel Foucault har formuleret det, er frihed i moderne politik ikke magtens modsætning, men derimod et teknisk middel til magtens udførelse:

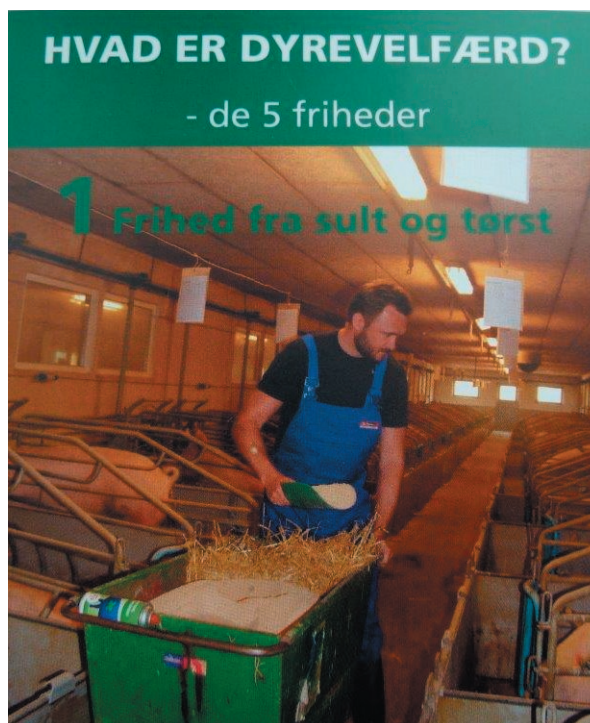
Magt kan kun udfoldes over frie subjekter og kun i det omfang, at de er fri [...] slaveri er i den forstand ikke magt, så længe slaven sidder i lænker (i dette tilfælde er der mere tale om en fysisk fastholdelse) [...] Der er derfor ikke tale om en direkte modsætning mellem magt og frihed, som om de var gensidigt ekskluderende (at frihed skulle forsvinde, når magt udøves), men derimod et meget komplekst samspil. I dette spil kan frihed meget vel tænkes som grundlaget for magtens udfoldelse (Foucault 1982:790, vores oversættelse).

Denne idé om frihed som en del af en bestemt magtkonstellation indgår i Foucaults velkendte analyse af moderne regeringsførelse eller „governmentalitet“, hvor vi som forbrugere, vælgere, studerende, patienter og arbejdstagere er givet friheden til at vælge. Men valget er ikke kun en ret. Det er en pligt, en nødvendig handling i subjektets realisering af sig selv som individ, og både de valg, vi gives, og vores personlige evne til at foretage disse valg er „overdeterminerede“ af en politisk virkelighed, hvor vi uddannes, oplyses, informeres til overhovedet at kunne foretage disse valg. I takt med at vi vælger, bliver vi de frie individer, som det politiske system kræver for at kunne fungere (Dean 1999). Governmentalitet som en form for magtudøvelse baseret på frihed står for Foucault i kontrast til det, han kalder suverænitæt, som er statens eller regentens ret til at befale og beordre, og som kendetegner såvel enevældens hånds- og halsret som den moderne immigrationskontrol eller terrorlovgivning. Selv om suverænitæt som magtform er ældre end governmentalitet, er den i høj grad fortsat til stede i moderne politik, men forholdet mellem governmentalitetens løfte om frihed og suverænitættens åbenlyse begrænsning af den er en fundamental kilde til debat, kritik og frustration i moderne politik.

Det moralske argument om, at også dyr har ret til visse elementære friheder, som Harrisons bog og Brambell-rapporten udfolder, kan parallelt hermed siges at introducere governmentalitet i stalden – at markere en overgang, hvor én form for magt, nemlig suverænitæt (retten til at fastholde og ubetinget herske over produktionsdyrene, som man ejer), nu suppleres med en anden, nemlig governmentalitet. Dyr har et indre liv, som de bør kunne udfolde frit og naturligt uden frygt eller ubehag, og det bliver statens rolle at sikre, at de gives mulighed for at „kunne vælge at være sig selv“. Dyrenes frihed åbner med andre ord døren til en ny form for regeringsførelse, som Bents besøg hos Kaj er en direkte udløber af.

Det er dyrets ret til frihed fra smerte, ubehag og frygt, som Bent indskærper over for Kaj, og som indebærer en trussel om juridiske sanktioner. Disse sanktioner genintroducerer dog netop den suverænitet, som begrænser friheden, nemlig en begrænsning af Kajs frihed til at være autonom landmand, ligesom grisens fem friheder er underordnet dens grundlæggende ufrihed som indespærret produktionsdyr. I denne centrifuge af friheder og ufriheder, dyrenes såvel som menneskets, udfoldes den moderne velfærdsstats blanding af governmentaltitet og suverænitet i stalden på samme paradoksale måde som ved paskontrollen, hvor idealet om frihed til at rejse møder statsmagtens potentielle ret til at forbyde indrejse.

I denne forstand er den frihed for produktionsdyr, som Brambell-rapporten introducerede, blevet en central del af den ideologiske debat om dyrevelfærd, og frihederne markedsføres i dag ofte som et politisk gode. For eksempel refererede den daværende danske fødevareminister Dan Jørgensen til de fem friheder i sin åbningstale på den årlige dyrevelfærdskonference i 2014, arrangeret af Videncenter for Dyrevelfærd,¹⁹ og Fødevarestyrelsen har udgivet frihederne som logoer i en serie postkort.

Frihed fra sult og tørst, den første af „de fem friheder“, her demonstreret på postkort udgivet af Fødevarestyrelsen og med daværende fødevareminister Dan Jørgensen som ansvarlig landmand i svinestalden.

Produktionsdyrets frihed er altid underlagt den grundlæggende ufrihed, som produktionsformen kræver. For produktionsformen er baseret på produktionsdyrets status som et væsen, der kan og skal slagtes. Ligesom den moderne stats politiske organisation kræver et skarpt juridisk skel mellem de mennesker, der oppebærer retten til liv, goder og velfærd, og de mennesker, som er uden disse rettigheder (Agamben 1998), baserer den moderne idé om tamdyr, som filosofen Cary Wolfe påpeger, sig på et skarpt skel mellem kæledyr og produktionsdyr. Førstnævnte er ofte fuldgyldige medlemmer af familien (nærmest en slags mennesker) og genstand for en forkælselsindustri, der i USA alene løber op i over 45 milliarder dollars om året, mens produktionsdyrene lever en usynlig eksistens og bliver „ofret“ under bestemte juridiske vilkår (Wolfe 2013). Dyrevelfærden er således et lovmæssigt tiltag, der søger at regulere vilkårene for produktionsdyrenes liv og død: Dyrene kan og skal slås ihjel, men de må dog ikke myrdes eller mishandles. Produktionsdyret er velfærdsstatens offerdyr, kunne man sige. Og mens dyrevelfærdslovgivningen er et juridisk forsøg på at sikre de moralske betingelser for dyrets uundgåelige slagtedød, er veterinærmyndighedernes kontrolbesøg statens forsøg på at sikre, at ritualerne for produktionsdyrets liv og død overholdes.

Dyreværnsgrupper appellerer ofte eksplicit til det moralske paradoks i skellet mellem kæledyr og produktionsdyr: „Hvad nu, hvis det var din hund, der levede i bur?“

At måle friheden

Dyrevelfærd er et „grundlæggende omstridt begreb“ (*essentially contested concept*), et begreb „om brugen af hvilket, der hersker en endeløs debat om begrebets rigtige definition blandt dets brugere“ (Gallie 1956:169, vores oversættelse). I manglen på semantisk enighed har der i de første mange år med dyrevelfærdslovgivning i Danmark og EU været fokus på at etablere objektive mål for de systemer, som dyrene skal tilpasse sig – et nødvendigt led i forsøget på juridisk og politisk at implementere det i staldene. Produktionsdyrets ret til frihed – en slags „frihed indtil døden“ – kan kun omsættes til juridisk virkelighed i det omfang, den kan måles. Dette målbarhedskrav betyder, at der både politisk, i landbruget og blandt forskere er konstante diskussioner om, hvordan dyrevelfærden bør måles eller vurderes. I de senere år er der imidlertid i europæisk regi sket et markant skifte væk fra at måle dyrevelfærden ud fra produktionssystemerne alene: Er stierne for små? Er burene for smalle? Er indretningen for primitiv og uinteressant for dyret? Kan dyret overhovedet være i rammerne og hvis ikke, skal dyret så skæres til eller avles om, så det passer? Hvad koster det at ændre rammerne? I stedet retter man nu i stigende grad blikket mod dyrets selv. I årene 2004-2009 gennemførtes således med EU-finansiering et stort forskningsprojekt, „Welfare Quality“ (WQ),²⁰ med deltagere fra 44 forskellige institutioner og universiteter på tværs af landene, og her var målet at skabe fundamentet for denne ændrede retning, hvor man går fra at måle på systemerne til at måle på dyret selv. WQ bygger på den tanke, at dyrevelfærd drejer sig om, hvad dyrene føler og oplever. Negative følelser og oplevelser trækker så at sige velfærden ned, mens positive følelser trækker op (Sandøe et al. 2015). I WQ-projektet har fokus altså været på at kunne vurdere dyrs velfærd på besætningsniveau, uafhængigt af produktionssystemet, og forskerne har derfor arbejdet hen imod at finde sammenlignelige mål for dyrets oplevede livkvalitet frem for produktionsmål. Det centrale dogme har været at måle på dyret selv frem for de rammer, det blev presset ind i. Det er også lykkedes at vælge en række mål. Erfaringen er dog samtidig, at det tager så lang tid at udføre WQ-vurderingerne, at systemet ikke er kommet i brug i praksis, men først og fremmest som forskningsværktøj, for tid er penge og konkurrenceaspektet i landbrugsproduktionen har aldrig et øjeblik været ladet ude af syne i dyrevelfærdsstaten. Ikke desto mindre har EU med Lissabon-traktaten i 2009 valgt at følge samme tankegang. Artikel 13 i traktaten fremhæver således, at unionens politikker inden for landbrug, fiskeri og transport skal tage hensyn til velfærden hos dyr som følende væsener.²¹ Bevægelsen går altså stadig i retning af, at det ikke er tilstrækkeligt at lovgive og kontrollere ved at måle på systemerne, og hen imod, at dyret i sig selv skal ses som „et følende væsen“, et væsen, på hvis oplevelser og følelser man kan vurdere dets velfærd. Skiftet er interessant,

fordi det så at sige individualiserer det enkelte dyr og dets følelsesliv i forsøget på at skabe en alternativ målestok. Der er her tale om et kvalitativt skifte, hvor man søger politisk at regulere produktionsdyrenes levevilkår igennem en måling og administration af deres indre følelsesliv, et skifte, der også er sket på andre af velfærdsstatens områder (Rose 1998; Bubandt 2015).

Konklusion

Dyrevelværdien i de danske stalde er et produktivt analytisk laboratorium for at forstå velfærdsstatens konkurrencestat. Det er bemærkelsesværdigt, at denne samtænkning af dyrevelfærd og velfærdsstat ikke før har været genstand for antropologisk eller akademisk interesse, for dyr og magt har, siden Aristoteles kaldte mennesket et „politisk dyr“ (Aristoteles 1928), været tænkt sammen. Ja, faktisk er moderne politisk teori baseret på en række ideer om dyret som både modsætning til og identisk med det politiske. Som den franske filosof Jacques Derrida udtrykker det, har dyret og herskeren (det bestialske og det royale) været historisk forbundet i politisk teori siden i hvert fald Niccolò Machiavelli (1469-1527) og Thomas Hobbes (1588-1679), fordi hverken dyret eller kongen var underlagt loven. Men selv om den politiske hersker og dyret således på mange måder lignede hinanden, var de alligevel radikalt forskellige: Kongen var hævet over loven, mens dyret var placeret lavere end loven (Derrida 2009). Dyrets lange historiske rolle i politisk teori og praksis kunne friste til at tro, at dyrets politiske vigtighed nu er under afvikling. Vi vil hævde, at det modsatte er tilfældet. Dyrets rolle i politik har aldrig været mere central eller mere ambivalent end i dag, hvor artsudryddelse og MRSA demonstrerer både vores dybe afhængighed af og vores sårbarhed over for andre arter.

Vi har anvendt grisen som „figuration“ i Donna Haraways forstand for den historiske, moralske og politiske sammenkobling af velfærd for dyr og velfærd for mennesker, der er opstået i det nordlige Europa efter 2. verdenskrig. Den moderne staldgris med op til fire ekstra ryghvirvler; grisen Otto, som seerne valgte ikke skulle slagtes; de 29 millioner svin, der hvert år halekuperes og slagtes i højteknologiske, men dybt bakteriesårbare stalde langt fra forbrugernes blikke: Alle disse grise er „figurationer“ af den transformation af „selve livets politik“, der siden 1950'erne er foregået i det industrielle landbrug i Danmark. Velfærdsstaten og dyrevelfærdien er således både historisk samtidige og politologisk forbundet i en selve livets politik for mennesker og dyr, en forbundethed, der er paradoksal, fordi samme periode efter 2. verdenskrig er domineret af en politisk selvforståelse, der sætter et skarpt skel mellem mennesker og dyr. Vi foreslår, at den statslige dyrevelfærd er en „hybrid“ i Bruno Latours forstand (Latour 1993:2): Et område,

hvor etik og profit, jura og politik, offentlige og private interesser er dybt bundet i en række aporier – uløselige eksistentielle eller moralske paradokser, der uvægerligt opstår i betydnings- og produktionssystemer (Bubandt 2014) – og som landmænd, statsansatte dyrlæger og forbrugere konstant stilles over for i hverdagen (se også Anneberg, Bubandt & Vaarst 2013).

Grisen i de danske stalde er i den forstand et stykke levende samtidshistorie, på én gang et genetisk, politisk, økonomisk, juridisk og moralsk anliggende – på én gang maskine og juridisk subjekt, offerdyr og følede væsen. Dyrevelfærden for produktionsdyr har således fra sin fødsel været spændt ud imellem jura og profit, imellem moral og økonomisk overskud, imellem hvilke dyr der kan ofres, og hvilke der ikke kan. Den dobbelthed mellem velfærd og profit, mellem suverænitæt og governmentalitet, mellem inklusion og eksklusion, der strukturerer det moderne landbrug, foregriber på mange måder den konkurrencestat, som store dele af det politiske spektrum nu omfavner. Politisk samtidsanalyse har mere end nogensinde brug for en multispecies etnografi. Et godt sted at begynde en sådan analyse er i stalden.

Noter

1. Se artiklen „Det hellige danske svin“, Weekendavisen, 27. september 2015, hvor der argumenteres for, at danske bønder er verdensmestre i gæld, en gæld, der opgøres til 362 milliarder kroner.
2. Politiken, 24. august 2014: <http://politiken.dk/forbrugogliv/forbrug/forbrugersikkerhed/ECE2378466/slut-med-besoeg-i-svinestalde-med-mrsa/>. Tilgået januar 2015.
3. Det antropocæne er den foreslåede geologiske betegnelse for vor tidsalder, en epoke, hvor mennesket er blevet en geologisk faktor, en „naturkraft“ (Schwägerl 2014; Steffen et al. 2011). Men i den antropocæne tidsalder er mennesket ikke i kontrol, sådan som den moderne forfatning ellers syntes at love. Det antropocæne er snarere erkendelsen af manglen på kontrol over de økosystemer, klimatiske dynamikker og biologiske processer, vi påvirker eller ødelægger (Swanson, Bubandt & Tsing 2015). Mikrober er her et godt eksempel på en livsform, som vi mennesker er ude af stand til at kontrollere effektivt, og som vi i stigende grad må erkende vores dybe afhængighed af og sårbarhed over for (Margulis 2000). Som antropologen Anna Tsing siger, minder bakterier os om andre livsformers „relative autonomi fra menneskelige planer“ (Tsing 2013:33, vores oversættelse).
4. En søgning på ordet „dyrevelfærd“ i slutningen af 2014 i databasen Infomedia giver 6.735 hits på artikler i landsdækkende danske medier i 2014 (Infomedia 2015).
5. Live: Julegrisen Otto – skal den leve eller dø? <http://www.dr.dk/Nyheder/Live/2014/12/09132240.htm>. Tilgået 28. december 2015.
6. Statistik, Landbrug og Fødevarer: http://www.lf.dk/Tal_og_Analyser/Aarstatistikker/Statistik_svin/Statistik_svin_2013.aspx. Tilgået 26. januar 2015.
7. Alle navne på informanter i denne artikel er pseudonymer. Feltarbejdet er udført i forbindelse med ph.d.-studiet „Actions of and Interactions between Authorities and Livestock farmers – in Relation to Animal Welfare, 2009-2012“ (Anneberg 2013).

8. Der er en række forskellige lovkrav til, hvordan landbrugsdyr skal opstaldes, transporteres og slagtes. Disse regler er både nationale og EU-regler. Myndighederne brugte i 2010 følgende sanktioner: *indskærpelser*, som er en vejledning i at overholde gældende regler, *påbud*, som blev givet for lovovertrædelser af mere alvorlig karakter, hvor det ikke er tilstrækkeligt at vejlede om reglerne – og hvor man i så fald skal følge op med et nyt besøg – og endelig *politianmeldelse*, hvis der er tale om groft uforsvarlig behandling af dyr, fx et dyr med en kronisk lidelse, der ikke er i sygesti, ikke er behandlet og ikke er tilset af en dyrlæge eller aflivet i tide. Mangel på rodemateriale samt mangel på sygestier stod i 2010 for de to største antal indskærpelser, påbud og anmeldelser til politiet. Er en regel også en EU-regel, kan en overtrædelse betyde træk i landmandens EU-støtte (Fødearestyrelsen 2010).
9. Med Velfærdsforlig II, der blev indgået af samtlige partier i Folketinget i 2012, er der vedtaget et nyt kontrolkoncept, som ikke længere sætter bestemte procenter på, hvor mange gårde der skal kontrolleres, men beskriver en mere behovs- og risikobaseret kontrol, hvor man lægger op til en højere grad af „helhedsvurdering af besætningen frem for at fokusere på enkelte fejl“ (Fødearestyrelsen 2014).
10. Det sidste skete dog ikke alligevel på grund af en teknikalitet: Kaj har sine dyr og sin jord adskilt på forskellige CVR-numre, og EU-tilskuddet gives til det CVR-nummer, der henviser til jorden. Derfor betød indskærpelsen i Kajs stald ikke noget for EU-tilskuddet til hans marker.
11. Se: <http://politiken.dk/indland/ECE2677769/danske-soeer-er-for-store-til-deres-bokse-maa-sove-med-hovedet-paa-fodertruget/>.
12. Se: <http://politiken.dk/indland/ECE2677773/pladsmangel-i-soernes-bokse-bliver-ikke-paatalt>.
13. Se § 4 i bekendtgørelse om halekupering og kastration af dyr, nr. 324 af 06/05/2003 (historisk). <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=1572>.
14. Branchens forklaring på, at landmænd skal halekupere, er, at man ellers risikerer udbrud af halebid, hvilket er endnu blodigere og værre for grisene end at få halerne kuperet. Hos Videncenter for Svin skriver man, at branchen endnu ikke har fundet den rette løsning i forhold til at undgå, at grise bider haler: <http://vsp.lf.dk/Aktuelt/Nyheder/2010/10/15102010%20Halekupering%20reducerer%20udbrud%20af%20halebid.aspx>. Spørger man en anden interesseorganisation, Dyrenes Beskyttelse, opstår halebid, fordi de systemer, som grisene går i, er for dårlige. De har for lidt plads, stimuleres for lidt og bider haler, fordi de er stressede.
15. En million søer står for produktionen af ca. 29 millioner grise årligt, hvoraf langt hovedparten eksporteres – levende, halve eller udskårne. En so får gennemsnitligt 17 grise pr. kuld, seks kuld grise i løbet af ca. tre år, inden hun slagtes eller dør/aflives i forbindelse med sygdom.
16. Se artiklen „Velfærdsstat“ i *Den Store Danske* (forfattet af Tim Knudsen): http://www.denstoredanske.dk/Samfund%2c_jura_og_politik/Samfund/Moderne_demokrati_og_konstitutionelt_monarki/velfærdsstat. Tilgået 15. januar 2015.
17. USA havde ganske vist en føderal dyrebekskyttelseslov fra 1966, som i 1970 blev revideret og navngivet „The Animal Welfare Act“, sandsynligvis inspireret af den engelske lov fra 1968. Men denne lov omfattede kun behandlingen af dyr under transport, ved opvisninger og til videnskabelig brug.
18. Five Freedoms. Se de oprindelige formuleringer i Brambell-rapporten her: <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20121007104210/http://www.fawc.org.uk/freedoms.htm>. Tilgået 27. september 2015.
19. Personlig kommunikation, mødet overværet af Inger Anneberg. Videncenter for Dyrevelfærd hører under Fødearestyrelsen. Se om centret og konferencen her: http://www.foedevarestyrelsen.dk/fvst_ansvar_opgaver/Sider/Nyt-fra-Videncenter-for-Dyrevelfaerd.aspx.

20. Se: <http://www.welfarequality.net/everyone>.

21. Se: http://ec.europa.eu/food/animal/welfare/policy/index_en.htm.

Søgeord: multispecies etnografi, grise, produktionsdyr, dyrevelfærdens historie, dyrevelfærdsstat

Litteratur

Agamben, Giorgio

1998 Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life. Stanford: Stanford University Press.

Albarella, Umberto, Keith Dobney & Anton Ervynck (eds)

2007 Pigs and Humans: 10,000 Years of Interaction. Oxford: Oxford University Press.

Anneberg, Inger

2013 Actions of and Interactions between Authorities and Livestock Farmers – in Relation to Animal Welfare. Ph.d.-afhandling. Aarhus: Institut for Husdyrvidenskab, Aarhus University.

Anneberg, Inger, Nils Bubandt & Mette Vaarst

2013 Pigs and Profits: Hybrids of Animals, Technology and Humans in Danish Industrialised Farming. *Social Anthropology* 21(4):542-59.

Direktoratet for Statens Indkøb

1979 Betænkning fra Justitsministeriets arbejdsgruppe vedrørende intensive produktionssystemer og dyrebeskyttelse i praktisk landbrug. Nr. 868. København: Justitsministeriet.

Aristoteles

1928 Politics. A Treatise on Government. (Translated from the Greek of Aristotle by William Ellis). London & Toronto: JM Dent and Sons Ltd.

Barry, Andrew, Thomas Osborne & Nikolas Rose (eds)

1996 Foucault and Political Reason. Liberalism, Neo-liberalism and Rationalities of Government. Chicago: The University of Chicago Press.

Broom, Donald

2011 A History of Animal Welfare Science. *Acta Biotheoretica* 59:121-37.

Bubandt, Nils

2014 The Empty Seashell. Wichcraft and Doubt on an Indonesian Island. New York: Cornell University Press.

2015 Psychologising the Afterlife: Ghosts and Regimes of the Self in Indonesia and in Global Media. In: V. Steffen, S. Jöncke & K.M. Raahauge (eds): *Between Magic and Rationality: On the Limits of Reason in the Modern World*. *Critical Anthropology*, Vol. 4. Pp. 197-231. København: Museum Tusulanum.

Bubandt, Nils, Mikkel Rytter & Christian Suhr

Forthcoming A Second Look at Invisibility: Islam, Al-Ghayb, Ethnography. Introduction to the special issue *The Poetics and Politics of the Unseen*. Under review with *Social Analysis*.

- Carson, Rachel
1962   Silent Spring. New York: Houghton Miffling Company.
- Cerny, Philip G.
1997   Paradoxes of the Competition State: The Dynamics of Political Globalization. Government and Opposition 32(2):251-74.
- Cole, Matthew
2011   From “Animal Machines“ to “Happy Meat“? Foucault’s Ideas of Disciplinary and Pastoral Power Applied to “Animal-centred“ Welfare Discourse. Animals 1:83-101.
- Dean, Mitchell
1999   Governmentality. Power and Rule in Modern Society. London: Sage.
- Derrida, Jacques
2009   The Beast and the Sovereign. Volume 1. Chicago: The University of Chicago Press.
- Foucault, Michel
1979   Discipline and Punish. The Birth of the Prison. Harmondsworth: Penguin.
1982   The Subject and Power. Critical Inquiry 8(4):777-95.
1991   Governmentality. In: G. Burchell, C. Gordon & P. Miller (eds): The Foucault Effect. Studies in Governmentality. Pp. 87-104. London: Harvester and Wheatsheaf.
- Fødevarestyrelsen
2010   Dyrevelfærd i Danmark – Videncenter for Dyrevelfærd. Fødevarestyrelsen. København: Fødevareministeriet.
2014   Dyrevelfærd i Danmark – med resultater fra velfærdskontrollen 2013. Videncenter for Dyrevelfærd. Fødevarestyrelsen. København: Fødevareministeriet.
- Gallie, Walter Bryce
1956   Essentially Contested Concepts. Proceedings of the Aristotelian Society 56:167-98
- Greve, Bent
2012   Velfærdssamfundet – en grundbog. Aarhus: Hans Reitzels Forlag.
- Haraway, Donna
1991   Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature. London: Routledge.
1997   Modest Witness@Second_Millennium.FemaleMan©_Meets_OncoMouseTM. London: Routledge.
- Harrison, Ruth
1964a   Animal Machines, the New Factory Farming Industry. London: Vincent Stuart Publishers LTD.
1964b   Dyr på samlebånd. Det nye fabrikslandbrug. København: Forlaget Fremad.
- Hobsbawm, Eric
1959   Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries. Manchester: Manchester University Press.
- Infomedia
2015   <http://www.informedia.dk>.

- Ingemann, Jan Holm
1999 The Political Economy of Satiety and Sustainability. Evolutionary Experience from Danish Agriculture. Arbejdsrapport fra Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning. Aalborg: Aalborg Universitet.
- Jenkins, Richard
2011 Being Danish. Paradoxes of Identity in Everyday Life. København: Museum Tusulanum Press.
- Justitsministeriet
1988 Betænkning om Dyreværn. Afgivet af et udvalg nedsat af Justitsministeriet den 19. november 1987. Nr. 1154. København: Justitsministeriet.
- Kirksey, Eben (ed.)
2014 The Multispecies Salon. Durham: Duke University Press.
- Latour, Bruno
1993 We Have Never Been Modern. New York: Harvester/Wheatsheaf.
- Malcolmson, Robert & Stephanos Mastoris
1998 The English Pig: A History. London: Hambledon Press.
- Margulis, Lynn
2000 What is Life? The Eternal Enigma. Berkeley: University of California Press.
- Mench, Joy
2008 Farm Animal Welfare in the U.S.A.: Framing Practices, Research, Education, Regulation, and Assurance Programs. Applied Animal Behaviour Science 113: 298-312.
- Mik-Meyer, Nanna & Kasper Villadsen
2013 Power and Welfare. Understanding Citizens' Encounters with State Welfare. London: Routledge.
- Miljø- og Fødevareministeriet
2015b Dyreværnsloven. LBK nr. 1150 af 12/09/2015. <https://http://www.retsinformation.dk/Forms/r0710.aspx?id=174047>.
- Mogensen, Gunnar Viby
2010 Det danske velfærdssamfunds historie. Tiden efter 1970. København: Gyldendal.
- Pedersen, Kaj Ove
2011 Konkurrencestaten. København: Hans Reitzels Forlag.
2014 Velfærdsstaten og dens udvikling til konkurrencestat. Klinisk Sygepleje 28(3):4-8.
- Ploug, Niels
2004 Den danske velfærdsstats historie – en antologi. København: Socialforskningsinstituttet.
- Rabinow, Paul & Nikolas Rose
2006 Biopower Today. BioSocieties 1:195-217.
- Rose, Nikolas
1998 Inventing Ourselves. Psychology, Power, and Personhood. Cambridge: Cambridge University Press.
2006 The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-first Century. Princeton: Princeton University Press.

- Rosenfield, Leonora Cohen
1968 From Beast-machine to Man-machine: Animal Soul in French Letters from Descartes to La Mettrie. New York: Octagon Books.
- Rubin, Carl-Johan et al.
2012 Strong Signatures of Selection in the Domestic Pig Genome. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 109(48):19529-36.
- Rushen, Jeffrey
2008 Farm Animal Welfare since the Brambell Report. *Applied Animal Behaviour Science* 113:277-78.
- Sandøe, Peter & Stine B. Christiansen
2009 Synet på dyrs rettigheder – nogle hovedtræk i den nordeuropæiske udvikling gennem de seneste 200 år. *Den jyske Historiker* 123:19-34.
- Sandøe, Peter, Sine Andreasen Norlander, Björn Forkman, Hans Houe & Karsten Klint Jensen
2015 Et samlet mål for dyrevelfærd? *Fagbladet Dyrslægen* 1:44-50.
- Schwägerl, Christian
2014 *The Anthropocene. A New Planet Shaped by Humans*. Santa Fe: Synergetic Press.
- Scott, James
1985 *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Resistance*. New Haven: Yale University Press.
2010 *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Shukin, Nicole
2009 *Animal Capital: Rendering Life in Biopolitical Times*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Steffen, Will et al.
2011 The Anthropocene: Conceptual and Historical Perspectives. *Philosophical Transactions of the Royal Society A* 369:842-67.
- Swanson, Heather, Nils Bubandt & Anna Tsing
2015 Less Than One but More than Many: Anthropocene as Science Fiction and Scholarship-in-the-Making. *Environment and Society: Advances in Research* 6(1): 149-66.
- Tsing, Anna
2013 More-than-Human Sociality: A Call for Critical Description. In: K. Hastrup (ed.): *Anthropology and Nature*. Pp. 27-42. New York: Routledge.
- van der Ploeg, Jan Douwe
2008 *The New Peasantries: Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. London: Earthscan.
- White, Sam
2011 From Globalized Pig Breeds to Capitalist Pigs. A Study of Animal Cultures and Evolutionary History. *Environmental History* 16:94-120.
- Wolfe, Cary
2013 *Before the Law. Humans and Other Animals in a Biopolitical Frame*. Chicago: The University of Chicago Press.

Wolin, Sheldon

1987 Democracy and the Welfare State: The Political and Theoretical Connections
between Staatsräson and Wohlfahrtsstaatsräson. *Political Theory* 15(4):467-500.

Woods, Abigail

2011 From Cruelty to Welfare: The Emergence of Farm Animal Welfare in Britain,
1964-1971. *Endeavour* 36(1):14-22.

EFTERORD

OVE K. PEDERSEN

Alle artikler i dette og forrige nummer af *Tidsskriftet Antropologi* bidrager til en dybere forståelse af de aktuelle udfordringer for den danske velfærdsstat, også selv om de adresserer alternative fænomener og gør det fra teoretiske vinkler og med metodiske redskaber som er forskellige. De indskriver sig i den standende forskning om den pågående transformation af efterkrigstidens velfærdsstat i retning af nutidens konkurrencestat.

Jeg har fundet megen inspiration ved at læse de forskellige bidrag og takker for muligheden for at reflektere over dem alle. Det skal jeg gøre ved først at rette tre misforståelser og i den forbindelse formulere et par præciseringer. Derefter skal jeg vise, hvordan de mange bidrag har inspireret mig til at pege på yderligere forskning i, hvordan transformationen fra velfærdsstat til konkurrencestat foregår. Med misforståelser mener jeg, hvad jeg selv anser som fejlagtige læsninger af bogen *Konkurrencestaten* (Pedersen 2011), både i den generelle debat og i dette tidsskrift. Jeg udelukker ikke, at jeg selv har ansvar for flere – eller alle – og bruger derfor ikke ordet misforståelse til at klandre nogen, men til at præcisere, hvad der øjensynligt kan fejltolkes og er blevet det.

Misforståelser og præciseringer

Den første sådanne misforståelse går ud på følgende: I bogen *Konkurrencestaten* fremlægger jeg en analyse af de nutidige transformationer i den danske velfærdsstat. Det gør jeg med inspiration fra international og komparativ forskning om, hvordan nationale stater (herunder velfærdsstater) er blevet reformeret i lyset af Bretton Woods-systemets sammenbrud i begyndelsen af 1970'erne, og hvordan de efterfølgende har reageret på den globalisering (og europæisering), der tog fart fra slutningen af 1980'erne og herved ændrede den geopolitiske og

-økonomiske kontekst for at „drive“ velfærdsstat. Og her er så den første præcisering: Transformationen fra velfærdsstat (eller noget, der ligner) i retning af konkurrencestat (eller noget, der er sammenligneligt) er ikke blot et dansk fænomen, men gælder for alle vesteuropæiske og nordamerikanske og endda flere sydamerikanske og østasiatiske stater. Præciseringen er vigtig, fordi den understreger, at det er de internationale betingelser, der ændres i tiden fra begyndelsen af 1970'erne til midten af 1990'erne, og som gør det muligt at skelne mellem, hvordan en international kontekst lige efter 2. verdenskrig skabte mulighed for etablering af de nationale velfærdsstater og nu i de seneste tre-fire årtier er ændret og har lagt dem alle under pres for forandring. Præciseringen er dog også vigtig, fordi den peger på, at det er muligt at studere, hvordan de nationale stater i begge tilfælde har reageret på internationale betingelser ved at vælge hver deres strategi for transformation. Det komparative aspekt er med andre ord vigtigt. Det viser, at den danske velfærdsstat opstår og forandres samtidig med andre nationale velfærdsstater, men også at den danske velfærdsstat udvikles på en særlig måde og med et særligt resultat, i øvrigt ligesom alle andre velfærdsstater gør det. Det er denne kombination af enslighed i omgivelser og divergens i reaktioner, der efter min mening er vigtig, og som rejser spørgsmålet om, hvordan det kan være, at stater reagerer forskelligt på de samme eksterne betingelser. Forklaringer er der mange af. Selv har jeg lagt vægt på institutioner og deres evne til forandring, men også deres kapacitet til at være robuste, og har derfor forsøgt at vise, hvorfor studiet af institutioner er vejen til at forstå, hvordan velfærdsstater forandres, men også hvorfor nogle af disse (men ikke alle) opretholder deres grundlæggende aspekter. Det gælder nemlig, og måske endda især, den danske velfærdsstat, som stadig – også i dag – er en universalistisk velfærdsstat, når det kommer til skattefinansiering af uddannelse, sundhed, infrastruktur m.v., men også har ændret sig i retning af en mere målrettet velfærdsstat, hvad angår fordelingen af velfærdsydelse, som i dag er mere rettet mod udsatte grupper end tidligere. Herved er jeg fremme ved den første misforståelse: at overgangen mellem velfærdsstat og konkurrencestat udgør et brud, hvor noget tidligere (velfærdsstat) afløses af noget nuværende (konkurrencestat). Sådan har jeg ikke beskrevet udviklingen, men har tilstræbt at lægge vægt på, at velfærdsstaten reformeres, men samtidig viser sig robust. Det er den samme pointe, der fremføres her i tidsskriftet (se fx Gilliam), og som jeg fuldt ud tilslutter mig. Mit eget ansvar ligger deri, at jeg bruger vendingen „fra velfærdsstat til konkurrencestat“ og gør det mange gange, hvorfor denne præcisering synes nødvendig: Min analyse er en diagnose af tendenser, det vil sige af udviklingslinjer, der går fra noget i retning af noget andet, uden at endemålet derfor nødvendigvis er formuleret, ej heller er nået. Ligesom velfærdsstaten blev skabt gennem inkrementelle processer, uden

noget klart mål og ved anvendelse af skiftende midler, forandres den også. Ved at anvende tendensanalyse får man derfor ikke fat i, hvad der foregår på alle niveauer, og man får slet ikke alle de forskydninger med, der paradoksalt er i modsætning til tendenser og gør enhver nutid og dens fremtid ganske kompleks og også (delvist) uforudsigelig. Hvad man derimod får fat i, er tendensen, det vil sige den udviklingslinje, der ud fra givne betingelser og med valgte parametre er sandsynlig og som til trods for kompleksiteten kan findes og give indsigt i, hvad der er sket, er ved at ske og med en vis sandsynlighed kan forudsiges at ville ske. Diagnostik har sine potentialer, men også sine begrænsninger. Begge ligger i ensidigheden eller i den simplificerede beskrivelse og dermed fraværet af alle modsætninger, forskydninger, også kaldet kompleksiteter.

Herefter følger den anden misforståelse: Min analyse er præget af den komparative forskning inden for politisk økonomi, en sidedisciplin til såvel økonomisk som politisk teori, men som i de senere år har vundet international udbredelse fx i teorier om *varieties of capitalism* og institutionel forandringsteori. Min tendensanalyse er præget af denne forskning og adresserer som sådan *polity* (spørgsmålet om den politiske orden, eller hvordan forholdet mellem stat, marked og individer er institutionaliseret) og *politics* (spørgsmålet om, hvilke argumenter der lægges til grund for, hvilke politiske reformforslag der besluttet og søges implementeret på hvilke måder) og endelig *policy*, herunder forvaltningspolitik (spørgsmålet om, hvordan forvaltningen organiseres og ledes, og forandringer heri gennemføres). Herved er jeg fremme ved den anden misforståelse, der går ud på påstanden om, at jeg ikke kan se, og måske ej heller vil acceptere, at hvad der sker i de offentlige organisationer (herunder folkeskolen, sundhedsforvaltning og andre) kan vise – og også viser – noget andet end tendensanalysen, herunder en betydelig robusthed eller modstand. Flere bidrag understreger dette, fx i den indledende artikel (Bruun et al. 2015; se også Gilliam i dette nummer og Salamon, Lex & Friberg 2015). Her gives der flere eksempler på, at fx folkeskolelærere „overhører“ krav, der kommer fra politikere, eller blot fortsætter den pædagogiske eller ideologiske linje, de „altid“ har praktiseret, og som de i deres egenskab af fagprofessionelle er uddannet og trænet til. Mit ansvar ligger deri, at jeg ikke eksplicit understreger, at selv om reformer finder flertal, og politikere i Folketinget herefter forudsætter, at hvad der i parlamentarismens navn er besluttet, også fører til ændringer helt ude i klasseværelset, kan det se helt anderledes ud, når bunden vendes i vejret, og antropologer ligesom organisationsteoretikere studerer, hvad der foregår på *street level*. Lad mig derfor præcisere: Det har ikke været min hensigt at forudsætte, at politiske beslutninger implementeres pr. automatik og uden modstand. Det er en gammel, men også vigtig pointe, også for politologer, at der kan være – og tit også er – forskelle på, hvad der kræves „oppe-fra-og-ned“, og hvad der

erfares „nede-fra-op“, og dermed også på, hvad der forandres gennem reformer, og hvad der ændres på baggrund af erfaringer og den innovation, der foregår i organisationernes hverdag. Det har derfor ikke været min intention at forudsætte en automatisk implementering, men derimod at kombinere oppe-og-ned med nede-og-op, altså med begge vinkler. Det forekommer mig da også, at der i min analyse er plads til og endda åbnet for, at tendensanalysen kan udfordres og udvikles, ved at andre vinkler inddrages. I bogen *Markedsstaten* (Pedersen 2014) siger jeg det eksplicit ved at introducere begrebet „distance“: at der netop kan være forskel på, hvad der er politik, og hvad der er hverdag, og at distancen hænger sammen med de friheder, ethvert individ er tildelt i en moderne stat, og den autonomi, der i det danske tilfælde er delegeret til kommuner, til arbejdsmarkedets parter, til offentlige organisationer og herunder til de faglige medarbejdere (dyrlæger, hjemmehjælpere, sundhedsplejersker og andre). Herved understreger jeg også, at det ikke nødvendigvis er, fordi jeg er politolog, og bidragsyderne til dette nummer er antropologer, at forskellen mellem de to vinkler opstår, men at den udspringer af, hvordan den politiske orden (polity) er konstrueret (se i den sammenhæng kapitel 7 og 8 i *Markedsstaten* (Pedersen 2014), hvor der argumenteres for, at distancen er immanent til den moderne stat og derfor må betragtes som uafhængig af, hvilken disciplin der kaster sit blik i hvilke retninger). Jeg kan derfor fuldt ud tilslutte mig det, som siges i indledningen: „[...] at det er et empirisk spørgsmål, hvilke forandringer der er på spil, og hvordan folk skaber, erfarer og italesætter disse“. Men jeg ønsker alligevel denne tilføjelse: at analysen af tendenser også baserer sig på empiri, og at det derfor ikke er et spørgsmål om empiri eller ej, blot om forskellige typer af samme.

Til sidst den tredje misforståelse: For mange år siden introducerede jeg begrebet „den samfundsøkonomiske forestilling“ (SØF) efter at have studeret, hvordan der siden 1960'erne er udviklet institutioner (herunder Det Økonomiske Råd) og etableret økonomiske modeller (herunder SMEC og ADAM) og således over tid er skabt forestillinger om den nationale økonomi som et organisk hele af offentlige og private beslutninger som forudsætning for koordination af den økonomiske politik, der føres med hjemsted i Folketing og regering, og i de overenskomstforhandlinger, der foretages mellem parterne på arbejdsmarkedet, ligesom de beslutninger om økonomi, der foretages i de tusinder af husholdninger. Begrebet var vigtigt i forbindelse med udvikling af teorien om den danske forhandlingsøkonomi og for introduktion af begrebet „konsensuspolitik“. I alle mine beskrivelser af SØF har jeg da også lagt vægt på dennes karakter af forestilling og dermed understreget, at den er baseret på et sæt af værdier og udgør et sæt af normer for, hvad der kan opfattes som samfundsøkonomiske problemer og løsninger ligesom for passende adfærd (se for en komparation af økonomiske

forestillinger i fire forskellige lande inklusive Danmark, Campbell & Pedersen 2014). Jeg har således – synes jeg selv – over flere publikationer fastholdt den pointe, at SØF er „mere“, end hvad neoklassiske økonomer vil kalde en økonomi. Jeg har netop indtaget den position, som jeg kritiseres for at have overset: at alle „økonomiske systemer“ er substantivistiske, og at der heri indgår „moralske“ såvel som „økonomiske“ værdier/normer. Begrebet „moralisk økonomi“ er jeg ikke fremmed over for, tværtimod har selve tilgangen fra Karl Polanyi og andre været med som følgesvend i alle mine analyser af SØF (se *Konkurrencestaten*, Pedersen 2011:kap. 4). Måske har jeg dog gjort den fejl at sætte velfærdsstatens projekt om medborgerskab over for konkurrencestatens projekt om mobilisering af de økonomiske ressourcer og således sat et „moraliserende“ projekt, hvor fællesskabet gøres til en etisk fordring om demokratisk deltagelse, over for et „økonomiserende“ projekt, hvor fællesskabet gøres til en etisk fordring om den enkeltes beskæftigelsesdygtighed. Den skarpe modsætning mellem de to har noget med tendensanalysens begrænsninger at gøre. Alligevel burde det stå nogenlunde klart, at jeg betragter dem begge som forestillinger, men alligevel forskellige, i den forstand at de baserer sig på adskillelige værdier om individers pligt og ret, og på hvordan den enkelte bør tænke og agere for at indgå i et „forestillet fællesskab“: det ene „moraliserende“, det andet „økonomiserende“, men begge substantivistiske. Af samme grund hører sondringen mellem moral og økonomi ikke til i min begrebsverden. Begge er inkluderet i alle de projekter om fællesskab, der er udviklet i Danmark siden 1840'erne (hvilket jeg håber at kunne beskrive i detaljer i et tredje bind til trilogien om den danske stat og dens historie).

Netop det fører over til den sidste præcisering, der drejer sig om forholdet mellem individ og fællesskab. I bidrag af Gilliam (i dette nummer) og af Møller og Johansen (2015) fremgår det, at der efter min beskrivelse skulle være „fundamentale“ forskelle mellem det projekt om individ og fællesskab, som karakteriserer velfærdsstaten på den ene side og konkurrencestaten på den anden. Måske har det igen med tendensanalysen at gøre, men alligevel! Der er vel ingen, der har været i tvivl om, at også velfærdsstaten lagde vægt på forpligtelsen til at arbejde som forudsætning for at modtage offentlig forsørgelse, eller at arbejdet også her blev (bliver) betragtet som et fællesskab og selvforsørgelse som en af de mange etiske fordringer lagt på den deltagende medborger. Hvis nogen er i tvivl, så læs formålsparagraffen til den prægtigste af alle velfærdsstatens sociallove, nemlig bistandsloven fra 1976, og studér så også de mange incitamentter til at arbejde, der i hele velfærdsstatens periode lægges ind i skatte-, social-, arbejdsmarkeds- og andre politikker. Hvis der derudover er nogen, der er i tvivl om, hvorvidt arbejdet betragtes som en forpligtelse over for fællesskabet og som en måde at deltage i samme på, så læs *Markedsstaten* (Pedersen 2014), der følger de

sidste 450 års udvikling fra introduktionen af den simple arbejdspligt i 1537 til etableringen af det kollektive overenskomstsysteem i 1899 og den efterfølgende sammenkobling af pligten til selvforsørgelse med retten til offentlig forsørgelse som forudsætning for socialstaten (1860 til 1930'erne), dernæst velfærdsstaten (1950'erne og til 1990'erne) og nu konkurrencestaten (1990'erne-). Det er et af de mange grundlæggende træk ved den danske statshistorie, at arbejdet og derfor arbejdslinjen i århundreder har stået i centrum for den statslige eller kollektive regulering af individet, ligesom uddannelsessystemet og ikke mindst (almue)-folkeskolen har haft til formål at danne og uddanne til „et arbejdslystigt liv“ som forudsætning for at indgå i et fællesskab – først det enevældige i huset og under husbonde, dernæst det moderne på arbejdsmarkedet og under arbejdsgiver og endelig det velfærdsstatslige i husholdningerne og under staten. Det er således en af hovedpointerne i *Markedsstaten*, at individets historie i Danmark er forbundet med dannelse og uddannelse til det arbejdende individ med en individualitet, der er fælles for alle, og som sådan udgør det „første fællesskab“. Jeg er derfor helt på linje med norske Marianne Gullestad og hendes påstand om individualismens særlige egalitære karakter i Skandinavien, men jeg lægger herudover vægt på, at det egalitære er knyttet til arbejdsforpligtelsen.

Alligevel er der forskel på, hvad der over tid menes med individ og fællesskab. Over århundreder sker der forskydninger i, hvordan de begge defineres, ligesom også skolen og andre institutioner spændes for forskellige idealer om dannelse og uddannelse. Det er da også netop disse forskydninger, jeg eftersøger ved at vise, hvordan definitionen af individ og af fællesskab, herunder af rettigheder og pligter, forandres, og at der aktuelt endnu en gang sker ændringer heri. Jeg kan derfor fuldt ud tilslutte mig pointen hos flere bidragsydere om, at selvstændighed og fællesskab ikke er hinandens modsætninger, men – som jeg understreger i *Markedsstaten* (kap. 7) – hinandens forudsætninger, i hvert fald i Danmark, dog med den tilføjelse, at det er denne iboende spænding mellem lighed (forstået som alles ligeværdighed i fællesskab) og individualisme, der også i dag karakteriserer transformationen til konkurrencestat. Jeg taler derfor ikke om en øget individualisering, ej heller om en øget kollektivisering, men om forskydninger i, hvilke pligter og rettigheder individet tildeles og dermed hvilke forestillinger om lighed og om individualitet, det omfavnes af i skolen og i andre institutioner. Jeg er helt indforstået med og har da også skrevet i samme retning, at sontringen mellem inklusion og eksklusion og introduktionen af elevplaner, familieplaner, beskæftigelsesplaner, og jeg ved ikke hvor mange andre planer, introducerer en opmærksomhed (en biopolitik) rettet mod individet og dets adfærdsregulering, som også indebærer, at den enkelte borgers liv „beskrives og blottes“, som det formuleres af Møller og Johansen (2015). Men endnu en gang er pointen den samme: at individet altid har været

reguleret og adfærdsstyret, men at mål og midler ændrer sig, og at vi igen kan se forandringer heri (se her også Oline Pedersen, dette nummer). Måske er jeg endnu en gang medskyldig? Her forstået således, at jeg ikke kraftigt nok har understreget, at alle mine begreber er historisk, endda geografisk, situationelle og derfor ikke har karakter af universalistiske bestemmelser (eller almengyldige idealer), og at dikotomien mellem individ (individualitet) og fællesskab (kollektivitet) på samme måde ikke skal forstås som tidsløs eller almengyldig, men tidsbestemt og med sin egen nationale historie, som det fremgår af *Markedsstaten*. For tendensanalysen ligger djæveln i detaljen, i den øjensynligt uskyldige, men alligevel vigtige forskydning i kategorier som „social gruppe“, „person“, „elev“, „den enkelte“ eller i kategorier som „selvdannelse“, „almen dannelse“, „alsidig udvikling“, „faglige kundskaber“ og mange andre. Og det er nøjagtig her i dette djævelskab, at jeg har fundet belæg for, at der sker ændringer i forestillinger om, hvad et individ og et fællesskab bør være, og også hvilket politisk projekt fx folkeskolen spændes for. Selvfølgelig – og igen – med den tilføjelse, at der ikke er nogen automatik i, hvad der skrives i paragraffer, og hvad der sker i klasseværelset. Men mere herom nu, hvor det skal dreje sig om inspirationen.

Inspiration og forslag

Den første inspiration omhandler forskellen mellem kategorierne velfærdsstat og velfærdssamfund. Begge anvendes synonymt i flere bidrag, faktisk i de fleste. Der synes ikke at være nogen opmærksomhed på, at de to kategorier ikke er synonyme, men dækker to ganske forskellige historisk-politiske projekter. Det står til gengæld klart, når man fx læser Gunnar Myrdals bog fra 1960, *Beyond the Welfare State. Economic Planning and Its International Implications*. Bogen er på mange måder inspirerende, ikke mindst fordi den beskriver, hvilke historiske og internationale forudsætninger der lå til grund for etablering af „de demokratiske velfærdsstater“, men også fordi den præsenterer (de socialdemokratiske) idealer bag opbygningen af velfærdsstater og konsekvent placerer velfærdsstaten som en overgang, endda en nødvendig overgang, til velfærdssamfundet. Målet er ikke staten, men samfundet; midlet er en statsliggørelse, men formålet er at udvikle en „velfærdskultur inden for en velfærdsstat“, der indebærer en gradvis mindskelse af den statslige regulering parallelt med en gradvis udvikling af den enkelte borgers aktive deltagelse som en forudsætning for etablering af et fællesskab (op.cit.92-102). Pointen er denne: Velfærdsstaten betragtes som forudsætningen for velfærdssamfundet og velfærdssamfundet som den utopi, staten skal virkeliggøre gennem en demokratisering af dens institutioner og en almen dannelse af dens borgere til medborgere; det vil sige myndige borgere,

der frivilligt og ved egen tilskyndelse og interesse påtager sig den forpligtelse at skabe „et solidarisk fællesskab“ gennem deltagelse i foreninger og organisationer, men også i lokalsamfundet og nede i hverdagen, herunder i klasseværelset, på hospitalsgangen, i universitets forelæsningsaal, i familien og i relationen mellem forældre og børn, ung og gammel, mand og kvinde, statsborger og fremmed og så meget videre. Velfærdssamfundet er utopien, mens velfærdsstaten er pragmatikken, og som sådan er den forudsætning for, at den selvpåtagne solidaritet indlejres som en „etisk fordring“ i den enkeltes selvforståelse og fællesskabsfølelse. Med andre ord: Velfærdsstaten betragtes som et redskab til „civilisering“ (læs disciplinering), men ikke til en hvilken som helst civilitet. Den nye tids civilitet er netop tænkt som et opgør med århundreders statsliggørelse af markeder og organisationer og herunder umyndiggørelse af individer (se op.cit.52f.) og ikke som en fortsættelse eller moderne udbygning af denne. Tværtimod var velfærdsstaten tænkt som den historiske overgang mellem århundreders statslige dominans under enevælde og fremtidens velfærdssamfund med demokratiske institutioner og myndige medborgere. Det var i sandhed et historisk projekt gennemført oppe-fra-ned, men med det mål at frisætte kræfter nede-fra-op. Men pointen er denne: at det netop er forståelsen af velfærdssamfundet som projekt (eller utopi), der gør mange af bidragene i de to temanumre inspirerende.

Med den antropologiske tilgang rejses – implicit og i tråd med det foranstående – spørgsmålene: Hvor langt er utopien gjort virkelig? Var det en succes, en fiasko eller det halve af begge, hvis det overhovedet kan måles? Hvilket jeg mener, der blandt bidragene er eksempler på, at det kan. For eksempel viser Ludvigsen (dette nummer), hvordan ældre søger „[...] at leve op til de forpligtelser, som samfundet fordrer af dem“ og til trods for smerter og ensomhed også kæmper en hverdagskamp for at være aktive og selvansvarlige, sådan som det fordres. Feltstudiet er overbevisende, nærmest rørende, i dets beskrivelse af, hvordan medborgerskab frivilligt påtages af ældre, som selv finder det passende, at de som medborgere anstrenger sig for at være fysisk og socialt aktive. Det samme gælder Anneberg og Bubandt (dette nummer) og deres feltstudie af dyrevelfærd og konflikten mellem „den moraliserende“ dyrelæge og den optimerende grise-farmer. I tråd hermed beskriver Gilliam (dette nummer), hvordan lærerne med udgangspunkt i idealet om velfærdssamfundet taler om, at „[...] børnene skal blive ordentlige mennesker, gode medborgere, og at de skal lære at gebærde sig i samfundet“, men også hvordan der kan findes en tendens til en „[...] moralsk uvilje mod et dominant fokus på faglighed og optimering af eleverne“, og at lærerne generelt er kritiske over for og ofte modarbejder politikernes optimeringsstrategier „[...] idet de ikke mener, at skolen skal presse børnene for meget [...]“.

Kontrasten mellem de tre cases er inspirerende og har under alle omstændigheder inspireret mig til disse to spørgsmål: Først (1) Hvad er der sket, når „de ældre“ selvvalgt tilstræber at leve op til de fordringer, som politikere ligesom sundhedsforvaltningen pålægger dem, mens skolelærerne ud fra en faglig bedømmelse „modarbejder“ en sådan „optimering“ over for børnene, mens grisefarmerne åbenlyst føler sig umyndiggjort ved dyrelægens ankomst? Er der tale om, at den ældre generation har gennemgået et andet forløb for civilisering (læs disciplinering) end den, lærerne mener, børn og deres forældre skal igennem, eller den grisefarmeren har? Og hvad er så – helt ned i detaljen – forskellen mellem de tre forløb, hvad angår de idealer om individualitet og kollektivitet, der er lagt til grund? Dernæst (2) Hvilke processer og procedurer er i de tre tilfælde fulgt (eller følges) for civilisering? Er de ens, er de forskellige? Involverer de i alle tre tilfælde fagprofessionelle som „gatekeepers“ mellem politikere og borger, og er der tale om forskellige fagprofessionelle idealer – en for tidligere generationer, en for nutidige – eller endda om, at tre forskellige faglige professioner er involveret: sundhedspersonalet, læreren, dyrlægen? Svarene har jeg selvsagt ikke, men jeg er blevet inspireret til at spørge. Først og fremmest fordi kontrasten mellem de tre cases viser, at civilisering ikke nødvendigvis er det samme over tid, men også at offentlige organisationer (og ikke bare folkeskolen) har en disciplinerende rolle og møder helt forskellige udfordringer fra felt til felt – fra sundhedsforvaltning via skole til grisefarm, så at sige.

Disciplineringens historie er vigtig, forskelle fra felt til felt er det også. Alle de nævnte bidrag giver indsigt i forskydninger, men også mulighed for at evaluere de seneste 60 og flere års erfaringer med at lade velfærdsstaten være overgang til velfærdssamfund. Hvor langt er det lykkedes eller mislykkedes? Var samfundet en utopi og den fortsatte statsliggørelse en tilfældighed, eller blev det en nødvendighed? Svarene blaffer med ny forskning, men det er påfaldende, hvordan mange af de to temanumres bidrag der sammenfaldende fremhæver, at den statslige regulering, kontrol og endda intervention i det mest personlige hos borgerne udvikles, og at redskaberne hertil – fx forandringsbarometer anvendt over for sindslidende – indskrænker de fagprofessionelles råderum eller rum for refleksivitet (se Møller & Johansen 2015). Hvad forklarer, at lærerne kæmper – og øjensynligt med en vis succes – for deres råderum, mens andre får det indskrænket? Hvad er forklaringen på, at grisefarmerne ser dyrelægen som en formynder, mens lærerne ser den statsligt finansierede folkeskole som frontkæmper i et civiliseringsprojekt?

Det har inspireret til den næste betragtning. Ifølge Myrdal (1960) er staten en forudsætning for samfundet og statsliggørelse en overgang til myndiggørelse. Men bemærk: Han påstår ikke, at staten og statsliggørelsen bliver „overflødig“

eller kan undværes. Han har ingen tro på, at staten „forsvinder“, men forbinder de politiske institutioners demokratisering med medborgerskab og derfor det politiske flertals regulering med borgernes deltagelse og deres selvvalgte aktiviteter i egne og fællesskabets interesse. Han forbinder „oppe-fra-ned“ med „nede-fra-op“ og ser forholdet mellem de to som en mulighed for at „udvikle en velfærdskultur inden for en velfærdsstat“.

Kombinationen af parlamentarisk demokrati og medborgernes aktiviteter er nøgleordet, hvilket har givet mig inspiration til at tænke videre over det begreb om „etisk øjeblik“, jeg introducerede i *Konkurrencestaten* (kap. 9). Her blev begrebet lokaliseret i forholdet mellem den faglige medarbejder og den enkelte borger (elev, klient, patient), ligesom jeg argumenterede for, at øjeblikket er opstået som følge af den stadig mere præcise udpegning af den enkelte som objekt for adfærdsregulering og herunder de stadig flere hensyn, som den faglige medarbejder skal afveje i forbindelse med afgørelser af, hvilken service eller ydelse den enkelte skal modtage. Gilliams beskrivelse af folkeskolen og lærernes måder at „modarbejde“ det politiske flertals beslutninger på rejser en anden vinkel omkring det etiske øjeblik end den, der er præsenteret i *Konkurrencestaten*, nemlig: I hvilken forstand er den offentligt ansatte, den faglige medarbejder, forpligtet til at følge flertallets formål? Eller i hvilken forstand har de en pligt (ret) til at følge egne faglige standarder, evt. helt individuelle opfattelser af, hvad der bør være fremtidens definition på individualitet og fællesskab? Det drejer sig altså om demokratiets udstrækning og om forholdet mellem politisk beslutning og det faglige råderum. Er det demokratisk at modarbejde? Er det omvendt nødvendigt for demokratiet, at der eksisterer et råderum for de faglige medarbejders fortolkning af det politiske flertals hensigter? Jeg ved det ikke, men er blevet inspireret til at spørge ved at se, hvordan flere bidrag (også Møller & Johansen (2015) ligesom Bruun (dette nummer) om andelsboligforeninger) fremhæver, at de faglige medarbejders engagement i hverdagen ikke er uden betydning, men også at der i hverdagen kan findes modstand mod, men også (en fleksibel) tilpasning til, hvad der politisk er besluttet. Forholdet mellem fagligt engagement og politisk vilje støder sammen, og pointen er denne: I dette sammenstød er der demokratiske dilemmaer, ligesom det bliver evident, hvor mange udfordringer der rejses i overgangen fra stat til samfund. Er den modarbejdende lærer en demokratisk helt eller et demokratisk problem? Det er ikke hver dag, denne slags dilemmaer lokaliseres og lægges til grund for debat om demokratiets vilkår. Men de to temanumre af *Tidsskriftet Antropologi* viser, at det er muligt og måske også nødvendigt, at politologer ligesom antropologer forholder sig vurderende til demokratiets tilstand her og nu og efter 60 og flere års erfaringer med velfærdsstat.

Og her kommer så den sidste inspiration. Den drejer sig om styring, om den statslige styring og dens historie. Med styring mener jeg noget ganske politologisk, nemlig hvordan offentlige organisationer og deres medarbejdere dirigeres til at gøre noget, de er pålagt ved lov, regel eller ved beslutning truffet af folkevalgte, domstole eller embedsmænd med myndighed til at lede. Ingen af de mange bidrag forholder sig eksplicit til dette perspektiv, men giver alligevel megen inspiration. På den ene side fremhæves det i flere bidrag, at individet er en institution, og at individualitet ligesom fællesskab er et resultat af bevidst tilrettelagte politiske projekter (se fx Oline Pedersen, dette nummer). Kort sagt, der foregår disciplinering som forudsætning for civilitet, og bag civiliseringen er der vilje, politisk endda. På den anden side foregår civiliseringen ved anvendelse af statslige organisationer og tusinder af faglige medarbejdere (lærere, pædagoger, sundhedspersonale osv.) finansieret med skatteydernes kroner udregnet efter lovgivningens nøjagtige bogstav. Det rejser to styringsdimensioner: (1) stat over for borger og (2) medarbejder over for stat. Begge synes at være hinandens forudsætninger, i hvert fald i en velfærdsstat som den danske, hvor velfærdsopgaverne løses statsligt (herunder kommunalt) og finansieres offentligt (i hovedsagen), men også hvor borger såvel som medarbejder deltager i eller er underlagt den definition på almenvællets fremtid, der er politisk vilje og flertal til. De to dimensioner er spændende at kombinere. De giver anledning til en hypotese: at den ene styring (af borgeren) er en følge af den anden (af medarbejderen) og endda omvendt, således at denne sammenhæng øges i betydning, i takt med at begge yder modstand – grisebønder såvel som lærer – og at denne sammenhæng først brydes – som i tilfældet med „de ældre“ – når styringen bliver selvvalgt, selvpålagt og fører til passende adfærd. Med andre ord: Kan modstanden og herunder det faglige engagement være anledning til udvikling af nye og flere styringsintentioner og -redskaber? Noget kan tyde på det. I hver fald er det karakteristisk, at flere bidrag tager udgangspunkt i den implicite forudsætning, at de faglige medarbejdere traditionelt har haft autonomi til at fastlægge standarder, herunder for kvalitet i service og ydelse, og endda til at definere, hvad der bør menes med individualitet og fællesskab, men at denne autonomi nu indskrænkes, i takt med at den faglige medarbejder styres tættere og herved mister råderum eller rum til refleksivitet. Det rejser ikke bare en hypotese, men også et spørgsmål: Hvorfor? Flere svar kan gives, men der mangler forskning i styringens historie, herunder i betydningen af hverdagens engagementer og modstand og herunder af de måder, hvorpå tilpasning og modstand har indflydelse på udviklingen i styringsteknologier og indskrænkninger i eller udvidelser af de faglige medarbejders autonomi.

Nok er nok. Jeg har fået flere ideer end de nævnte. Således kunne det være spændende at diskutere, hvorvidt neoliberalisme som idé eller ideologi er ansvarlig

som påstået (se fx Møller & Johansen 2015), eller hvorvidt neoliberalisme er så almen en term, at de nationale forskelle forsvinder med konsekvenser for vor forståelse af de seneste mange års ændringer i synet på fællesskab og individ (se Campbell & Pedersen 2014 for analyse af, hvordan neoliberale ideer er fortolket i forskellige lande, og hvor særlig den danske fortolkning er). Jeg synes også, det kunne være udfordrende at diskutere, hvilke sammenstød der er mellem danske normer for normalitet og udlændinges, herunder udenlandske studerendes opfattelse af „de privilegerede“, men øjensynligt dovne danske studerende, som beskrevet i studie af Wilken og Hansen (2015). Mulighederne er mange, men som sagt – nok er nok.

Afslutning

Misforståelser plus inspiration: Jeg er glad for udfordringen og ser frem til at finde ud af, hvordan antropologi og politologi kan give nye og andre indsigter i den nuværende periode for transformationer. Som sådan drejer de ovenstående betragtninger sig om en kritik, men også om et ønske. Kritikken går ud på, at politologien ligesom antropologien sammen med de øvrige samfunds- og humanvidenskaber alt for længe har isoleret sig i hvert deres disciplinære hjørne med konsekvenser for vor aktuelle indsigt i, hvilke transformationer, forskydninger og meget andet der foregår ikke alene i Danmark, men i sammenlignelige lande. Ønsket går ud på, at indsigter fra hvert hjørne gøres komplementære, stilles over for og i forhold til hinanden, og en tværfaglig tilgang etableres. Netop disse to temanumre om velfærdsstaten har vist, hvor meget der kan vindes, og hvor megen inspiration der kan skabes. Mere end alt håber jeg derfor på flere og mere præcise formuleringer af de spørgsmål, der udspringer ved at kombinere *Konkurrencestaten* med bidrag fra de to numre af *Tidsskriftet Antropologi*.

Litteratur

- Bruun, Maja Hojer, Stine Krøijer & Mikkel Rytter
2015 Indledende perspektiver. Forandringsstaten og selvstændighedssamfundet.
Tidsskriftet Antropologi 72:11-38.
- Campbell, John L. & Ove K. Pedersen
2014 The National Origins of Policy Ideas. Knowledge Regimes in The United States, France, Germany, and Denmark. Princeton: Princeton University Press.
- Myrdal, Gunnar
1960 Beyond the Welfare State. Economic Planning and Its International Implications.
New Haven: Yale University Press

-
- Møller, Julie Rahbæk & Katrine Schepelern Johansen
2015 Spændingsfeltet mellem dynamik og stabilitet. Udvikling og behandling af mennesker med sindslidelser i det danske velfærdssamfund. Tidsskriftet Antropologi 72:67-88.
- Pedersen, Ove K.
2011 Konkurrencestaten. København: Hans Reitzels Forlag.
2014 Markedsstaten. København: Hans Reitzels Forlag.
- Salamon, Karen Lisa Goldschmidt, Simon Lex & Torbjörn Friberg
2015 Konvergens på tværs af velfærdsstaten. Tidsskriftet Antropologi 72:119-38
- Wilken, Lisanne & Mette Ginnerskov Hansen
2015 Internationalisering og økonomisk ulighed på videregående uddannelser i Danmark. Tidsskriftet Antropologi 72:93-112.

ANMELDELSER

CATHRINE HASSE: An Anthropology of Learning. On Nested Frictions in Cultural Ecologies. Dordrecht: Springer. 2015. 320 sider. ISBN 978-94-017-9605-7 (hb.). Pris: \$ 129. ISBN 978-94-017-9606-4 (e-bog). Pris: \$ 99.

Cathrine Hasses nye bog er en teoretisk bog om antropologisk metode, nærmere bestemt om, hvordan feltarbejde og kulturanalyse kan forstås som læreprocesser. Hvad gør antropologer egentlig, når vi er på feltarbejde og forsøger at se tingene „from the native’s point of view“? *Being there* er som bekendt ikke nok og slet ikke til at forklare, hvad vi laver, når vi engagerer os i folks praktiske og materielle verdener. Hasses svar er: Vi *er der* ikke bare; vi lærer noget. Bogen tilbyder med andre ord en læringsteori om det antropologiske feltarbejde.

Under feltarbejdet engagerer vi os i det, som Hasse kalder andre menneskers kulturøkologier. Kulturøkologi anvendes her til at fremhæve, at kulturelle verdener eller økologier både er materielle og immaterielle samt handler om kommunikation af betydninger. Der er med andre ord ikke tale om kulturøkologi som menneskers miljøtilpasninger som hos Julian Steward, men om økologiske systemer som komplekse dynamiske processer som hos Gregory Bateson, hvis arbejde Hasse bygger på.

Det afspejler sig i bogen, at Hasse siden sin ph.d. i 1999 har arbejdet sammen med en række andre fag og forskningsområder foruden antropologien: kulturpsykologi og læringsteori i kraft af sin ansættelse ved Danmarks Pædagogiske Universitet (DPU, nu Aarhus Universitet), fysik i kraft af sit feltarbejde blandt fysikere i forskellige lande og fysikstuderende ved Niels Bohr Institutet samt det interdisciplinære felt Science and Technology Studies (STS), som er stærkt optaget af videnskabsfilosofi og videnskabsteori.

Inden for STS arbejder Hasse med retningerne posthumanisme og post-fænomenologi (som forlænger fænomenologien med en stærk materiel orientering, men uden klar adskillelse mellem det humane og det non-humane) og især med den feministiske teoretiker og fysiker Karen Barads nye materialisme.

Barads agentielle realisme er en på én gang epistemologisk, ontologisk og etisk teori om en både materiel og betydningsmættet verden af fænomener, som bestandigt opstår gennem intraaktion, og som åbnes op og defineres gennem forskellige agents handlinger eller „agentielle cuts“. Et grundlæggende begreb i Hasses bog er Barads definition af forskningsapparaturer, som er materielle-diskursive og dynamiske forskningspraksisser, hvor videnskabsmanden/kvinden altid er en del af det videnskabelige arbejde. Hos Hasse får det antropologiske udtryk „at bruge sig selv som forskningsredskab“ fornyet betydning, når det forbindes med Barads begreber, fordi Hasse bruger begreberne til at sætte ord på de sociale og materielle processer eller intraaktioner, som faktisk sker under antropologiske feltarbejder, men som antropologien lader stå ufortalt og ikke-teoretiseret hen. Bogen tilbyder en frugtbar udveksling mellem Barads begreber og det antropologiske feltarbejde som intraaktioner eller friktioner, hvorigennem antropologen lærer kulturelle verdener at kende. Det antropologiske feltarbejde beskrives som indlejrede friktioner i kulturøkologier, hvilket er bogens undertitel. Kort sagt viser Hasse, at feministisk STS og læringsteori kan klarlægge antropologiens videnskabsteori, mens antropologer faktisk kan lave empirisk forskning – og at de to forskningstraditioner kan lære af hinanden.

De næste seks kapitler er lettere at gå til, for her fremdrager og udlægger Hasse en række af antropologiens metodologiske begreber og temaer på ny ved hjælp af mange gode eksempler fra sine feltarbejder på Sardinien og blandt fysikere og fysikstuderende og fra undervisnings- og læringssituationer.

Kapitel 2 introducerer skelen mellem det empiriske felt og det analytiske felt, som man som antropolog er positioneret i, og som former ens læreprocesser.

Kapitel 3 handler om kultur som kollektiv materiel og sproglig betydnings-skabelse, og her forbinder Hasse sine feltarbejds erfaringer med Lev Vygotskys læringsteori om internalisering og mediering. Vygotskys kulturhistoriske aktivitetsteori er ligesom Barads agentielle realisme en gennemgående og underliggende støtte for Hasses videnskabsteoretiske pointer om antropologien og feltarbejdet som læring, men desværre afbrydes bogens flow ind imellem af længere passager med redegørelser for især Barads og Vygotskys teorier og begreber.

I kapitel 4 behandles feltarbejdets fysiske og sociale positionering, og i kapitel 5, 6 og 7 beskrives feltarbejdets læreprocesser mere specifikt: Antropologen lærer ved direkte at få udpeget kulturelle regler, gennem praktisk deltagelse, gennem kulturelle kontraster og forbløffelse og på forskellige niveauer eller skalaer af det sociale, fx i forskellige organisationer og institutioner.

Ottende og sidste kapitel åbner op for nye forskningsområder, som antropologien med Hasses læringstilgang kan bidrage til: Dels kan antropologien med en nymateriel, posthumanistisk og postfænomenologisk tilgang bidrage til forståelse

af den nye antropocæne tidsalder, hvor agens må forstås som posthuman, og kultur får betydning for nye sfærer eller udviklingszoner. Dels kan antropologien bidrage til nye forståelser af videnskab og teknologi ved at vise, hvordan teknologi i sig selv kan virke som en kulturkraft. Dette viser Hasse eksempelvis gennem sine studier af velfærdsteknologier som sociale robotter og den lille kæledyrssæl Paro, der er udviklet for at berolige patienter med Alzheimer og holde dem med selskab, men også indebærer kulturelle håb og løfter om innovation og udvikling. Bogen slutter med et kort efterord, som opsummerer bogens hovedpointer.

Selv om meget af det, Hasse skriver om feltarbejdet, er kendt stof for en antropolog – eller i hvert fald genkendelige temaer på trods af mange nye begreber – udgør bogen alligevel et vigtigt bidrag til antropologien af to grunde:

Bogen er en videnskabsteoretisk beskrivelse af feltarbejdet, fortalt ud fra beslægtede fags begreber og teorier. Ikke forstået som en filosofisk videnskabsteoretisk redegørelse for antropologien, men mere en anvendelsesorienteret diskussion om antropologisk vidensproduktion under feltarbejdet som en kompleks, men praktisk læreproces. Antropologiens egen tilgang til læring er – karakteristisk nok – baseret på kropslig frem for intellektuel læring, improvisation og læring gennem forbilleder og eksemplariske monografier og andre tekster. Indstillingen blandt antropologer er langt hen ad vejen, at feltarbejde bedst læres ved at gøre det – og den tilgang er værd at holde fast i. Men det hjælper ikke den antropolog, som indgår i et tværfagligt samarbejde med mere filosofisk eller videnskabsteoretisk skolede kollegaer uden feltarbejdserfaring. Så skal man nemlig kunne forklare, hvad der egentlig sker, når man laver et antropologisk feltarbejde, hvad der er det særlige ved denne vidensform og samskabelse af empiriske data, samt hvilken epistemologi og ontologi faget bygger på. Det kan være svært at begrunde, hvorfor feltarbejde tager lang tid og kan virke intuitivt eller bare „planløst“. For alle dem vil Hasses bog være en hjælp, især hvis man arbejder sammen med folk fra de fag og felter, som hun har arbejdet med: videnskabsfilosofi, STS, kulturpsykologi og læringsteori.

Den anden grund er faktisk endnu vigtigere for antropologien som sådan: I en tid, hvor flere og flere forskere og praktikere anvender etnografiske metoder, er det vigtigt at formidle, i et sprog, som også forstås uden for vores egen disciplin, hvad der er det særlige ved et antropologisk feltarbejde. Her slår Hasse fast, at etnografi er et håndværk, som kræver håndværksmæssig dygtighed. Det vigtigste, der kendetegner det antropologiske feltarbejde, er et personligt engagement i de mennesker, som antropologen lærer sammen med. Bogen skriver ikke blot om *engageret* antropologi som en måde, hvorpå antropologer giver noget til verden eller er forpligtet til at formidle deres viden til verden, men om antropologers engagement i verden som en forudsætning for at få viden om kulturelle verdener.

Uden dette engagement, ingen antropologi. Det kan virke banalt for antropologer, som har været på adskillige kortere og længere feltarbejder, men den måde, man udsætter sig selv for verden og andre menneskers praktiske liv på, er netop det, som adskiller antropologien fra andres brug af etnografisk metode til mere eller mindre distancerede beskrivelser af kultur og kulturelle verdener.

*Maja Hojer Bruun, adjunkt, ph.d.
Institut for Læring og Filosofi
Aalborg Universitet*

DOUGLAS HOLMES: Economy of Words. Communicative Imperatives in Central Banks. Chicago: The University of Chicago Press 2013. 280 sider. Illus. ISBN 978-02-260-8762-7. Pris: \$ 27.50 (paperback).

I det seneste årti har en del antropologer beskæftiget sig med penge, markeder, finanser og andre økonomiske fænomener. Med *Economy of Words* er Douglas Holmes den første, der direkte undersøger bestemte central- og nationalbankers forsøg på styring af økonomien – eller som han ville foretrække at sige: skabelsen af økonomien. Hvor alle er klar over, at centralbankøkonomerne agerer talknuser, er det mindre anerkendt, at en væsentlig del af deres arbejde beror på kommunikative handlinger, der forsøger at indhente oplysninger om, men samtidig også påvirke offentlighedens forventninger til økonomiske forhold. Bogens relevans består således i dens fokus på skabelsen af nutidens monetære regime og de kommunikative eksperimenter, der inddrager offentligheden i at skabe den monetære politik og i at stimulere økonomien i en tumultagtig periode i verdensøkonomien.

Holmes har studeret central- og nationalbankernes (herefter blot „bankerne“) kulturelle og epistemiske selvforståelse i forbindelse med den historiske fremkomst af et nyt paradigme, der har revolutioneret deres aktiviteter. Dette kaldes *inflationmålsætning* og henviser til målet om at stabilisere inflationen og i den forbindelse inddrage offentligheden og dens forventninger som protagonister i forhold til at skabe stabile priser og tillid til den nationale valutas værdi. Dette er forskelligt fra fastkurspolitik, som er den danske nationalbanks vigtigste mål, og som Holmes' bog ikke berører.

Bankernes arbejde stræber mod at forudsige økonomiske konjunkturer på baggrund af klassisk økonomisk videnskab, men de benytter ikke kun økonomiske modeller, der skærer eksterne faktorer og kontekst fra. De forfølger også en praksis med dialog og kommunikation gennem ord, hvor kontekst og åbne fortolkningsmuligheder bevares. Når centralbankers analyser og handlinger bygger

på kommunikative indsigter, er deres praksisser faktisk lige så kvalitative, situationelle og kontekstdrevne, som de er kvantitative, makroøkonomiske og finansielle. Holmes går så vidt som til at sammenligne deres arbejde med feltarbejdende antropologers.

I den kommunikative handling „performer“ centralbankøkonomerne samtidig deres objekt – økonomien – som en „economy of words“. For at denne kommunikative handling kan virke, forudsætter den et publikum – en uddannet offentlighed, som reagerer reflektivt på egne såvel som samfundsmæssige levevilkår og på de økonomiske modelleringer over disse (vedrørende løn, prisudvikling, velstand osv.) og de efterfølgende stramninger eller lettelser, som bankerne måtte foretage. I og med at inflation blev set som et emne, der krævede offentlighedens medvirken som refleksive subjekter, blev bankernes arbejde omdefinert fra beregninger og matematik til også at inddrage kommunikation gennem rapporter, samtaler og sågar narrativer for at skabe den dialog, som inflationsmålsætningen afhænger af. Den kvalitative viden, som er resultatet af denne kommunikation, har i praksis vist sig nødvendig for bankerne, blandt andet på grund af de tidlige forsinkelser og begrænsninger, der ligger i kvantitative data såsom handels-, arbejdsmarkeds- eller forbrugernøgletal. Disse tal skal konstant genfortolkes og gendefineres kvalitativt, hvilket er svært at gøre korrekt, hvis man fra bankernes side ikke har fornemmelse af, hvad der rører sig i samfundet. Bankerne er med andre ord lige så engagerede i at forme og forstå markedet som et socialt og kulturelt fænomen, som de er i dets økonomiske karakteristika. Inflationsmålsætning går som strategi samtidig fint i spænd med nye normer som transparens og åbenhed. Åbenheden er dog primært instrumentel i sit bidrag til at skabe forudsigelighed og fremtidsorienterede handlinger blandt offentligheden, snarere end at det handler om at leve op til et demokratisk princip.

Bankerne anerkender fuldt ud, at de er implicerede i markedet som fuldgyldige aktører. Denne empiriske indsigt kobler Holmes til „performativitetshypotesen“, som især har været forfægtet af sociologerne Michel Callon og Donald MacKenzie. Denne bygger på, at økonomiske aktører og markedet ikke er adskilte størrelser, men at disse skaber hinanden – ganske lig Bruno Latours tese om, at videnskaberne ikke klart kan skelne mellem verden og deres modeller og sprog om verden. Holmes skriver, at nationalbankchefer er økonomiens arkitekter, ikke dens managere.

Skulle jeg være kritisk over for Holmes' værk, vil jeg påpege, at han ikke for alvor tager diskussionen med performativitetsteorien. Han gennemgår eller diskuterer den ikke rigtigt, og hans påstand om, at han udvider den, virker derfor ikke overbevisende. Som jeg læser ham, er hans bidrag mest blot at påpege, at centralbankfolkene godt ved, at deres arbejde er performativt. Derudover skal man

faktisk være en smule inde i monetær politik og nationaløkonomi (såsom renters funktion i styringen af pengemængden i et samfund) for at følge argumenterne. Selv om emnet er vigtigt, er det samtidig utroligt svært at skrive om på en fængende og spændende måde, og Holmes formår det da heller ikke. Holmes' stil bringer ikke læseren tæt på informanterne, og i flere lange passagerer agerer han mest som mikrofonholder for centralbankaktørerne, når han gengiver lange citater fra deres rapporter og mødereferater. Til hans forsvar skal det siges, at emnet heller ikke gør det let, idet den etnografiske research primært er baseret på offentlige dokumenter, mødedeltagelse og interviews snarere end klassisk deltagerobservation og dens mulighed for impressionistiske beskrivelser. Bogen er grundigt researchet, og den giver et vigtigt bidrag til den antropologiske diskussion af forholdet mellem politik og økonomi, som det udøves af nogle af de økonomisk set vigtigste statslige institutioner. Hvis man har interesse for dette felt og for at forstå de mekanismer, som styrer priser og pengeværdi i et givet samfund, er denne bog et vægtigt bidrag.

Steffen Dalsgaard
Lektor
IT Universitetet

Redaktionen har modtaget

BACH, DIL: Overskudsfamilier. Om opdragelse, identitet og klasse blandt velstående familier i Nordsjælland. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2015. 190 sider. ISBN 978-87-7124-115-0. Pris: 199,95 kr.

DALSGAARD, STEFFEN & MORTEN NIELSEN (eds): Time and the Field. New York & Oxford: Berghahn Books 2015. 166 sider. Illus. ISBN 978-1-78533-087-2. Pris: \$ 27,95/£ 17,50.

DILLEY, ROY, THOMAS G. KIRSCH (eds): Regimes of Ignorance. Anthropological Perspectives on the Production and Reproduction of Non-knowledge. New York & Oxford: Berghahn Books 2015. 222 sider. ISBN 978-1-78238-838-8. Pris: \$ 95/£ 60.

GUDMAND-HØYER, MARIUS, SVERRE RAFFNSØE & MORTEN RAFFNSØE-MØLLER (red.): Den humane vending. En antologi. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2016. 440 sider. Illus. ISBN 978-87-7124-151-8. Pris: 399,95 kr.

HASTRUP, KIRSTEN & FRIDA HASTRUP (eds.): Waterworlds. Anthropology in Fluid Environments. New York & Oxford: Berghahn Books 2015. 318 sider. Illus. ISBN 978-1-78238-946-0. Pris: \$ 110/£ 17,50.

XIE, YUANYUAN: Ecological Migrants. The Relocation of China's Ewenki Reindeer Herders. New York & Oxford: Berghahn 2015. 238 sider. Illus. ISBN 978-1-78238-632-2. Pris: \$ 95/£ 60.

FORFATTERLISTE

Inger Anneberg er journalist og antropolog, postdoc ved Institut for Husdyrvidenskab ved Aarhus Universitet, og beskæftiger sig i sin forskning blandt andet med myndighedernes samspil med landmænd i forbindelse med kontrol af dyrevelfærd, samt hvordan studerende på landbrugsskoler og ansatte i landbruget forstår og håndterer dyrevelfærdsbegrebet i praksis.

Maja Hojer Bruun er adjunkt i anvendt antropologi ved Institut for Læring og Filosofi, Aalborg Universitet, hvor hun blandt andet underviser i teknoantropologi. Hendes forskningsområder er urban antropologi, økonomi, politik og organisationer og velfærdsteknologi.

Nils Bubandt er professor i antropologi ved Aarhus Universitet og leder sammen med Anna Tsing forskningsprogrammet AURA, et metodisk baseret samarbejde imellem biologer og antropologer, som undersøger de sociale, historiske og symbiotiske relationer mellem mennesker, maskiner, dyr, planter, svampe, bakterier og ånder i det antropocæne (anthropocene.au.dk).

Laura Gilliam er antropolog og lektor, ph.d., ved Afdelingen for Pædagogisk Antropologi, DPU, Aarhus Universitet. Hun har i en årrække undersøgt etniske minoritetsbørn, muslimske fællesskaber, modkulturer, integrations- og opdragelsesprojekter i den danske folkeskole.

Dorthe Brogård Kristensen er MSc i medicinsk antropologi og ph.d. i antropologi fra Københavns Universitet. Hun er lektor ved forbrugsstudier Syddansk Universitet og har forsket inden for områder som medicinsk pluralisme, mad, sundhed og teknologier.

Stine Krøijer sidder nogle gange i et træ og er ellers adjunkt ved Institut for Antropologi, Københavns Universitet. Hun arbejder med aktivisme, tid og politisk kosmologi og er i gang med et forskningsprojekt om træers politiske liv i ecuadoriansk Amazonas og i Ruhr-distriktet i Tyskland. Projektet handler om, hvordan træer og træånder ikke blot er passivt bagtæppe for menneskers politiske projekter, men indgår aktivt deri.

Bodil Hedegaard Ludvigsen er sygeplejerske og ph.d. i antropologi. Hun er tilknyttet Center for Sund Aldring som forskningsassistent. Forskningsområdet er ældre mennesker, som bor alene i eget hjem, hvor den aktuelle forskning har fokus på spændingsfeltet mellem forpligtelse til at klare sig selv og alenehed.

Julie Rahbæk Møller er ph.d. i antropologi og lektor på Professionshøjskolen Metropol, Institut for Socialt Arbejde, hvor hun underviser socialrådgiverstuderende i samfundsvidenskab og for tiden forsker i den sociale del af beskæftigelsesindsatsen for socialt udsatte.

Oline Pedersen er sociolog og adjunkt på Institut for Sociologi og Socialt Arbejde på Aalborg Universitet. Forskningsområdet er spændingsfeltet mellem magt, omsorg og profession med særligt fokus på de professioner, der arbejder med børn og unge.

Ove K. Pedersen, dr. phil., er professor i komparativ politisk økonomi ved Department of Business and Politics, Copenhagen Business School. Han har udgivet en række bøger og artikler i ind- og udland, senest *The National Origins of Policy Ideas: Knowledge Regimes in the United States, France, Germany, and Denmark* (Princeton University Press 2014) sammen med John L. Campbell.

Mikkel Rytter er lektor ved antropologi på Aarhus Universitet og daglig leder af CESAU – Center for sociologiske studier, Aarhus Universitet. Han har i en årrække forsket i spørgsmål vedrørende migration, integration og velfærd og blandt andet udgivet *Migration, Family and the Welfare State: Integrating Migrants and Refugees in Scandinavia* (Routledge 2012) sammen med Karen Fog Olwig og Birgitte Romme Larsen.

Bodil Selmer er lektor i antropologi på Aarhus Universitet. Hun har det seneste år deltaget i den tværfaglige nordiske forskningsgruppe „Foundations and space of action of Nordic inheritance law: Strategies, relations and historical development, c. 1100-2020“ på Centre for Advanced Study at the Norwegian Academy of Science and Letters i Oslo.

Mikkel Thorup er professor mso ved Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet. Han har blandt andet udgivet *Statens Idéhistorie. Magt, vold og politik* (Aarhus Universitetsforlag 2015) og *Sårbarheder. Globalisering, militarisering og terrorisering fra Murens fald til i dag* (Aarhus Universitetsforlag 2013). Han arbejder p.t. med økonomiens idéhistorie.

DANSKE RESUMEER

Maja Hojer Bruun: Om at „følge markedet“ og „købe sig ind i fællesskabet“. Politiske og moralske økonomier i danske andelsboligforeninger

Boliger er en af velfærdssamfundets kerneydelser, som med en vækstorienteret boligpolitik og byplanlægning samt dereguleringen af boligfinansieringen i løbet af det sidste årti er blevet mere markedsorienteret og markedsstyret. Med en substantivistisk økonomisk antropologisk tilgang undersøger denne artikel, hvordan folks økonomiske liv i danske andelsboligforeninger er indlejret i sociale relationer og fællesskaber, og hvordan disse udfordres, påvirkes og spiller sammen med neoliberaliseringen af andelsboligsektoren. Artiklen trækker på E.P. Thompsons begreb moralske økonomier til at argumentere for, at der sker forskydninger mellem tre idealtyper af moralske økonomier i danske andelsboligforeninger – solidarisk fællesskab, familiefællesskab og økonomisk fællesskab – hvor den neoliberale politiske økonomi tilskynder til, at flere opfatter sig som en del af og praktiserer et økonomisk fællesskab, som er økonomisk og retsligt orienteret. Etnografien viser sig dog også, at de neoliberale politikker og lånemuligheder blev modtaget forskelligt og med forskellige konsekvenser i forskellige andelsboligforeninger, som igennem deres moralske økonomier har forskellige tidshorisonter, arbejdsdelinger og former for social kontrol.

Søgeord: økonomisk antropologi, moralske økonomier, boligmarked, neoliberalisering, finansialisering, fællesskab

Oline Pedersen: Sundhedspleje, børnehave og konkurrencestat?

Artiklen undersøger, hvorvidt konkurrencestaten er tydelig i sundhedsplejerskers og pædagogers arbejde med 0-6-årige børn. De 0-6-årige er interessante i en konkurrencestatslig sammenhæng, fordi de på den ene side er så små, at de virker fjerne fra konkurrencen mellem stater, men på den anden side er de statens råstof. Det er dem, vi i fremtiden skal leve af, og dem, der skal sikre landet i den internationale konkurrence. Artiklens hovedspørgsmål er således: Hvis konkurrencestaten er en realitet, hvilke krav stiller den da til disse børn? Teoretisk leveres det overordnede blik på magt og individ af Michel Foucault, hvilket suppleres af Nikolas Roses governmentalitybegreb. Ove Kaj Pedersen bidrager med begrebet om konkurrencestaten og Svend Brinkmann med de menneskelige og psykologiske implikationer af denne. På denne baggrund

anlægges tre fokuspunkter i den empiriske analyse: kravene til selvet, den kompetitive forvaltning af interesser og potentialer samt arbejdsmarkedsorientering. Artiklen konkluderer, at konkurrencestaten til dels er synlig for de 0-6-årige, især i form af mange og varierende krav om selv-arbejde, i form af selvbevidsthed, selvrefleksion og selvkontrol. Konkurrenceelementet og arbejdsmarkedsorienteringen ses mere indirekte end direkte i det empiriske materiale. Artiklen bygger primært på feltarbejde i både sundhedsplejen og i daginstitutionerne.

Søgeord: konkurrencestat, daginstitution, sundhedspleje, selv-arbejde, konkurrence, arbejdsmarkedsorientering

Laura Gilliam: Nødvendighedens pædagogik. Optimeringskrav møder det gode fællesskab i velfærdssamfundets skole

Ifølge flere diskursteoretiske skoleforskere har folkeskolen igennem en årrække gennemgået fundamentale ændringer i forhold til sit formål og menneskesyn. Politologen Ove Kaj Pedersen ser dette som relateret til Danmarks overgang fra velfærdsstat til konkurrencestat og beskriver, at skolens formål i dag er at ruste eleverne til at være „soldater“ i nationernes konkurrence. Denne artikel argumenterer for, at der ses et andet mere broget billede af ændringerne, hvis man dels ser på skoleinstitutionens formål i et større perspektiv, dels ser nærmere på læreres formative arbejde i hverdagen og deres håndtering af optimeringskrav og de nye tiltag i praksis. Det etnografiske materiale fra fire skolers hverdag i perioden 2002-2012, viser ændringer, men således og så et stadigt fokus på skolens civilisering til „social“ adfærd og civiliserede fællesskaber og en tilpasning af de nye tiltag til skolens traditionelle værdier. Dette ses også i selve udformningen af en række skolepolitikker og nye teknologier. I artiklen argumenteres der for, at dette er begrundet af en stadig dialektik mellem skolens institutionelle vilkår, sociale normer for adfærd og dominante idealer om det civiliserede samfund, der spejles ind i skolen på grund af dens metonymiske relation til samfundet og mangeårige relation til velfærdssamfundet. Denne dialektik har institutionaliseret, hvad der, jf. Pedersens begreb „nødvendighedens politik“ kan kaldes en „nødvendighedens pædagogik“. Denne pædagogik er med til at reproducere værdierne bag velfærdsstaten, men betyder også, at idealer om at være „social“ og om trivsel i fællesskaber i dag blot er forstærket, kombineret med og legitimeret af de nye optimeringskrav.

Søgeord: skoleinstitutionen, velfærdssamfund, konkurrencestat, civiliseringsprojekt, sociale kompetencer

Bodil Ludvigsen: Når ældre mennesker bliver gamle. Betydningen af velfærdsstaten og medborgerskabet

Denne artikel bygger på et antropologisk feltstudie hos svækkede ældre mennesker, som boede i eget hjem, og som blandt andet modtog hjemmesygepleje. Studiet fokuserede især på de ældre menneskers sociale relationer, hjælpen, de modtog, deres medicin og sundhedsaktiviteter i form af blandt andet fysisk træning. Derudover blev de ældres forståelse af døden behandlet, og hvordan de tilpassede sig deres levevilkår som ældre. Artiklen tager udgangspunkt i teorier om medborgerskab (Marshall, Schwartz, Sørensen, Jöhncke, Rose & Novas, Petryana), og hvordan det at være medborger i et samfund indebærer rettigheder, pligter og krav. Ældre, som er afhængige af velfærdssamfundets hjælp, er ikke undtaget for pligter og krav, og forpligtelserne strækkes langt ind i denne sene fase af livsforløbet. Jeg argumenterer i artiklen for, at de ældre informanter med baggrund i deres ønske om at være en god medborger, og ikke en modborger, i vid udstrækning søger at tilpasse sig de krav og forpligtelser, de møder fra samfundets side, eksempelvis om medicinindtagelse, træning og at indgå i et samarbejde med deres hjælpere. Som en integreret del heraf smelter også konkurrencestatens mål (Pedersen) om effektivitet og virkningsfuldhed sammen med disse krav og forpligtelser. Ældre medborgeres ønske om at forbedre deres helbredstilstand er ofte overensstemmende med de aktuelle samfundsmæssige mål. Artiklen viser, at det med tiden bliver sværere for de ældre informanter at leve op til krav og forpligtelser, hvorfor de trækker „ældrekorset“. Som følge heraf reformulerer de ældre deres medborgerskab til en status som „gammel“, samtidig med at de udvælger forpligtelser, som de fortsat behersker. Den antropologiske forståelse af medborgerskabet som deltagende, pluralt, flydende og gensidigt viser, hvorledes de ældre informanter kan definere deres medborgerskab ud fra personlig formåen. Det betyder, at de ældre fortsat kan føle sig inkluderede, samtidig med at de ydelser, de modtager, tilkendegiver substantiel inklusion i samfundet.

Søgeord: medborgerskab, hjemmesygepleje, velfærdssamfund, rettigheder, pligter, konkurrencestat.

Inger Anneberg og Nils Bubandt: Grisens krop, velfærdens historie og selve livets politik i Danmark

Denne artikel er et forsøg på at koble analysen af velfærdsstatens historie sammen med dyrevelfærdens historie. Vi tager etnografisk udgangspunkt i den danske produktionsgris og demonstrerer, hvordan grisens velfærd, i stalden og i den offentlige debat, historisk afspejler udviklingen og afviklingen af den nordiske velfærdsmodel. Med udgangspunkt i grisen som en „figuration“ – en

narrativ figur, der accentuerer aspekter af livet, som ellers ignoreres – forfølger vi historisk dyrevelfærdens og velfærdsstatens parallelle opståen og viser etnografisk, hvordan dyrevelfærdens paradokser, skabt af spændingen imellem økonomiske målsætninger og moralske overvejelser, foregriber velfærdsstatens aktuelle transformation til konkurrencestat. Overordnet hævder vi, at en analytisk sammentænkning af *human welfare* og *animal welfare* kan bidrage væsentligt til den biopolitiske og historiske forståelse af velfærdsstaten. Ved at fokusere etnografisk på produktionsdyret og den *animal capital*, der skabes ud af deres liv i højteknologiske, overbelånte og statskontrollerede stalde i Danmark, åbner vi for en diskussion af, hvad man antropologisk kan lære af dyr om politik.

Søgeord: multispecies etnografi, grise, produktionsdyr, dyrevelfærdens historie, dyrevelfærdsstat

ENGLISH SUMMARIES

Maja Hojer Bruun: “Following the Market” and “Buying into the Community”: Political and Moral Economies in Danish Housing Cooperatives

Housing is one of the pillars under the Danish welfare state that has become market-oriented and market-driven in the past decade’s growth oriented planning and housing policies and the deregulation of housing financing. Based in a substantivist economic anthropology this article explores how members’ economic life in Danish housing cooperatives is embedded in social relations and communities and how these are challenged and affected by and interact with the neo-liberalization of the cooperative housing sector. The article draws on E.P. Thompson’s concept of moral economies to argue that there are displacements between three ideal typical forms of moral economy – solidary community, family-like community and economic community – where the neoliberal political economy impels cooperatives to practice and think of themselves as economic communities driven by economic and legal reasoning. The ethnography, however, also shows that the neoliberal policies and credit facilities impacted differently and with different consequences in different housing cooperatives that through their moral economies practice have different temporal orientations, divisions of labour and modes of social control.

Keywords: economic anthropology, moral economies, housing market, neo-liberalization, financialization, community

Oline Pedersen: Health Visiting, Preschool and Competition State?

This article examines whether the competition state is present in health visitors and preschool teachers work with 0-6 year old children. The 0-6-year-olds are interesting in a competition state perspective, because they on the one hand are so young, that they seem distant from the competition between states, but on the other hand they represent the future human resources of these states. In the future they are the ones who are to represent the nation in international competition. Is this notable, when the children meet the welfare state professionals; the health visitors and the preschool teachers? The key question of this article is: If the competition state is real, what does it demand of these young children? Theoretical this question is operationalized by the concepts of power and subjectivity by Michel Foucault, Nikolas Rose’s concept of governmentality and Ove Kaj Pedersen’s

view on the competition state, which is supplied by Svend Brinkmann's ideas of the psychological implications of the competition state. This theoretical view leads to three focus points in the empirical analysis: the demands to the self, the competitive management of interest and potential, and labor market orientation. The article concludes that the competition state is partly present for 0-6 year-old children, particularly in form of many and varying demands on self-work, in form of self-awareness, self-reflection and self-control. The labor market orientation and the competitiveness between the children is more indirectly than directly seen in the empirical material. This article is based primarily on field work in both health visiting practice and kindergartens.

Key words: competition state, kindergarten, health visiting, self-work, competition, labor market orientation

Laura Gilliam: The Pedagogy of Necessity. Optimisation Demands Meet Good Communities in Danish Schools

According to many discourse analytical school researchers, the Danish public school system, has undergone fundamental changes as regards its purpose and view of the person (student). Political scientist Ove Kaj Pedersen sees this change as an aspect of Denmark's transition from a welfare state to a competition state, and describes the school system's present purpose as preparing students to be "soldiers" in the competitions between nations. This article argues that a more diverse picture of these changes emerges when looking at the relation between society and the school system, and looking at teachers' pedagogical work in daily practice and their dealing with the demands of optimization and new technologies. Ethnographic material from the everyday life in four schools from 2002-2012 shows changes, but also a continuous focus on the school's role of civilising children to become "social" and a focus on the development of good communities, in addition to the adaptation of new tools into the traditional values of the school. This change and continuity is also reflected in the design of a number of school policies and new technologies. The article argues that this is due to a continuous dialectic between the school's institutional conditions, social norms of behaviour and dominant ideals of civilised society reflected in the school because of its metonymic relation to society and yearlong relation to the welfare society. This dialectic has institutionalised what can be termed "the pedagogy of necessity", a concept derived from Pedersen's concept of "the politics of necessity". This pedagogy reproduces the values behind the welfare society, but also means that the ideals of being "social" and of the well-being of communities today are amplified, combined with and legitimised by the new demands of optimisation.

Key words: school institutions, welfare society, competition state, civilizing project, social competences

Bodil Ludvigsen: When Elderly People Grow Old. The Significance of the Welfare State and Citizenship

This article takes its point of departure in anthropological fieldwork conducted among elderly fragile people, who lived in their own homes while receiving home nursing and other services provided by the welfare state. The study especially focused on elderly people's social relations, their medicine and health activities as e.g. physical training. In addition, the project studied elderly people's understanding of death. The article draws on citizenship theories, which show that being a citizen implies rights, duties and demands, and that elderly people dependent on help from the welfare state continue to comply with such duties. This paper highlights that elderly informants want to be good citizens, and therefore adapt and act in accordance with duties and demands of the society, including aims of the competition state such as efficiency. The article sheds light upon the process of getting old and not being able to meet societal duties and demands. Because of this, the elderly informants reformulate their citizenship changing their status to "old", choosing duties they are still able to comply with. An anthropological understanding of citizenship as participating, plural, fluid and mutual shows that elderly people, when redefining their citizenship, maintain a feeling of inclusion, as does help of the welfare state and/ or the family.

Keywords: citizenship, home nursing, welfare state, rights, duties, competition state

Inger Anneberg and Nils Bubandt: The Animal Welfare State. The Body of the Pig, the History of Welfare and the Politics of Life Itself in Denmark

This article is an analytical attempt to link the history of the welfare state to the history of animal welfare. Taking our ethnographic point of departure in the pig on modern Danish farms, we demonstrate how the history of the welfare of production animals – in public discourse as well as in agricultural practice – mirrors the development and current dismantling of the Nordic welfare state. Based on the pig as a "figuration" – a narrative figure that highlights aspects of life that would otherwise be ignored – we trace the parallel historical emergence of the welfare state and animal welfare as a moral and institutional problem in northern Europe and demonstrate how the paradoxes of animal welfare, shaped by the ever-present tensions between economic and moral considerations, anticipate

in many ways the current transformation of the welfare state into a competition state. The article argues that an analysis which integrates human and animal welfare within one analytical frame may add important bio-political and historical insights into our understanding of the welfare state. Ethnographic accounts of modern production animals and of the “animal capital” generated from their lives in high-tech, highly indebted and highly controlled production stables, we suggest, are not only important for the study of modern existence, they are also theoretically important: we may learn a lot about politics by looking at animals.

Key words: multispecies ethnography, pigs, industrial livestock production, history of animal welfare, animal welfare state

GAMLE OG KOMMENDE NUMRE

32. INDFØDTE behandler emnet indfødte, oprindelige folk eller 4. verdens-folk inden for rammerne af de aktuelle antropologiske interessefelter kulturel identitet og kompleksitet. Indfødte folks vilkår i den moderne verden frembyder spørgsmål af både teoretisk, praktisk og politisk art.

33. DYR tager udgangspunkt i den ganske forbløffende mængde materiale, som den zoologiske verden bidrager med til vores kategoriseringer af omverdenen. I dette nummer bringes eksempler på, hvordan vi tænker, bruger, fremstiller og forestiller os dyr.

34. AIDS-forskningen i antropologien har udviklet sig fra en hjælpedisciplin for epidemiologien til kritiske analyser af videnskabelige og politiske „sandheder“ om hiv/aids og konstruktive undersøgelser af lokale forudsætninger for forebyggelse og omsorg.

35-36. FELTER er et festskrift med artikler om sjæleanliggender, etnografer, pornografi, repræsentation, rationalitet, identitet, kunst og verden, rum, metaforik, ceremonielle dialoger, ånder, kroppe og performance, halve mennesker, myter og kosmologi, objekter, totemisme, fysikkens erkendelseslære og menneskekulturerne mv.

37. MELLE MØSTEN Udsolgt.

38. BØRN har kun sjældent været del af det antropologiske genstandsfelt. Her belyses antropologiske perspektiver på børn og unge: Hvordan opfattes børn, hvad indebærer socialisering, og hvilke perspektiver og erfaringer har børn i forhold til deres omgivelser forskellige steder i verden?

39. MAD OG DRIKKE viser nye vinkler på de symbolske betydninger og sociale normer, som regulerer, hvad der indtages, hvornår, hvordan, sammen med hvem og i hvilke mængder.

40. OVERGANG ser på den antropologiske videnskab og den videnskabelige antropologi anno 2000. Hvilke erkendelser har overlevet 1980'ernes faglige selvrensagelse, og hvilke epistemer hører fortiden til? Hvilke klassiske antropologiske dyder kan dårligt undværes, og hvad er forholdet mellem anvendt antropologi og grundforskning?

41. ILLUSION har ofte negative konnotationer i retning af indbildning og forvrænget virkelighedsopfattelse. Her fokuseres på illusion som et empirisk forhold, dets kreative element i sociale og kulturelle sammenhænge samt dets virkemidler og konsekvenser.

42. DANSKHED Mens antropologer og andre analytikere dekonstruerer nationale fællesskaber, egenskaber og identiteter, polemiserer dette nummer ved at undersøge, hvordan og hvorvidt danskheden faktisk *er*: danske dufte, toner, omgangsformer, filmskatten og højskolesangbogen med mere. Er der tale om særligt danske forhold eller blot om forhold i Danmark?

43-44. SAMLING undersøger samlinger og samlere og overvejer begrebernes betydning for antropologien. Kategorier bringes sammen i nye konstellationer: museale dyrekategoriseringer, frimærkesamlinger, etnografiske samlinger, komplette samlinger, plane-spottere, klunsere, jæger-samlere og kunstsamlere.

45. KRITIK sætter fokus på den engagerede videnskab og videnskabsmand. Kritisk antropologi er ikke ny, men øget forskning og deltagelse i løsning af samfundsproblemer synes at skærpe den kritiske bevidsthed og kravet om stillingtagen. Hvad betyder det for den videnskabelige erkendelse og metode?

46. VOLD undersøger, hvorledes vold indgår i menneskers forestillinger og dagligliv. Temaet præsenterer et kontinuum af vold – mellem enkelte individer til vold omfattende en hel befolkning og afspejles i artikler om vold mod kvinder, overgreb på indfødte folk, civile lynchninger, borgerkrig, befrielseskrig og statsterror.

47. BYER I undersøger med bidrag fra antropologer, litterater, arkitekter og kunstnere en række konkrete byer og overvejer fænomenets betydning for antropologien. Forskelligartede byundersøgelser udfoldes i beskrivelserne af Abomey, Hanoi, Hby, Honolulu, København, København, Marseille, Máskat, Montreal og Mumbai.

48. BYER II undersøger med bidrag fra antropologer, litterater, arkitekter og kunstnere en række konkrete byer og overvejer fænomenets betydning for antropologien. Forskelligartede byundersøgelser udfoldes i beskrivelserne af Nuuk, Paris, Rio de Janeiro, Sarajevo, Shanghai, Skopje, Sun City, Sun City, Teheran og Århus.

49. PENGE handler om fjer, muslingeskaller, medaljoner, jetoner, betalingskort, bankoverførsler, mønter, sedler og andre værdier, som vises frem, gemmes væk, øremærkes og udveksles. Penge påvirker relationer og samfund og er derfor anledning til moralske og politiske problemstillinger om fællesskab og individualitet, magt og afmagt, ulighed og hierarki, følelse og marked.

50. SLÆGTSKAB er som antropologisk forskningsfelt i de sidste årtier blevet kraftigt udfordret. Nye betingelser forårsaget af udviklingen inden for den lægevidenskabelige forplantnings- og genteknologi samt presset fra ændrede globale forhold, gamle og nye krige og sygdomsepidemier skaber rum for helt nye kreative tankegange og praksis i slægtssammenhæng.

51. ARBEJDE er et „institutionaliseret“ begreb, i den forstand at betydningen af ordet ikke er noget, vi almindeligvis tænker over, men nærmere noget, vi tænker *med*. Det giver anledning til overvejelser om og perspektiver på, hvordan arbejde skal begribes, samt hvordan begrebet tillægges mening i forskellige sociale og kulturelle sammenhænge – i en tid, hvor arbejdet synes at fylde stadig mere i vores liv og bevidsthed.

52. HUKOMMELSE er et socialt fænomen med et vigtigt politisk aspekt. Udtrykt i repræsentationer af fortiden danner hukommelse, social og kollektiv, udgangspunktet for et samfunds selvforståelse og legitimering. Et samfunds „hukommelse“ refererer ikke nødvendigvis til et verificerbart fænomen i fortiden. Den kollektive hukommelse er kreativt skabende og udtrykker sig ud over i samfundsformer i materiel kultur og i kroppe.

53. KOGNITION tager bestik af den „kognitive revolutions“ betydning for aktuell antropologisk forskning. Værdien af dette nye teoretiske paradigme demonstreres og diskuteres i antropologiske analyser af religion, sprogtilegnelse, drømme, videnskabelig viden m.m.

54. LYD Også i samfund, der vurderer synssansen som den primære, spiller håndteringen af lyd en væsentlig rolle. Både seende og blinde færdes i landskaber af lyd, i lydskaber. Men hvad gør lydene ved os? Og hvad gør vi med lyde? Hvordan er forholdet mellem sproglyde og skrifttegn? Hvornår er lyd musik? Hvad sker der, når lyd bliver til larm, og støj bliver til stress, når stilhed bliver en luksus? Hvad er akustisk komfort? Og hvad betyder det, når hørelsen hæmmes eller lyden forsvinder helt?

55. PERSON er ikke i sig selv antropologiens centrale omdrejningspunkt, det er derimod *relationen* mellem mennesker. Felten er fuld af mennesker, som vi umiddelbart identificerer som særskilte personer med egne livshistorier og -mål. Men hvad er egentlig en person? Hvordan skal vi forstå forholdet mellem individet og det sociale? Eksisterer der et „vi“ før et „jeg“ – eller forholder det sig omvendt? Hvorledes håndterer antropologien møder mellem forskellige personopfattelser? Nummeret undersøger sådanne spørgsmål og de metodiske, teoretiske og politiske udfordringer, der følger heraf.

56. KULTURMØDE bruges i stigende grad til at beskrive og forklare, hvordan personer med forskellig etnisk, kulturel eller national baggrund bringes sammen og undertiden støder sammen. Begrebet „kulturmøde“ blev fundet analytisk ufrugtbar og derfor opgivet i antropologien i 1960'erne. I de senere år har ikke-antropologiske kulturstudiefag været med til at sætte nye dagsordener for, hvilke temaer og angrebsvinkler der kan være relevante for at forstå det mudrede felt, som man – i mangel af bedre? – på ny betegner kultur møder.

57. LOV OG RET Krav og ønsker fra individer og hele befolkningsgrupper formuleres i stigende grad inden for rammerne af et rettighedssprog, og en retlig forståelseshorisont spiller en stadig større rolle. Hvordan påvirker denne udvikling antropologiske studier af lov og ret? Dominerer rettighedsdiskursen i lige så høj grad på det empiriske plan som på det ideologiske? Er rettigheder mere tale end handling? Og hvordan spiller andre, ikke-legale forestillinger om retfærdighed sammen med retssamfundets juridiske univers?

58. SYGDOM vil belyse sammenhænge mellem forskellige fællesskabers/kulturers sygdomsopfattelser og håndteringer af sygdomme: Hvilke konflikter og løsninger opstår i og mellem forskellige fællesskaber, og hvilken placering gives eller tiltager de syge sig? Hvordan medvirker fællesskaberne til produktionen af sygdom, og hvilke muligheder har såvel det samlede fællesskab som de enkelte individer for at forebygge og behandle sygdomme?

59/60. HUS OG HJEM Hjemmet udtrykker et forhold mellem mennesker og mellem mennesker og materialitet, her især huset, som er ladet med betydning i form af bl.a. tilhørsforhold og ejendomsret. Det understøtter identitet og fællesskaber i form af familieliv, men er også platform for differentieringer mellem køn og generationer. Hjemmet er kort sagt et socialt og kulturelt fænomen, som udfoldes i form af forskellige praktikker – det er noget, man gør.

61. MAGI spillede en vigtig rolle i den klassiske antropologi som en indfaldsvinkel til forståelsen af de indfødtes særlige symbolske og rituelle handlinger for at nå ønskede mål. Siden er det blevet almindeligt at betragte magi mere bredt som et af mange forsøg på at håndtere usikkerhed i det moderne samfund. Magi kan således betegnes som en særlig form for menneskelig handling, hvor bestemte ord, genstande eller fænomener tillægges en indflydelse eller kraft, som ligger ud over ordene, genstanden eller fænomenet i sig selv. Magi er det kreative felt, hvor ønsker og håb kan udtrykkes og måske lede til eftertragtede mål.

62. SKOLE Skolen vil altid være et udtryk for et bestemt samfund med dets særlige værdier og strukturer. Den vil have til hensigt at bidrage til formationen af dette samfund ved at søge at skabe gode borgere. Derfor udgør skolen en arena, hvor der dagligt kæmpes om, hvilke kulturelle værdier, hvilken fortolkning af

historien og hvilke samfundsmæssige normer der skal være gældende. Skolen bidrager dermed til komplicerede eksklusions- og inklusionsprocesser både i materiel, social og kulturel forstand og dermed til konstruktionen af forskellige former for medborgerskab.

63. FREMTID. Orienteringen mod fremtiden er en orientering mod verden med konkrete udtryk. Forholdet til fremtiden kan ses som et udgangspunkt for handling. Samtidig er uvished og mangel på kontrol over fremtiden en realitet for store dele af verdens befolkning. Ideen om fremtiden kan derfor også være præget af desillusion, magtesløshed og håbløshed.

64. KLIMA Antropologien har gennem tiden beskæftiget sig med økologi som kulturelt og politisk fænomen og i det hele taget stadig afsøgt grænserne eller gensidigheden mellem natur og kultur. Klimaforandringerne tvinger endnu en gang antropologer til at udforske forholdet mellem mennesker og deres omgivelser, når ekstreme vejrbegebenheder, ændringer i årstidsmønstre, udsving i forekomster af naturressourcer og andet er blevet hverdag for mennesker kloden rundt.

65-66. TAVSHED Det kan undertiden være svært at identificere tavsheder i en aktuel, dominerende tradition, fordi vi typisk er en del af den. Men man kan uforvarende komme til at tale om det usigelige, og andres reaktioner vil snart gøre en opmærksom på, at man er ude i noget farligt. Man vil måske blive tiet ihjel eller disciplineret på anden vis. Tavsheder er ofte foruroligende og sigende. Men hvad siger de? Hvad dækker de over?

67. VERDEN(ER) tager – inspireret af den såkaldte ontologiske vending inden for antropologien – udgangspunkt i debatten om, hvorvidt vi mennesker lever i én verden, eller vi snarere lever i mangfoldige verdener. Ifølge den første position er der tale om én verden, der blot opfattes og repræsenteres forskelligt af forskellige grupper, hvilket kan forklare kulturel mangfoldighed. Den ontologiske vending modsvar er, at vi lever i mangfoldige verdener med forskellige ontologier.

68. OVERSKRIDELSER sætter fokus på et af antropologiens klassiske begreber (transgression) og udforsker forholdet mellem grænse og overskridelse og de bevægelser i kategoriseringssystemer og mulighedsrum, det medfører at krydse en grænse eller trodse et forbud. Hvad er overskridelser, og hvad kan begrebet bruges til? Er det grænserne, der fremhæver overskridelserne, eller overskridelserne, der fremhæver grænserne? Hvordan bruges begrebet overskridelse i nutidigt antropologisk arbejde?

69. FÆNOMENOLOGI belyser krops- og hverdagsfænomenologiens rolle i antropologisk teorihistorie og diskuterer og illustrerer traditionens metodiske og analytiske potentiale og begrænsninger. Et centralt mål for den fænomenologisk

inspirerede forskning er at redegøre for de kulturelle grundantagelser og kropsliggjorte færdigheder, der organiserer menneskets prærefleksive engagement med omverdenen. Denne ambition rejser vigtige metodologiske spørgsmål omkring produktion og skriftlig formidling af viden om de aspekter af det sociale liv, der normalt undslipper refleksion og fortolkning.

70. OPTIMERING sætter fokus på menneskets stræben efter at selvudvikle, forandre og forbedre ved hjælp af en mangfoldighed af teknologier og medicinske produkter og services, som får afgørende betydning for menneskers selvforståelse og gør kroppen, livet og selvet til et personligt projekt. Tendensen er særligt tydelig inden for sundhed, selvudvikling og kropslig og mental perfektion. Temanummeret går i dybden med eksempler på optimeringspraksisser og de sociale og kulturelle sammenhænge, de eksisterer i, og undersøger, hvordan de forskellige teknikker og praksisser påvirker hverdagsliv og forståelsen af, hvad det vil sige at være menneske.

71. BEHANDLING stiller skarpt på begrebet behandling, som synes at være det umiddelbare og selvfølgelige svar på mange og meget forskelligartede sociale problemer i dagens Danmark. Hvad forventes samfundet at tilbyde som modtræk til eller afhjælpning af problemer som fx alkoholmisbrug, narkomani, ludomani, spiseforstyrrelser, sexafhængighed og vold? Svaret er behandling. Et ansvarligt samfund kan ikke undlade at tilbyde behandling. Men hvad er behandling egentlig for en størrelse? Hvad betyder behandling? I hvilken udstrækning giver det mening at tale om behandling af diverse identificerede sociale problemer?

74. GENRE udspringer af MEGA-seminaret i 2015, hvor arrangørerne slog et slag for en debat om antropologiske genreeksperimenter under rubrikken „alvorlig leg“. Målet for temanummeret er at fortsætte den „alvorlige leg“ med praksis og fremstilling. Det vil derfor være en platform for forsøg med og refleksioner over nye etnografiske metoder og eksperimenterende fremstillingspraksis.

75. INNOVATION fremlægges og analyseres typisk ud fra et vestligt markedsorienteret perspektiv med fokus på økonomisk værdiskabelse. Dette nummer præsenterer antropologiske perspektiver på innovation og belyser innovative praksisser og forståelser på tværs af etnografiske kontekster. Det byder på 1) kritiske analyser af innovation som begreb i nutidens markedsorienterede samfund, 2) antropologiske bidrag fra vestlige og ikke-vestlige samfund og 3) diskussioner af en tilsyneladende tæt kobling mellem innovation og antropologi, herunder konkrete eksempler på antropologers arbejde med innovation.

76. ANTROPOLOGISK ETIK diskuterer vores rolle som forskere og stiller spørgsmålet: Hvem producerer vi egentlig viden for, og hvad er de etiske, sociale og politiske konsekvenser af vores forskningspraksis? Nummeret tager afsæt i

nyere debatter om antropologiens relevans. Hvordan udvælger vi bestemte forskningsområder, og hvis interesser reflekterer det? Hvordan navigerer vi mellem forskelligartede krav til vores forskning? Hvad vil det egentlig sige, at antropologi som akademisk disciplin er forpligtet på sine felter?

